

Obecné a zvláštní v mezinárodním dělnickém hnutí

LADISLAV HRZAL
VĚRA ĎURINOVÁ

V průběhu posledního desetiletí se uvnitř mezinárodního dělnického a komunistického hnutí projevují stále výrazněji snahy představitelů některých západoevropských komunistických stran propagovat a v praxi aplikovat názory a myšlenky, jež jsou v rozporu se zásadními principy marxisticko-leninské teorie. V soudobém ideologickém zápase představují tyto revizionistické tendence závažný politický moment, kterého se buržoazní a revizionističtí ideologové snažili a snaží využít jako nástroje rozbití jednoty mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. Novým názorům a idejím je proto věnována mimořádná pozornost, jsou publikovány stati, články, vydávány knihy. Záslouhou západních buržoazních teoretiků byly také tyto tendence v sedmdesátých letech označeny za směr a začaly být propagovány jako „eurokomunismus“.

I když zpočátku představitelé západoevropských komunistických stran tento termín odmítali (viz například projev S. Carrilla na berlínské konferenci představitelů komunistických a dělnických stran v roce 1976 [Konference 1978: 125]), v krátké době nejenže tento termín přijali, ale začali jej používat a dále rozvíjet jeho ideologický a politický smysl.

Je zřejmé, že se znovu dostávají do popředí pozornosti staronové problémy, odmítání základních idejí leninismu, zkušeností z výstavby komunismu v SSSR, odmítání odkazu Velké říjnové socialistické revoluce. Zastánci „eurokomunismu“ také svérázně interpretují vedoucí úlohu dělnické třídy, vedoucí úlohu marxisticko-leninské strany, odmítají diktaturu proletariátu, teorii socialistické revoluce, proletářský a socialistický internacionalismus. Za „tvůrčí“ vydávají idealizaci buržoazní demokracie, iluze o pluralitní demokracii. Pravicový revizionismus dovádí své představitele až k otevřeným útokům proti Sovětskému svazu a zemím reálného socialismu.

Hledání teoretických a prakticko-politických východisek ze současné situace, snaha určit novou revoluční strategii a taktiku logicky vede představitele komunistických stran k tomu, že se zamýšlejí nad základními otázkami rozvíjení marxisticko-leninské ideologie.

Tento pokus o tvůrčí rozvoj je nejen zcela oprávněný, ale nezbytný a nutný. Právě historie marxisticko-leninské ideologie dokazuje, že bez tvůrčího hledání a rozvíjení teorie není možné řešení hlavních úkolů, které stojí před mezinárodním dělnickým a komunistickým hnutím.

Na XXVI. sjezdu KSSS bylo v této souvislosti zdůrazněno: „Marxisticko-leninská strana není s to splnit svou úlohu, nebude-li věnovat patřičnou pozornost zdůvodnění všeho, co se děje kolem, zobecnění nových jevů života, tvůrčímu rozvíjení marxisticko-leninské teorie“.(1)

Je známo, že V. I. Lenin zasvětil celý svůj život tvůrčímu rozvoji marxistické ideologie, bojoval za revoluční vědeckou teorii, s jejíž pomocí hledal a našel

(1) Rudé právo 24. II. 1981; s. 7.

cesty dalšího tvůrčího rozvoje marxismu. Těm, kteří již tehdy vyžadovali při svém „tvůrčím“ hledání „právo na omyl“, vysvětlil, že mají-li „právo na omyl“, musí také přijmout kritiku za své omyly.

„Co se týče mne“, napsal na adresu Lunačarského, „jsem také ‚hledající‘ ve filozofii. Neboť: v těchto poznámkách(2) jsem si vzal za úkol vyšetřit, co tyto lidi dohnalo k tomu, aby nám pod zdaním marxismu předkládali něco neuvěřitelně popleteného, zmateného a reakčního.“ [Lenin 1958: 16]

V roce 1968 jsme se s „hledajícími revizionisty“ s „a priori proklamovaným nárokem na omyl“ setkali u nás. I oni se domnívali, že mohou hlásat své „omyly“, aniž by byli za ně kritizováni. Pokládali se za „hledající“, „tvůrčí“ marxisty. Jde však o to, co skutečně tito „tvůrci a hledající filozofové“ hledali a našli. Dnes je to zřejmé: buržoazní filozofii a někteří z nich antikomunismus. Lenin dokázal teoretickými i praktickými činy, že skutečná tvořivost nespočívá v dogmatickém opakování zastaralých pouček či v neschopnosti podívat se nově na staré otázky, vystupují-li v nových souvislostech. Ostře kritizoval všechny ty, kdo ulpívali na liteře marxismu a nepochopili, v čem spočívá podstata, duch marxismu. Ale tvůrčí rozvoj, jak Lenin přesvědčivě dokázal, nespočívá ani v tom, že se z marxismu vykleští jeho podstata, jeho revoluční obsah. Obrana a tvůrčí rozvoj marxismu je dvojediný úkol, který nelze od sebe oddělovat. Skutečnou tvořivost neviděl Lenin v ignorování obecných společenských zákonitostí, které život prověřil a potvrdil. Tvořivost také není v tom, že „hledající subjekt“ „tvůrčím“ způsobem mění obsah základních kategorií marxisticko-leninské ideologie na základě subjektivního hnutí mysli. Jistě i kategorie vědecké ideologie – právě proto, že vědecké, že nejsou strnulým církevním dogmatem – se mění, vyvíjejí, ale ne tak, jak si přeje „tvůrčí hledající subjekt“, ale na základě vědeckého zobecnění nových skutečností i v objektivní realitě společnosti. Kategorie marxisticko-leninské vědecké ideologie – právě proto, že jsou odrazem skutečnosti, a ne subjektivním výmyslem – odrážejí skutečnost ve změně, ve vývoji, a tím se prohlubuje a upřesňuje jejich vlastní obsah. Revizionisté využili kritiku „kultu osobnosti“ přednesenou na XX. sjezdu KSSS k tomu, aby zrevidovali celou historii marxismu-leninismu. Ještě v současnosti obviňují marxisticko-leninskou teorii ze „sterility“, z dogmatismu, z neschopnosti tvůrčím způsobem rozvíjet teorii marxismu. Dogmatismus si ovšem vykládají po svém, zahrnují do něj například i to, že marxisté-leninovci odmítají subjektivistickou revizi základních kategorií marxisticko-leninské ideologie. Mnohoznačnost pojmu dogmatismus v revizionistické interpretaci ukazuje nejenom na nepochopení podstaty marxisticko-leninského myšlení, ale je zdrojem svévolných revizionistických představ o boji proti dogmatismu a o tvůrčím rozvíjení marxistické teorie.

Z našich zkušeností z roku 1968, zobecněných v Poučení, víme, že mnozí bojovníci proti dogmatismu, vycházejíce z určitých faktů, z určité pravdy o zdogmatizování marxismu-leninismu v období „kultu osobnosti“, došli k závěru, že marxismus byl přetvořen v dogma, že vlastně marxisticko-leninská filozofie neexistovala a že je nutné znovu ji vytvořit. Tím správný poznatek o zdogmatizování marxisticko-leninské teorie dovedli ad absurdum. Jejich antidogmatismus, tak jako antidogmatismus některých soudobých „eurokomunistů“, nebyl a není ničím jiným než antimarxismem, antisovětismem. Právě v souvislosti s bojem proti dogmatismu se začalo u nás hovořit o „právu na omyl“ jako nezbytné podmínce tvůrčího hledání v oblasti teorie.

Jaký je vztah omylu a pravdy a „práva mýlit se“ jako nezbytné podmínky

(2) Jde o práci *Materialismus a empiriokriticismus*.

tvůrčího rozvoje marxismu-leninismu? Je pochopitelné, že při tvůrčím rozvíjení jakékoli teorie, tedy i marxismu-leninismu, je možné dopustit se omylu, dostat se do slepé uličky, sejít ze správné cesty, hlásat chybná stanoviska. Avšak ten, kdo míní skutečně rozvíjet marxismus-leninismus a kdo se přitom dopouští chyb a omylů, nemůže abdikovat na boj proti revizionismu, musí být kritický, ale také sebekritický. Nesmí mít „patent“ pouze na kritiku a nepřipustit, že to, co pokládá za „tvůrčí rozvoj“, je ve skutečnosti omyl, cesta zpět, a ne cesta kupředu.

V. I. Lenin nejednou ukazoval, že ve filozofii lze snadno překročit hranice dělicí pravdu od omylu. Takový omyl, jak potvrzuje vývoj od roku 1968, potkal mnohé „tvůrčí“ marxisty. Jejich redukce dialektiky na relativismus je zcela zákonitě přivedla k revizionismu. Je skutečností, poukázal na to Engels i Lenin, že proces tvůrčího rozvoje, proces poznávání, je „dialektikou pravdy a omylu“. „Pravda a omyl“, píše Engels v *Anti-Dühringu* [Marx-Engels 1966: 106], „jako všechna myšlenková určení, která se pohybují v polárních protikladech, mají absolutní platnost jen ve vrcholně omezené oblasti . . . Jakmile aplikujeme protiklad pravdy a omylu mimo úzkou oblast . . . stává se tento protiklad relativním, a tím nepoužitelným pro přesný vědecký způsob vyjadřování; a pokusíme-li se zacházet s ním mimo tuto oblast tak, jako by byl absolutně platný, pak teprve pohoříme; oba protiklady se zvracejí ve svůj opak, pravda se stává omylem a omyl pravdou“. Z tohoto hlediska se jeví proklamování „práva na omyl“ nesmyslným a scholastickým, neboť cesta poznání v tomto smyslu není ničím jiným než cestou dialektiky pravdy a omylu, řetězem relativních pravd, v nichž jsou přirozeně jak momenty omylu, tak „zrnka absolutní pravdy“.

To platí také o vývoji marxisticko-leninského myšlení. I zde se uplatňuje negace negace, dialektické, nenihilistické popření starého, toho, co již neodpovídá nové skutečnosti, a rozvinutí nového v jednotě s uchováním všeho, co si zachovává svoji platnost. Vždyť pravda není jenom pravda relativní, ale i absolutní, marxismus-leninismus nejenom že se vyvíjí, ale nejobecnější, základní zákonitosti mají svou trvalou, obecně platnou stránku. Ten, kdo zaměňuje dialektiku za sofistiku, to ovšem nechápe, proměňuje marxismus-leninismus v souhrn libovolně, subjektivisticky určených a neustále se měnících pojmů a ještě se honosí tím, že jde o dialektiku a její „tvůrčí“, nedogmatické uplatňování. Dogmatismu i revizionismu je společné(3) to, že jde v obou případech o subjektivismus. Boj proti nim je o to složitější, že obě tyto krajnosti vedou k vyklešťování revolučního jádra učení dělnické třídy, první i druhá se odcizuje marxismu ve jménu „věrnosti“ nebo „rozvíjení“ marxismu. „Dogmatik zabíjí jakoukoli smělejší myšlenku, kterou nenalézá v literatuře marxismu, jako revizionistickou a protimarxistickou. Revizionista naopak vydává za „tvůrčí rozvinutí“ i myšlenky a závěry opírající se často o ojedinělé, náhodně vybrané a nepodstatné fakty, myšlenky, které odporují podstatě marxismu“.

Marxismus-leninismus se nemůže rozvíjet, jestliže není teoretickým zevšeobecněním revolučního dělnického hnutí, jeho boje proti kapitalismu, jeho boje za výstavbu socialistické společnosti. Nejde však jenom o uznání marxismu-leninismu, o uznání toho, že je teoretickým výrazem základních třídních zájmů dělnické třídy, ale i o jeho praktické spojení s revolučním dělnickým hnutím. Marxisticko-leninský ideolog nemůže tvůrčím způsobem rozvíjet teorii nezávisle na revoluční praxi dělnické třídy, nezávisle na politice dělnické třídy. Marxisticko-leninská ideologie nepracuje, jak se její kritikové snaží marně dokázat, s neměnnými, absolutními dogmaty, která platí všude a věčně. V marxisticko-

(3) Viz J. Fojtík — J. Veselý; Nová mysl 1975, č. 6; s. 518.

-leninské ideologii, která je ideologií vědeckou, platí právě tak jako ve vědeckém poznávání dialektika absolutní a relativní pravdy. Hranice přiblížení poznatků k objektivní, absolutní pravdě jsou historicky podmíněné, nepodmíněná je existence této pravdy. Marxisticko-leninská ideologie je také dějinně podmíněná, a to jak ve svém vzniku, tak ve svém dalším rozvoji, ale nepodmíněno je to, že jí jakožto vědecké ideologii odpovídá objektivní pravda. To je skutečnost, kterou popírají soudobí revizionisté. Jejich pokusy i snaha dokázat, že marxisticko-leninská ideologie není vědeckou ideologií, nejsou nového data. Již E. Bernstein, „otec revizionismu“, hlásal, že marxismus může být buď vědou, nebo ideologií, ale nemůže být obojím. Soudobí revizionisté — i když uznávají, že marxismus (o leninismu vědomě pomlčují) je prý racionální, vnitřně rozpornou, neuzavřenou teorií vývoje společnosti — se jej pokoušejí postavit do protikladu k ideologii. Ideologie je prý „zjednodušením, zkreslením složité skutečnosti ve jménu politického účelu“. Političtí vůdcové se jí zmocňují, aby jí využili jako nástroje pro dosažení svých cílů, podřizují ji svým účelům bez ohledu na objektivní pravdu. Rozhodující je, zda ideologie jim umožní sjednotit a politicky organizovat lidi, vzbudit fanatickou víru, opírající se o emoce, a ne o vědecké poznání. To platí, pokud jde o buržoazní ideologii. Ta je skutečně v rozporu s vědou o společnosti, v níž je gnozeologická skepse, vlastní marxistické teorii, nahrazena slepou vírou a dogmatismem. Je to prý nutná daň, nezbytná cena, kterou ideje platí za to, že se stávají materiální silou. Buržoazní ideologie je skutečně falešným vědomím, jež může ovládnout masy, může se stát materiální silou. V tom je velké nebezpečí jak této ideologie, tak revizionismu. V tom, mimo jiné, také spočívá velký význam ideologického boje — odhalit tento dogmatismus buržoazní ideologie, její falešnost, její protikladnost k vědeckému poznání, její schopnost klamat masy, nahrazovat vědu vírou, rozum fanatismem. Proto není možný žádný třídní smír s buržoazní ideologií a revizionismem; jak ukázal V. I. Lenin: není možná žádná „třetí cesta“, kterou proklamují „eurokomunisté“, ani v teorii, ani v praxi. V. I. Lenin odmítal také mechanické kopírování, napodobování, dogmatické přenášení ruských zkušeností, kritizoval ty, kdož přehlíželi rozdílné konkrétně historické podmínky ve svých zemích, ty, kdož nerespektovali národní či jiné zvláštnosti. Tak jak požadoval, aby ruští komunisté samostatně a tvůrčím způsobem aplikovali a rozpracovávali Marxovy a Engelsovy názory v podmínkách Ruska, stejně nekompromisně trval na tom, že základní Marxovy poznatky, marxistická teorie je obecně platná, že její teoretické a metodologické principy platí pro celé mezinárodní komunistické hnutí. Snaha popřít je či deformovat není ničím jiným než revizí, nepochopením dialektiky obecného a zvláštního, nerespektováním základních rysů dané společenské epochy. Jen tehdy, vycházíme-li z obecně platných rysů celé společenské epochy, jsme schopni správně rozlišit a vidět specifiku a místní zvláštnosti, jen tehdy, respektujeme-li třídní obsah základních hybných sociálních sil společenského vývoje, jejich vývojovou tendenci, základní rozpory skutečnosti, je možné určit správnou strategii a taktiku politického boje dělnické třídy jak obecně, v mezinárodním dělnickém hnutí, tak konkrétně, v jednotlivých zemích.

„Nedávno se vedení některých komunistických stran“ — bylo řečeno ve zprávě XXVI. sjezdu KSSS — „důrazně postavila na obranu práva na národní specifiku cest a forem boje za socialismus a socialistickou výstavbu. Přistupujeme-li však k otázce nezaujatě, je třeba přiznat, že nikdo nikomu nevnucuje žádné šablony a schémata ignorující zvláštnosti té či oné země.“(4)

(4) Rudé právo 24. II. 1981; s. 2.

Pro každý revizionistický směr, eurokomunismus nevyjímaje, je příznačné přeceňování specifických podmínek, což souvisí s nesprávným chápáním dialektické jednoty zvláštního a obecného. Tento rys se projevuje konkrétně v postoji „eurokomunistů“ k leninskému učení, které interpretují jako ruskou variantu marxismu, jako teorii ztrácející v současných podmínkách svoji váhu, význam a aplikovatelnost. Domnívají se, že je správné řešit jednotlivé problémy odděleně, nezávisle na problémech revolučního hnutí v zemích reálného socialismu. V mnoha případech vyznívá jejich argumentace tak, jako by zvláštní bylo představováno konkrétní situací v zemi a za obecné bylo pokládáno zejména vše společné vyspělým kapitalistickým zemím, zatímco zkušenosti revolučního hnutí zemí reálného socialismu jsou většinou pouhou historickou ilustrací, nepoužitelnou v současných podmínkách vývoje.

„Eurokomunisté“ tvrdí, že v teoretické sféře formování strategie a taktiky nejsou komunistickými stranami zemí socialistického společenství především respektována národní specifika, že nejsou brány v úvahu rozdíly z historických zkušeností jednotlivých národních oddílů mezinárodního dělnického hnutí, že není respektována různá úroveň vyspělosti výrobních sil, nevychází se z rozvoje národních tradic, kultury a demokracie.

Dialektika kategorií jedinečné, zvláštní a obecné je „eurokomunisty“ chápána velmi povrchně a jednostranně. Zapomínají, že je úzce spjata se všemi ostatními kategoriemi materialistické dialektiky. Její správné pochopení a aplikace v praxi ve všech souvislostech a důsledcích má nesmírný poznávací a praktický význam.

Respektovat v teorii i praxi dialektiku obecného, zvláštního a jedinečného znamená v celé šíři pochopit, že jde o jednotu protikladů, že každý objekt je jednotou obecného a jedinečného, že obecné neexistuje před jedinečným a mimo ně, stejně tak jako jedinečné neexistuje mimo obecné. Zvláštní pak označuje určité pojítko mezi jednotlivým a obecným. Ve vztahu k obecnému vystupuje zvláštní jako jedinečné, ve vztahu k jedinečnému jako obecné.

Dialektika jedinečného, zvláštního a obecného se prosazuje i v oblasti společenských jevů a jejich vzájemných vztahů. Umožňuje poznání obecností a zákonitostí historického procesu, které byly popírány. Oblast sociálního bytí byla pokládána za „unikátní“ a všechny její vztahy za neopakovatelné. Uplatňování dialektických souvislostí obecného, zvláštního a jedinečného má proto mimořádný metodologický význam v procesu analýzy současnosti společnosti.

Přeceňování významu dílčích jevů celkového společenského vývoje, jejich posuzování mimo rámec celkového kontextu je, jak upozorňoval ve svých pracích Lenin, jedním ze základních rysů revizionistického přístupu k analýze jevů a výchozích momentů jejich poznání. V. I. Lenin hájil a rozvíjel teze K. Marxe a B. Engelse o obecném charakteru zákonitostí historického procesu, ale zároveň vystupoval proti přehlížení a nedocení národních zvláštností ve vývoji jednotlivých zemí a národů, proti dogmatismu, doktrinářství a scholastice. Už před Říjnovou revolucí se zabýval dialektikou vztahů obecného, zvláštního a jedinečného v revolučním procesu vzniku a rozvoje budoucích socialistických států, budoucích proletářských demokracií. V této souvislosti napsal: „Všechny národy dospějí k socialismu, to je nevyhnutelné, ale všechny k němu nedospějí úplně stejně, každý vnese do té či oné formy demokracie, do té či oné formy diktatury proletariátu, do takového či onakého tempa socialistického přetváření různých stránek života společnosti něco specifického. V teorii není nic ubožejšího a v praxi nic směšnějšího než malovat si ve jménu historického materialismu budoucnost v tomto směru fádni šedivou barvou; byla by to suzdalská mazanice, nic víc.“ [Lenin 1957: 71]

Obecné je spjato se zvláštním a jedinečným a zvláštností společenského zřízení tvoří právě způsob existence obecného, obecných zákonů ve společenské realitě. Jejich metafyzické odtrhávání vede na jedné straně k zanedbávání zvláštního, národního, nebo k přeceňování, vyzvedávání národního na druhé straně.

V dnešní době, kdy mezinárodní třídní boj se značně zostřuje, je nebezpečí nacionalismu v komunistickém hnutí citelnější než kdykoli předtím. Ideologové a politikové imperialismu využívají dnes všech možných způsobů a metod, aby vrazili klín do jednoty komunistické fronty všude tam, kde se rýsují sebemenší trhliny. Řada z nich, jako například Z. Brzeziński, skládá v nacionalismus, jehož oživování líčí jako tzv. národní komunismus, velké naděje, neboť v něm dobře tuší možnosti rozbití světové socialistické soustavy, rozrušení jednoty a spolupráce socialistických zemí a zanášení rozporů do mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Proto jemu podobní se stávají „teoretiky“ a propagátory „národního socialismu a komunismu“ a proto také věnují velkou pozornost a péči i podporu jeho hlasatelům uvnitř komunistického hnutí.

Za přímé gnozeologické kořeny revizionismu označil Lenin přeceňování jednotlivých, velmi často nepodstatných, nahodilých rysů a stránek společenského vývoje, relativismus, neschopnost a nechuť aplikovat dialektiku na složité a rozporné procesy společenského života. Logikou a metodologií oportunismu se obvykle stávají sofistika a eklekticismus. Když Lenin přicházel na to, jak neuvěřitelně překrucoval K. Kautsky marxismus, musel konstatovat, „že filozofické základy tohoto zkreslování marxismu spočívají v podvržení eklekticismu a sofistiky dialektice, ale prakticko-politicky že jde koneckonců o přisluhování buržoazii“.

Revize marxisticko-leninského učení, vycházející ze zdůrazňování zvláštního, zvláštních podmínek vývoje společnosti v zemích západní Evropy, je do značné míry výsledkem nepochopených složitých podmínek společenského vývoje, zvláště pak komplikovaných ekonomických poměrů kapitalistické společnosti, jejíž další existenci dnes umožňuje státně monopolní kapitalismus a výsledky vědeckotechnického rozvoje. Překrucování marxismu-leninismu je důsledkem soustředěné protisocialistické propagandy, těžící z manévrovacích možností buržoazie v mezinárodním měřítku. Prostředky k tomu získává díky trvajícím vykořisťování rozvojových zemí, existenci a využívání levné pracovní síly zahraničních dělníků atd.

Lenin mnohokrát poukazoval na obratnost buržoazie v tomto směru, na její taktiku, která se neustále mění, na souvislosti se základními změnami, danými vždy konkrétně historickými podmínkami té které země. Buržoazie ve svém boji proti dělnickému hnutí pracuje v zásadě dvěma metodami, v jejich hranicích uplatňuje však mnoho variant. Používá buď přímého násilí, bez jakýchkoliv ústupků, nebo bere na sebe tvář „liberalismu“ s určitými ústupky, s podplácením a korupcí předáků dělnického hnutí, s využíváním maloburžoazních tendencí a nálad. Výkyvy v buržoazní taktice, upozorňoval Lenin, způsobují zesílení revizionismu v dělnickém hnutí a často vyhrocují neshody uvnitř dělnického hnutí až do přímého rozkolu. To je taktika, již s úspěchem používá buržoazie dodnes: tak například placené dělníky staví proti většině pracujících, využívá měšťáckého, cechařského ducha dělnické aristokracie, odcizující se třídy, z níž vyšla, tíhnoucí k liberalismu a pohlížející na socialismus spatra jako na utopii.

„Eurokomunisté“ přeceňují rozdíl mezi soudobými podmínkami existence a boje mezinárodního dělnického a komunistického hnutí v západoevropských zemích a podmínkami, za nichž vznikl sovětský stát, nebo podmínkami období

vzniku socialistických zemí po roce 1945. Tento rozdíl je pro ně výchozím momentem při odůvodňování odmítavého postoje k leninskému učení, které nahrazují většinou iluzemi o možnostech buržoazní demokracie, iluzemi bránícími pochopit její podstatu. Buržoazie je pokládána ve „zvláštních podmínkách“ vyspělých kapitalistických zemí západní Evropy „eurokomunisty“ za partnera v dialogu, který bude dodržovat „pravidla hry“ v rámci obecného chápání té „pravé“ demokracie. (Podobně by bylo možno hovořit o komolení obsahu proletářského internacionalismu, o otázkách svobody, diktatury proletariátu atd.).

Eurokomunisté těmito svými názory jasně demonstrují svůj jednostranný dogmatický přístup k analýze problémů. Rozdíly, o nichž hovoří, skutečně mezi jednotlivými zeměmi existují, každá země má svou specifikou, jde svou vlastní cestou, jež je odrazem mimo jiné i této specifiky, avšak dosavadní praxe bojů mezinárodního dělnického a komunistického hnutí umožnila odvodit obecné závěry, principy tohoto boje. Ignorování těchto obecných zkušeností znamená riziko zbytečných porážek, praxe rovněž tuto skutečnost potvrzuje. Příkladem může být revoluce v Chile: „Chilská tragédie rozhodně nevyvrátila názor komunistů, že jsou možné různé cesty revoluce, včetně cesty pokojné, existují-li pro to nezbytné podmínky. Naléhavě však připomněla, že revoluce se musí umět bránit.“ [Zpráva 1976: 29]

Z Leninova učení i ze zkušeností bojů mezinárodního revolučního dělnického hnutí víme, že bez třídního přístupu není možné správně pochopit reálné fakty a procesy společenského a politického života. Správná rozhodnutí a závěry je možné učinit jediné tehdy, zkoumají-li se fakty a procesy ve vzájemné souvislosti s mezinárodním třídním bojem, hodnotí-li se třídní boj nikoli na základě pojmů abstraktní demokracie, abstraktní svrchovanosti a abstraktního humanismu, nýbrž odhaluje-li se ve společenských střetnutích konkrétní třídní obsah těchto abstraktních hesel. Při jejich konfrontaci s praxí, s marxisticko-leninskou teorií se teprve ukáže, kdo a jak vykládá demokracii, národní samostatnost, svobodu a humanismus, čeho chce dosáhnout, kterým cílům, zájmům, které moci, které třídy slouží, s jakými mezinárodními a vnitřními společenskými silami se spojuje a kam směřuje.

„Eurokomunisté“ přehlížejí skutečnost, že zdůrazňované zvláštní podmínky existují v dialektické jednotě s obecným. Nejsou ničím jiným než další etapou ve vývoji existujících rozporů mezi třídou buržoazie a třídou pracujících. Obecné, k němuž svými zkušenostmi a dlouholetými boji dělnická třída dospěla, stále platí. K jeho tvůrčímu uplatnění je objektivně nutné tyto nové podmínky poznávat, dále zobecňovat a využívat v praxi poznané zákonitosti spojené se vznikem, trváním a budoucím zánikem těchto rozporů.

Nedbání dialektiky obecného, zvláštního a jednotlivého, nevědecké přístupy, dovádějí některé představitele pravicového oportunismu až na pozice otevřeného antikomunismu. Zvláště nebezpečný je v této souvislosti naprosto netřídní pohled při posuzování úlohy a významu Varšavské smlouvy, která je hodnocena v jedné rovině s NATO. Vyplývá to například z odůvodnění neúčasti Komunistické strany Španělska na poradě komunistických a dělnických stran v Paříži v březnu 1980. V dopise, který zaslal její generální tajemník Santiago Carrillo organizátorům porady, se mimo jiné píše: „Svým charakterem bude závěrečné stanovisko porady v Paříži společným stanoviskem i stran států Varšavské smlouvy“, a to je podle Carrillova názoru na překážku snahám Komunistické strany Španělska přijímat stanoviska — „nezávislá, mimo všechny bloky, stanoviska, jež mohou dosáhnout široké podpory, neboť představují tzv. třetí cestu“.(5) Názorně se k této otázce vyjádřil například člen ústředního

(5) Deník Komunistické strany Španělska Mundo Obrero 1. IV. 1980.

výboru Komunistické strany Španělska Manuel Azcárate ve svém článku „Konference, která může vnést do věci jasno (otištěném v „nezávislém“ deníku El País 7. 5. 1980). Napsal: „Kdyby se evropské dělnické hnutí nechalo uzavřít v dialektice dvou bloků, vzdalo by se tím možnosti ovlivňovat mezinárodní hnutí, především by si uzavřelo cestu k rozhodujícímu kroku k dosažení dohody s demokratickými silami západní Evropy a se zeměmi třetího světa v boji za svoji politickou a ekonomickou nezávislost“. V týdeníku Komunistické strany Španělska (Mundo Obrero Semanal č. 27, r. 1979) Azcárate napsal: „Naše politika směřuje k překonání bloků, k jejich rozpuštění — jak NATO, tak Varšavské smlouvy. Autonomní a nezávislá Evropa, která by byla zároveň přítelem USA i Sovětského svazu, avšak která by mohla provádět svou vlastní internacionální politiku — taková Evropa by představovala v mezinárodním měřítku významnou sílu“.

Třídně historický přístup při zkoumání a hodnocení společenských faktů a procesů je jedním ze základních principů marxisticko-leninské ideologie. Útok proti třídnosti, ústup od tohoto principu, jeho podcenění, oslabování, popírání, je ústupem od marxismu-leninismu. Popírání třídnosti rozrušuje smysl a cíle komunistické strany, její revolučnost, dělnický charakter, narušuje to, co nerozlučně spojuje komunistickou stranu s dělnickým hnutím.

K nesprávným závěrům představitelů „eurokomunismu“ přispívají chyby a omyly vznikající na základě nepochopení nebo i záměrného překrucování skutečnosti, na základě jejich sofistického způsobu myšlení.

Sofistika jako zvláštní druh metafyzického způsobu myšlení znamená čistě subjektivní pružnost pojmů, soubor metod, jak záměrně zkreslovat skutečnost. Z nejrůznějších souvislostí a stránek skutečnosti se uměle vytrhuje jedna stránka a staví se do protikladu vůči ostatním, podstatné a hlavní stránky událostí se zaměňují za nepodstatné a vedlejší, neúměrně se zveličuje úloha nahodilostí. Hojně se používá nesprávných a nepodstatných analogií, když se na základě čistě vnější a náhodné shody ztotožňují kvalitativně různé jevy. Sofistika spočívá i v tom, ignoruje-li se zásada konkrétního historického přístupu ke společenským jevům, jestliže se konkrétní analýza konkrétní skutečnosti nahrazuje příliš obecnými, formálními abstrakcemi, jestliže se zvláštní a specifické odtrhuje od obecného a staví se proti němu. To jsou nejcharakterističtější metody sofistiky, používané revizionisty v minulosti i dnes.

V metodologii revizionismu zaujímá rovněž význačné místo eklekticismus — svévolné spojování různých, nejčastěji nahodilých, a někdy prostě neslučitelných znaků, synkretické, záměrné slučování protikladných hledisek směsice empirických faktů. To všechno se vydává za „všestrannou analýzu“, při níž se berou v úvahu nejrůznější faktory. „Když se marxismus podvodně zaměňuje oportunismem“, konstatoval Lenin, „klame podvodně zaměňování dialektiky eklekticismem nejsnáze masy, skýtá zdánlivé uspokojení, zdánlivě přihlíží ke všem stránkám procesu, ke všem tendencím vývoje, ke všem antagonistickým vlivům apod., ve skutečnosti však nepodává žádné ucelené a revoluční pojetí procesu společenského vývoje.“ [Lenin 1956: 410].

Eklekticismus je způsob subjektivistického zkreslování skutečnosti, který nemá nic společného s požadavkem skutečné dialektiky, tj. vidět souvislosti a vzájemné působení předmětů a jevů a přitom hledat hlavní, rozhodující stránku ve vzájemném působení jevů, pronikat do jejich podstaty.

K rozvíjení „eurokomunistických“ myšlenek, zejména v otázce taktiky a strategie v socialistické revoluci, přispělo mimo jiné i nesprávné pochopení strategie boje za mír, za zmírnění napětí, za mírové soužití. Východisko mírové politiky — nebezpečí jaderné války pro existenci lidstva — bylo pojato jako vý-

chozí moment pro argumentaci o uskutečnitelnosti socialistické revoluce v současných podmínkách výlučně parlamentní cestou, cestou reform. Toto chápání logicky vyúsťuje v tendenci stírat zásadní rozdíl mezi revolucí a reformou, fakticky jde o oportunistické převrácení ideje mírového soužití. Již na XXV. sjezdu KSSS s. L. I. Brežněv k této otázce řekl: „... uvolnění a mírové soužití se týká vztahů mezi státy. To především znamená, že spory a konflikty mezi zeměmi se nesmějí řešit válkou, používáním síly nebo hrozby silou. Uvolnění napětí v žádném případě neruší a nemůže rušit nebo změnit zákony třídního boje. Nikdo nemůže počítat s tím, že v podmínkách uvolnění napětí mezi státy se komunisté smíří s kapitalistickým vykořisťováním, nebo že se z monopolistů stanou stoupenci revoluce. A přísné dodržování zásady nevměšování se do záležitostí jiných států, respektování jejich nezávislosti a svrchovanosti je přece jednou z nezbytných podmínek uvolnění napětí.“ [Zpráva 1976: 32].

Nejvýznamnějším úkolem všech pokrokových sil dnes zůstává boj za upevnění míru, za zmírnění mezinárodního napětí, za zastavení zbrojení. Nové významné mírové návrhy, předložené ve zprávě L. I. Brežněva na XXVI. sjezdu KSSS, konkrétním tvůrčím způsobem rozvíjejí mírový program předcházejících dvou sjezdů. Správné chápání dialektiky boje za mír a třídního boje a její uplatňování v praxi je zárukou jednoty, síly a další akceschopnosti mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. Potvrzují se tak Leninova slova o tom, že mnohé neshody v tomto hnutí „mohou zmizet a určitě zmizí: bude toho dosaženo logikou společného boje proti skutečně hroznému nepříteli, proti buržoazii...“ [Lenin 1955: 82].

„Velkým sjednocujícím prvkem a silným faktorem dalšího stmelování a zvyšování autority světového komunistického hnutí — říká se ve zprávě XXVI. sjezdu KSSS — je důsledný boj komunistů za mír, proti agresivní politice imperialismu a proti horečnému zbrojení, které národům přináší hrozbu jaderné katastrofy.

Nejdůležitější je, že komunisté, vyzbrojení marxisticko-leninským učením, vidí nehlouběji a nejsprávněji ze všech podstatu a perspektivu procesů odehrávajících se ve světě a vyvozují z toho správné závěry pro svůj boj za zájmy dělnické třídy a pracujících svých zemí, za demokracii, mír a socialismus“.(6)

Literatura

Konference evropských komunistických a dělnických stran — Berlín 29.–30. VI. 1976. Praha, Svoboda 1978.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1958;
sv. 23. Praha, SNPL 1957;
sv. 25. Praha, SNPL 1956;
sv. 30. Praha, SNPL 1955.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.

Zpráva ÚV KSSS přednesená L. I. Brežněvem na XXV. sjezdu KSSS. In: *XXV. sjezd KSSS.* Praha Svoboda 1976.

Резюме

Л. Грзал — В. Дюринова: Всеобщее и особенное в международном рабочем движении

Статья затрагивает актуальные проблемы развития теории и практики международного рабочего и коммунистического движения в современных условиях, которые являются следствием логического процесса поисков теоретических и практическо-политических исходных моментов и стремлений определить правильную революционную стратегию и тактику.

(6) Rudé právo 24. II. 1981; s. 2, 3.

В данной связи авторы показывают научный подход В. И. Ленина к творческому развитию марксистской идеологии и диаметрально различие в подходах к этим вопросам, например, «разыскивающих ревизионистов» у нас в 1968 году, которые так же, как и представители современного ревизионизма отрицали революционную сущность марксистско-ленинского учения. Их интерпретация догматизма свидетельствует о непонимании сущности марксистско-ленинского мышления. Из этого вытекают также их представления о «правильном творческом развитии» марксистской теории, о «праве на ошибку» и т. д.

Характерной чертой ревизионистского мышления является стремление выдавать за «творческим способом развития» идеи и заключения, опирающиеся зачастую на отдельные, случайно выбранные и несущественные факты. В результате непонимания диалектически категорий всеобщего, особенного, единичного проявляющегося в переоценке специфических черт объективной реальности, ревизионисты приходят к неправильным выводам о «третьем пути», о возможном примирении с буржуазной идеологией и т. д. Эта ревизионистская практика характерна и для современной формы ревизионизма — для еврокоммунизма.

Для его представителей типичен поверхностный и односторонний подход к решению данных вопросов, склонность к эклектизму и софистике, их образ мыслей является метафизическим. На конкретных примерах политической практики представителей Коммунистической партии Испании (прежде всего Карилло и Ашарат*) демонстрируется ненаучность их взглядов на решение принципиальных вопросов, которая приводит их даже на позиции открытого антикоммунизма.

Summary

Hrzal L. — Ďurínová V.: The General and the Particular in the International Workers' Movement

The present paper discusses topical problems of developing the theory and practice of the international workers' and communist movement under contemporary conditions, which is a consequence of the logical process of searching for theoretical and practical-political starting points on the one hand, and of endeavours to determine the correct revolutionary strategy and tactics on the other.

In this connection the authors point out Lenin's scientific approach to the creative development of Marxist ideology, as well as the diametrical differences in the ways of approaching the above problems e. g. on the part of the „seeking revisionists“ in this country in 1968 who — just like representatives of present-day revisionism — dismissed the revolutionary foundation of the Marxist-Leninist doctrine. Their interpretation of dogmatism reveals their misrepresentation of the essence of Marxist-Leninist thinking. Hence also follow their notions about „the right of creative development“ of Marxist theory, about „the right to commit errors“, etc.

A marked feature of revisionist thinking is the endeavour to pass thoughts and conclusions, often based on isolated, unsubstantial facts selected at random, for „creative development“. Due to their misconception of the dialectic of the categories „general“, „particular“, „individual“, which manifests itself in the overestimation of specific features of objective reality, the revisionists draw wrong conclusions concerning the „third way“, the possible reconciliation with bourgeois ideology, etc. This revisionist practice is also characteristic of the present-day form of revisionism, of Eurocommunism.

Typical of its representatives in the superficial and onesided approach to the solution of these issues with a tendency to eclecticism and sophistry; their way of thinking is metaphysical. On concrete examples from the political practice of representatives of the Communist Party of Spain (especially Santiago Carrillo and Manuel Azcárate), the unscientific character of their notions which ultimately leads them to the positions of open anticommunism is made clear.

*) Carrillo, Azcárate

Společnost - prostor - jedinec

Pokus o konceptualizaci problému územní diferenciace
sociálně ekonomické struktury se zvláštním zaměřením
na životní podmínky

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

JIŘÍ MUSIL

Výzkumný ústav výstavby a architektury,
Praha

Prostorovým souvislostem, respektive územní podmíněnosti sociálně ekonomických procesů a utváření sociální struktury nebyla v naší sociologické teorii delší dobu věnována dostatečná pozornost, i když v řadě tzv. odvětvových sociologických disciplín, a zejména v konkrétních sociologických výzkumech, se prostorové hledisko považuje za jednu z podstatných interpretačních optik. Pouze v ojedinělých studiích byly konkrétní formy prostorové diferenciace sociálních jevů spojovány s celospolečenskými změnami a byly naznačeny teoretické vztahy mezi územím a sociální strukturou.(1)

Nedostatečný rozvoj teorie v tomto směru způsobuje, že poměrně velké množství empirických dat tříděných podle územních jednotek — například okresů, krajů — je využíváno k ilustrativním účelům, zůstává bez hlubší interpretace a nepromítá se do sociologické teorie socialistické společnosti.

Abstrakce od prostorové dimenze umožňuje sice účinněji odhalovat obecné sociálně-ekonomické a historické zákonitosti vývoje sociálního systému či společensko-ekonomické změny, avšak na určitém stupni vývoje společenské reality a jejího poznání nastává situace, kdy je třeba v explikaci sociálních procesů a struktur prostorovou dimenzi reflektovat jako podstatný faktor intervenující do utváření jejich diferencovaných podob a forem.(2)

1. Sociální systém a prostorová struktura. Základní vztahy

K teoretickému uchopení vztahu mezi sociálním systémem a jeho prostorovým uspořádáním lze přistupovat dvojím způsobem:

a) Prostorovou strukturu společnosti a jejích sídelních jednotek, například měst, lze chápat jako geografický „výraz“ základních sociálně ekonomických struktur a procesů. Každý prostor osvojený a strukturovaný společností se stává „záznamem“ této společnosti, přičemž se v této souvislosti hledají konkrétní podoby „překlady“ sociálního do prostorového.

b) Prostorová struktura jakožto „společensky osvojený prostor“, nesoucí sociálně ekonomický obsah fixovaný především ve „hmotných strukturách“, vy-

(1) Tím ovšem nechceme říci, že se kategorií území či územní diferenciace zabývaly jiné vědní disciplíny (zejména geografie a demografie), ani to, že nebyly učiněny pokusy o formulaci obecnějších zákonitostí vývoje územní diferenciace, jež mají svou sociologickou relevanci [Hampl 1971; 1978].

(2) Stejně je tomu v případě abstrakce od temporální dimenze při sledování principů prostorové organizace společnosti. Sociální ekologie, zejména některé její soudobé směry [Mlinar — Teune 1978], naznačuje, že prostorovou distribuci určitých sociálních jevů nelze plně vysvětlit, chybí-li mezi interpretačními hledisky rovněž kategorie času.

stupuje jako aktivní moment diferenciacie sociálně ekonomických procesů a formování sociální struktury.(3)

V následujícím pokusu o teoretickou konceptualizaci problému územní diferenciacie nám půjde o teoreticko-metodologický rozbor obsahu a možností explikace vztahu „prostor → společnost“. To ovšem neznamená, že by vztah „společnost → prostor“, označený jako „model překlada“, nevyžadoval hlubší teoretické prozkoumání. Jde dokonce o problém prvořadého významu, neboť v dialektickém vztahu sociálně ekonomické struktury a prostorové struktury má struktura sociálně ekonomická určující význam. V určitých fázích společenského vývoje však prostorová struktura jakožto „územně fixovaná minulost“ nabývá na významu a stává se aktivním nebo omezujícím momentem celospolečenského vývoje.

Klíčovým problémem teoretického i metodologického uchopení vztahu mezi sociálně ekonomickými procesy a prostorovou strukturou je přechod od čistě geografického chápání prostoru v dynamice sociálních procesů k jeho teoretické konceptualizaci, jež by vyznačila alespoň základní souvislosti mezi časem a prostorem ve vývoji společensko-ekonomického systému. Domníváme se, že adekvátní uchopení kategorie prostoru není možné, abstrahujeme-li od kategorie času, a naopak, význam času v procesu společensko-ekonomické změny nelze postihnout v jeho úplnosti, zkoumáme-li jej mimo prostorové souvislosti. Čas a prostor jsou v dialektickém materialismu základními atributy veškerého bytí, tedy tím, čím je bytí *podstatně* určeno. Současně však, jak ve filozofické rovině naznačil Lenin a později dokázala moderní fyzika, prostor a čas jsou skutečnosti navzájem spolu spjaté, podmiňující se, a tedy neoddělitelné. Tvzení, že zákonitosti vývoje sociálního systému se vždy realizují v čase a v prostoru, neznamená jen v podstatě lapidární skutečnost, že podstatným určením každého sociálního jevu a procesu je mimo jiné i čas a prostor, ale vyjadřuje současně reálně existující *spojitost mezi časem a prostorem*, jejich vzájemnou podmíněnost ve vývoji společenského systému.

2. Charakter vztahu společnost — prostor — jedinec ve světle vývoje sociálně prostorové struktury

Úlohu prostorové dimenze v sociologické teorii a výzkumu lze podle D. Harveye [Harvey 1970] přirovnat k úloze „sociologické imaginace“. Tak jako „sociologická imaginace“ měla být cestou k pochopení některých souvislostí mezi historií a individuálním životem, resp. úlohy „historického času“ v čase individuálního života, měla Harveyova tzv. „geografická imaginace“ (jako vědomé prostorových souvislostí) být nástrojem pochopení role území jako geografického rámce sociálního života jednotlivce či určité sociální skupiny. Skutečná schopnost tzv. „sociologické imaginace“ uchopit reálné historické souvislosti individuálního života se ukázala být přinejmenším spornou a byla již v tomto

(3) Tohoto v podstatě dialektického vztahu mezi „sociálním“ a „prostorovým“ *kde primární role připadá „morfogenetickému“* významu sociálně ekonomických procesů, se dotkla již klasická buržoazní sociální morfologie (E. Durkheim, M. Halbwachs), a to v pojmu tzv. „sociálního substrátu“. Tento pojem v podstatě zahrnuje populace určitých území, samo toto území a jeho hranice, osvojenou přírodu a hmotné prostředí vytvořené člověkem (od jednotlivých objektů až k celým sídlům a jejich síti). Rozdíl v užití území (hustota obyvatelstva, typy ekonomické aktivity, typy sídel atd.) přispívají k diferenciaci „sociálního substrátu“ a musí být i podle názoru představitelů tohoto směru sociologicky interpretovány jako *následky* i jako *příčiny*, neboť jsou úzce spojeny se sociálně ekonomickou strukturou a s průběhem sociálních procesů, jimž dávají určitou konkrétní podobu (srovnej Halbwachs, M. *Population and Society* [1960 : 12]).

směru podrobena marxistické kritice. I „geografická imaginace“, tak jak ji formuloval Harvey, má své vážné meze převážně v intuitivním přístupu k pochopení zdrojů, role a významu území diferenciací, tj. v zásadním nedocenění sociálně ekonomických aspektů ve zkoumání vztahu „sociálního“ a „prstorového“.

Marxistická sociologie, pokud si klade za cíl prozkoumat vzájemnou podmíněnost času a prostoru ve společenském bytí, vychází naopak z priority sociálně ekonomické struktury a sociálně ekonomických procesů, jež jsou klíčovým zdrojem přeměn v sociálně prostorové struktuře společnosti a tím i v prostorové diferenciaci individuálních životních perspektiv.

Pojem prostoru vstupuje do rozboru sociálně ekonomického systému v několika významech, které se často směšují, a proto je nutné je vymezit a odlišit. Jsou to zejména:

- prostor ve smyslu fyzikálním (tj. *vzdálenost*), který se uplatňuje ve společenských vědách jako *dostupnost*, často jako časoprostorová dostupnost;
- prostor ve smyslu *polohovém* (navazuje na předchozí významové pojetí) obsahuje již ve větší míře sociální dimenzi, neboť jde nejčastěji o polohu, která má společenské implikace (jádrové území, situovanost mimo rozvojové osy, periferní poloha apod.);
- prostor jako *území*, jako rozčlenění prostoru do konkrétních území; tato území (regiony) jsou definována z různých hledisek a mohou mít různou velikost od makroregionů až po tzv. ekologická mikroúzemí ve městech;
- prostor jako *prostředí*, jako soubor především fyzikálních a biologických podmínek.

V dalším textu je položen důraz na teoretickou konceptualizaci vztahu mezi sociálními a *územními*, čili regionálními strukturami a zčásti i na sociální význam polohy a vzdálenosti. Vzhledem k tomu bude používán především pojem „území“.

K analýze lze pak přistupovat z mnoha hledisek. I zde je možné — podle toho na jaké aspekty územní struktury klade analýza důraz — rozlišit několik hlavních přístupů:

- přístup *ekonomický*, tj. analýza prostorové distribuce ekonomických činností, odvětvové struktury, efektivity výroby a příspěvku územní ekonomiky k ekonomice celospolečenské, dodatečných nákladů překonávajících například nevýhodnost polohy nebo dopravní vzdálenost od zdrojů surovin a trhů atd.;
- přístup *sociologický*, jenž zdůrazňuje především územní podmíněnost vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury, životních podmínek a způsobu života;
- přístup *demografický*, v němž dominuje analýza územních rozdílů v procesech vývoje a reprodukce obyvatelstva;
- přístup *politický*, v němž hraje důležitou roli analýza sociálně politických institucí a jejich působení na rozvoj území vůči celku společensko-ekonomického systému, analýza územních rozdílů politického chování obyvatelstva, zejména ve volbách (populární zejména v buržoazní sociologii a politologii), analýza politických aspektů národnostního obsahu územní diferenciací atd.;
- přístup *kulturologický*, zdůrazňující především územní podmíněnost kulturních, etnických a národnostních tradic, symbolický obsah pojmu území aj.

Naše analýza území je samozřejmě v prvé řadě analýzou sociologickou, opírající se současně o některé aspekty přístupu ekonomického a demografického. V širším pojetí, jež však v této stati nelze rozvinout, by však měla reflektovat i aspekty ostatní tj. politické i kulturní.

V pojmu území budeme zdůrazňovat zejména ty jeho aspekty, které vyjadřují dialektiku a kontinuitu společensko-historického procesu, v němž člověk — v rámci určitých konkrétních sociálních poměrů — přetváří přírodu a vytváří nové, relativně fixní materiální struktury, jež se stávají součástí objektivních podmínek budoucího společenského vývoje, tj. životních podmínek a podmínek budoucí materiálně přetvářecí praxe člověka. *V tomto smyslu je pak území jedním z nositelů kontinuity společenského vývoje, protože v podobě výsledků společenské praxe v sobě nese „zhmotnělou“ minulost společensko-ekonomického systému, od níž se v mnoha směrech odvíjí jeho přítomnost i budoucnost.*

Tento přístup k pojmu území(4) tedy implikuje důraz na ty jeho stránky, které vznikají v procesu společenské praxe jako produkty materiálně přetvářecí činnosti člověka, přičemž — nejen teoreticky, ale i z hlediska historického vývoje — do pozadí ustupují přírodně geografické podmínky, jež jsou ve stále větší míře „překrývány“ onou „druhou“, člověkem vytvořenou „přírodou“, světem produktů jeho činnosti.

Základním hlediskem, jež budeme v pojmu území sledovat, je aspekt diferenciace. Územní diferenciace je pojem odrážející rozdíly jak v přírodně geografických podmínkách, tak — a to především — ve struktuře, kvantitě a kvalitě na území fixovaných výsledků společensko-historické praxe, tj. — jinými slovy — je to pojem vyjadřující územní rozdíly v životních podmínkách v nejširším smyslu. V tomto významu budeme také pojem územní diferenciace dále používat.

Vývoj územní diferenciace lze sledovat na různých rovinách obecnosti, v různých historických perspektivách a v různých geografických kontextech. Uvažujeme-li však určitý sociálně geografický systém (například stát) a jednu rozlišovací úroveň jeho vnitřní územní struktury, můžeme předpokládat, že územní diferenciace každého nového prvku v systému životních podmínek (nebo nová kvalita prvku stávajícího) se vyvíjí zhruba podle křivky podobné normálnímu rozložení náhodných jevů (viz graf 1). Lze totiž předpokládat, že v počáteční fázi, kdy je výskyt nového prvku v systému životních podmínek ojedinělý, stupeň jeho územní diferenciace je relativně bezvýznamný. Postupné šíření tohoto jevu je ve větší či menší míře prostorově nerovnoměrné, to ovšem znamená, že stupeň územní diferenciace jeho výskytu se nejprve zvyšuje (v závislosti na sociálně ekonomických, demografických a jiných podmínkách) a teprve později dochází k jeho všeobecnému prostorovému rozšíření, tj. územní diferenciace výskytu příslušného jevu se opět zmenšuje. Dlouhodobý historický vývoj územní diferenciace si lze tedy představit jako nekonečný sled takových křivek, podle toho, jaký prvek, nebo celý okruh jevů z oblasti životních podmínek uvažujeme, jakou historickou perspektivu bereme jako referenční rámec vývoje územní diferenciace.

V souvislosti s těmito úvahami je třeba upozornit na to, že v pojmu územní diferenciace není obsažen hodnotící aspekt, tj. územní diferenciace není a priori jevem negativním. Lze nalézt celou řadu společensko-ekonomických jevů, jež právě svou územní diferenciací přispívají k efektivnosti fungování celého systému, tj. jejich územní diferenciace je v určitých fázích vývoje „funkční“

(4) Pod pojmy území a územní diferenciace máme na mysli vnitřní prostorovou strukturu státního, národního celku, ať přirozenou (danou přírodně geografickými, národnostními, kulturními či jinými aspekty), či vyplývající z určitého správně administrativního uspořádání. Problémem sociologického vymezení území a regionu se budeme v této stati zabývat podrobněji.

a nikoli „disfunkční“. Například územní diferenciace ekonomických aktivit, podmíněná jak přírodně geografickými, tak i sociálně ekonomickými rozdíly v územní struktuře společnosti, vytváří předpoklady k efektivnějšímu využití zdrojů, jimiž společenský systém disponuje (zdroje surovin, půda, zdroje pracovních sil, existující infrastruktura atd.). Tyto z *ekonomického* hlediska pozitivní aspekty územní diferenciace výrobních sil, resp. jejich specializace a prostorová koncentrace, které analyzoval Marx v *Kapitálu* [Marx 1954: 334], pokud působí živelně, vytvářejí ty roviny územní diferenciace, které nazýváme nerovnostmi v životních podmínkách (například v životní úrovni, v šancích na vzdělání atd.), a tím se obracejí ve svůj protiklad, tj. v jevy a procesy z hlediska *sociálního* rozvoje negativní, z hlediska systému „disfunkční“.

Propojení ekonomických výhod územní diferenciace s programem územní homogenizace životních podmínek, charakteristické pro cíle socialistické společnosti, vytváří předpoklady k tomu, aby na bázi procesů ekonomické *specializace* regionů, provázené jejich vzájemnou *integrací* (směřující k vyšší „komplexitě“ systému) docházelo nikoli k další diferenciaci, ale naopak k homogenizaci životních podmínek a životních šancí jedinců, sociálních skupin a tříd.

Problém „funkčnosti“ či „disfunkčnosti“ územní diferenciace vzhledem k sociálnímu systému má samozřejmě i další aspekty (zejména sociálně politické), jimiž se zde však nehodláme zabývat, neboť překračují rámec této stati a vyžadovaly by samostatný kvalifikovaný rozbor.

Ve vývoji územní diferenciace se uplatňují některé obecnější tendence. Existuje řada pokusů tyto tendence a zákonitosti popsat a teoreticky zdůvodnit. Nejčastějším přístupem k tomuto problému je analýza územní diferenciace optikou vývoje určitého komplexního společensko-ekonomického jevu v sociálně prostorové struktuře společnosti. Jedním z takových pokusů je tzv. teorie přechodu, která spojuje přeměnu sociálně prostorové struktury společnosti s vývojem urbanizace.(5)

Autoři jedné z nejobecnějších verzí této teorie [Labovitz — Purdy 1970] vycházejí z hypotézy, že urbanizace je jedním z těch komplexních společensko-ekonomických procesů, na nichž lze pozorovat dlouhodobý přechod sociálně prostorové struktury společnosti od jednoho stavu relativní územní homogenity přes fázi diferenciace ke druhému relativně homogennímu stavu. Každý z těchto „stejnorodých stavů“, ačkoli se od sebe kvalitativně liší, se vyznačuje tím, že sociální a ekonomické rozdíly mezi jednotlivými územími nejsou příliš veliké. Proces urbanizace je tedy v tomto kontextu chápán jako proces územní diferenciace, přičemž územní diferenciace je definována jako stupeň rozdílů v ekonomické struktuře a v životní úrovni jednotlivých částí země.

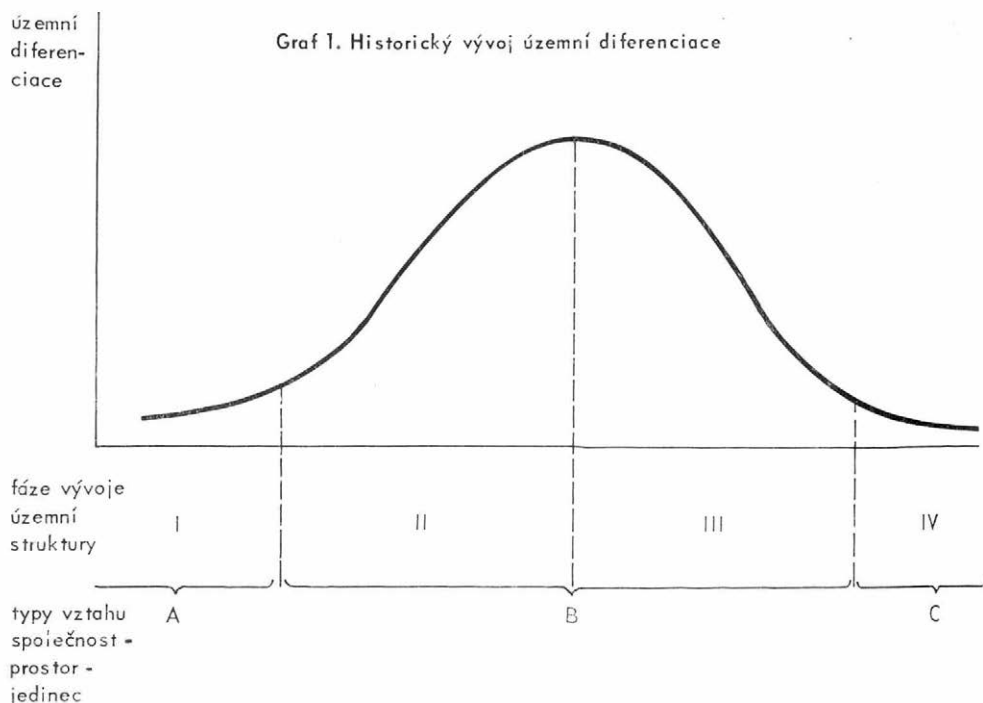
Teorie přechodu tedy v podstatě formuluje zákonitosti vývoje sociálně prostorové struktury společnosti v procesu přeměny společnosti v podstatě venkovské, jejíž hospodářskou základnou bylo převážně zemědělství, na společnost „městskou“, jejíž hospodářskou základnou je především průmysl a v pozdějších fázích vývoje také nevýrobní odvětví. V tomto smyslu teorie přechodu koresponduje s Marxovou tezí o tom, že novodobá historie je spíše pronikáním městských vztahů na venkov, kdežto v minulosti existovalo pronikání venkov-

(5) K nejvýznamnějším koncepcím vývoje územní diferenciace patří kromě teorie přechodu [Labovitz — Purdy 1970] teorie geodemografických systémů [Hampl 1971; 1978] a některé koncepty vývoje regionálních struktur založené na vývoji urbanizace [Musil 1977; Pivovarov 1973].

(6) Zákonitosti historického pohybu územní struktury od převážně „venkovské“ společnosti ke společnosti „městské“, mezi nimiž leží dlouhé období charakteristické vysokou mírou územní diferenciace založené zejména na protikladu města a venkova, si povšiml Marx v *Grundrissech*: „Dějiny klasického starověku jsou dějinami měst,

ských vztahů do města.(6) Proces této diferenciacie *ekonomických* činností a *ekonomické* základny sídel má určité zákonitosti, které se projevují v míře územní diferenciacie. Je tedy patrné, že v tomto pojetí vývoje územní diferenciacie hraje klíčovou roli proces společenské dělby práce v Engelsově pojetí.

Podle teorie přechodu je míra územní diferenciacie největší ve středních fázích přechodu z jednoho stejnorodého stavu do druhého (viz graf 1). Vývojové fáze lze přitom charakterizovat:

1. fáze — Územní diferenciacie sociální a ekonomické struktury je velmi malá. Společnost je v podstatě venkovská. Územní jednotky jsou hospodářsky relativně nezávislé a mají přitom podobné sociální a kulturní charakteristiky.

2. fáze — V důsledku změn ve výrobních silách začíná proces koncentrace obyvatel v jedné nebo více oblastech a dochází k rozvoji měst. Územní diferenciacie se zvětšuje, neboť městská území se rozvíjejí rychle, venkovská pomaleji, nebo vůbec ne.

3. fáze — Technické a sociálně ekonomické změny překračují hranice oblastí, kde vznikly, a šíří se do celé společnosti. Venkovské oblasti se specializují a jednotlivé části země se stávají navzájem více závislé. Z hlediska sociálních a kulturních znaků obyvatelstva se stávají jednotlivé části území podobnější. Ekonomická produktivita venkovských oblastí se podobá té, kterou mají městské oblasti, a tím se zmenšují i sociální rozdíly mezi oblastmi.

ale měst, jejichž základem je pozemkové vlastnictví a zemědělství... Středověk vychází z venkova jako sídla dějin, jejichž další vývoj pak probíhá v protikladu města a venkova; moderní dějiny jsou poměšťováním venkova, ne jako v antice zvenkovšťováním města“ [Marx 1974: 94].

4. fáze — V této fázi dochází k vysoké vzájemné ekonomické závislosti mezi jednotlivými oblastmi, která je zároveň spojená s malou sociální diferenciací mezi oblastmi, a podobnou až stejnorodou produktivitou ve všech oblastech.

Teorie přechodu je tedy založena na procesu urbanizace, ale implicitně vychází z úlohy vývoje výrobních sil a společenské dělby práce. Jejím omezením je snad právě její „ohraničení“ procesem urbanizace, protože sociálně prostorová struktura společnosti prochází změnami neustále, tj. ve chvíli, kdy z jednoho hlediska dospívá k relativně „homogennímu“ stavu, objevují se procesy, které na bázi této homogenity zakládají nové roviny územní diferenciace. Teorie přechodu trpí v tomto smyslu určitou ahistoričností, nebo jinak řečeno, není dost radikálně historická. Na druhé straně ovšem by bylo jen stěží možné uchopit proces změny sociálně prostorové struktury společnosti, kdybychom nevymezili určité kritérium měření procesu územní diferenciace. Proces urbanizace, zejména je-li chápán v širších souvislostech vývoje výrobních sil, takové kritérium nabízí a dalo by se říci, že pro relativně dlouhé historické období.

V rámci koncepcí vývoje územní diferenciace je třeba upozornit ještě na jednu zákonitost vývoje sociálně prostorové struktury společnosti, kterou by bylo možné nazvat zvyšováním „úrovně“ nebo „řádu“ územní diferenciace. Proces sociální homogenizace na jedné úrovni (tj. na úrovni malých územních jednotek) je provázen procesem „heterogenizace“ na úrovni vyšší, tj. relativně malé územní jednotky se k sobě přibližují (stávají se podobnější) a tvoří homogenní celky, mezi nimiž se relativní rozdíly nejprve zvětšují. Později dochází k homogenizaci i na této „vyšší úrovni“ a opět vznikají větší, navzájem od sebe odlišné, avšak vnitřně stále homogennější regiony. Teoreticky se problematikou „posouvání“ vývoje z „nižších“ řádů na „vyšší“ zabývají práce Hamplovy [Hampl 1971, 1978].

V rámci teorie přechodu lze ještě formulovat i určité typy územního zprostředkování vztahu jedince a společnosti. Tyto typy nemají sloužit jako nějaké ahistorické „ideální typy“ vztahu „společnost — prostor — jedinec“, jejich význam je pouze v hlubším prozkoumání významu vývoje územní diferenciace pro určení „pozice“ jedince ve společenském systému, větší či menší měrou zprostředkované „pozici“ v územní struktuře společnosti.

První typ, odpovídající zhruba 1. fázi vývoje územní diferenciace (typ A — viz graf 1), reflektuje jednak relativní homogenitu mezi územními jednotkami, jednak jejich vzájemnou nezávislost a relativní samostatnost. Prostorová organizace společensko-ekonomického systému je charakteristická atomizací na jednotlivé prvky územní struktury. Vzájemná podobnost územních jednotek je příčinou toho, že vztah sociální a prostorové struktury není nijak výrazně definován, neboť každá územní jednotka je vlastně „mikromodelem“ či kopií širšího společenského systému. Postavení jedince ve společnosti je tak plně určeno jeho postavením v sociální a třídní struktuře příslušné územní jednotky.

Druhý typ (typ B) reprezentuje velmi dlouhé historické období společensko-ekonomického vývoje, charakteristické prohlubující se sociální a územní dělbou práce, zvětšující se vzájemnou závislostí územních jednotek a třídním charakterem sociální struktury. Tento typ odpovídá II. a III. fázi vývoje územní diferenciace. Výrazných rysů nabývá například s rozvojem kapitalismu zejména v souvislosti s akumulací a prostorovou koncentrací kapitálu. Ekonomickou nevyhnutelnost těchto procesů i jejich sociální důsledky zachytili ve svých dílech již klasikové marxismu (Marx v *Kapitálu* a Engels v *Postavení dělnické třídy v Anglii*): „Kooperační dovoluje jednak rozšiřovat prostorovou sféru práce, a proto ji při určitých pracovních procesech vyžaduje již samo rozložení pracovních předmětů v prostoru... Na druhé straně umožňuje koope-

race relativně, tj. ve srovnání s rozsahem výroby, prostorové zúžení oblasti výroby. Toto prostorové zúžení sféry práce při současném rozšíření sféry její působnosti, které umožňuje ušetřit značnou část neproduktivních nákladů (*faux frais*), vzniká soustředěním masy dělníků, splýváním různých pracovních procesů a koncentrací výrobních prostředků“ [Marx 1954: 354]. Vedle prohlubujících se třídních nerovností se tedy prohlubují i nerovnosti územní, které se nejostřeji manifestují především v podobě polarizace sociálně prostorové struktury na centra a periférie společensko-ekonomického rozvoje. Jedinec je na jedné straně vyvázán z relativně rigidní příslušnosti k územní jednotce (kapitalismus například s sebou přináší značné migrační pohyby a soustřeďování obyvatelstva do průmyslových aglomerací) a jeho sociální „definice“ je v čím dál tím větší míře určena postavením v třídní struktuře společnosti, na druhé straně však prohlubující se územní diferenciaci ekonomických aktivit a životních podmínek vytváří situaci, kdy kromě třídního určení (vyjadřujícího základní osu nerovností v sociálně ekonomickém systému) se ve stále větší míře prosazuje určení územní, jako výraz územní nerovnosti životních podmínek. *Vztah jedince ke společensko-ekonomickému systému je tedy primárně určen postavením v sociálně třídní struktuře, avšak výrazně konkretizován jeho příslušností k územní jednotce. Vztah sociální a prostorové struktury je zde tedy již výrazně definován.*

Likvidace kapitalistických výrobních vztahů vytváří předpoklady pro změnu v obou hlavních „osách“ definice vztahu jedince (či určité sociální skupiny) a společnosti, tj. jak v rovině třídního určení, tak v rovině určení územního, přičemž mezi oběma těmito historickými procesy je úzké sepětí, charakteristické na jedné straně rozhodujícím významem odstraňování třídních nerovností (změna sociálně ekonomické struktury společnosti) pro likvidaci nerovností územních, ale na druhé straně nezbytností územní homogenizace životních podmínek, jakožto momentu *úplného* překonání nerovností sociálně třídních. Problém je však v tom, že tyto procesy mají jinou temporalitu, probíhají v různých etapách společenského vývoje s různou dynamikou, což vyplývá z rozdílného zakotvení jednotlivých momentů třídní a územní diferenciaci v materiálních strukturách společnosti, jejichž „čas změny“ je vždy delší než „čas změny“ sociálně ekonomických a politických principů vývoje a fungování společenského systému. Tyto problémy, jak se pokusíme dále ukázat, jsou charakteristické právě pro etapu výstavby vyspělé socialistické společnosti, kde v překonávání sociálně třídních nerovností a ve sbližování sociálních skupin a tříd ve stále větší míře ustupují do pozadí zmenšující se rozdíly v postavení v sociálně ekonomické struktuře společnosti a na významu nabývají některé dříve třídními rozdíly „zakryté“ roviny diferenciaci, mezi něž patří i rovina územní diferenciaci životních podmínek.

Třetí vývojový typ vztahu společnost - prostor - jedinec (typ C) odpovídá vysokému stupni homogenizace jak v třídní, tak v územní struktuře společnosti. Ekologická dimenze vyjadřující územní nerovnosti v životních podmínkách ztrácí na významu, vztah sociální a prostorové struktury je opět rozvolněn, avšak na bázi vysoké sociální heterogenity uvnitř územních jednotek a vysoké sociální homogenity mezi nimi (srov. s typem A). Ve vztahu jedince a společnosti přestává tedy územní dimenze působit jako zprostředkující činitel.

Tato typologická interpretace různého stupně „územní konkretizace“ postavení jedince v sociální struktuře společnosti založená na jedné straně na určité etapizaci vývoje územní diferenciaci a na druhé straně na vývoji třídní struktury mezi dvěma společensko-ekonomickými formacemi nemá obecný význam, nýbrž vyplývá z určité historické synchronizace počátků rozvoje kapitalismu

s rozvojem urbanizace. Tento příklad by tedy neměl být interpretován tak, že vývoj společensko-ekonomických formací a vývoj územní diferenciacie jsou procesy na sebe vzájemně převoditelné. Vztah charakteru územní diferenciacie a typu společensko-ekonomické formace je mnohem složitější. Je tomu tak především proto, že vývoj územní diferenciacie sledujeme vždy vzhledem k nějakému *dílčímu, konkrétnímu* společensko-ekonomickému jevu, nebo komplexu jevů (diferenciacie nemající svůj konkrétní předmět je pojem, který nedává smysl), zatímco pojem společensko-ekonomické formace postihuje společensko-ekonomické systémy v jejich *totalitě* a *obecných* určeních.

Tím se ovšem podstatně liší i historická perspektiva, k níž se každý z těchto pojmů váže. Tak jako je možné hledat určité charakteristické rysy územní diferenciacie specifické pro jednotlivé společensko-ekonomické formace, tak má nepochybně smysl uvažovat vývoj územní diferenciacie v rámci jedné formace, nebo — což je sociologicky zvláště zajímavé — v období změny formací, protože zde se vztahy mezi rychle se měnící povahou sociálně třídní struktury a mnohem pomaleji se přetvářející územní strukturou projevují v nejostřejších konturách a protikladech a umožňují tak nahlédnout do podstaty jejich vzájemného sepětí.

Konflikt prvků „starého“, jež v sobě nese prostorová struktura, s momenty „nového“, jež se rodí v sociální struktuře, je jedním ze základních vztahů, jež platí mezi sociální a prostorovou strukturou. Proto ke vztahu „sociálního“ a „prostorového“ nelze přistupovat jako ke vztahu synchronních procesů. Smyslem uvedené typologie územního zprostředkování mezi jedincem a společností, resp. typologie podílu „prostorového“ na „sociálním“, bylo vyjádřit právě onu diachronnost těchto procesů, kterou je třeba sociologicky zkoumat.

3. Prostor a čas v sociálním bytí jedince

Nerovnoměrnost, resp. asynchronnost průběhu společensko-ekonomických změn v různých územích lze vyjádřit prostřednictvím již naznačené souvislosti mezi časem a prostorem ve společenském bytí. Je to jedna z cest, jak teoreticky zachytit vnitřní zákonitosti pohybu územní diferenciacie ve vztahu k životním podmínkám jednotlivců. V této souvislosti je nezbytné, alespoň pracovní, rozlišit tři hlavní časové dimenze, v jejichž kontextu bude možné postihnout relativitu sociálního času vůči územní struktuře společnosti:

1. čas chronologický
2. čas sociálně historický
3. čas individuálního života.

ad 1) *Chronologický čas*, vyjádřený například kalendářním časem, je obecným měřítkem průběhu dějů a procesů a není v této souvislosti třeba se jím hlouběji zabývat.

ad 2) *Sociálně historický čas* je pojem, jímž bychom chtěli vyjádřit diachronnost, respektive asynchronnost společensko-ekonomického vývoje probíhajícího v různých územích. Úloha tohoto pojmu v teoretické konceptualizaci prostoru jako mediátoru společensko-ekonomických změn vyplývá z již naznačeného významu vývoje územní diferenciacie ve vztahu společnost - prostor - jedinec. Konkrétní životní podmínky jsou vždy určeny přinejmenším dvěma *na sobě závislými* rovinami společensko-ekonomického vývoje: a) rovinou změn v charakteru sociálně politické a sociálně ekonomické struktury společnosti; b) rovinou změn v materiálních strukturách společnosti, jejichž historický původ a kvalita jsou územně diferencované. Tyto materiální struktury, jejichž proměna

vyžaduje vždy delší čas než proměny v rovině sociálně politické a sociálně ekonomické struktury společnosti, v sobě tedy fixují, „konzervují“ sociální minulost a „předávají“ ji sociální přítomnosti i budoucnosti. *Sociálně historický čas je výslednicí střetu těchto dvou rovin společensko-ekonomického vývoje.* V tomto smyslu vyjadřuje relativitu společensko-ekonomické změny vůči prostorové struktuře společnosti, její územní podmíněnost.

ad 3) *Čas individuálního života* je časem určeným na jedné straně dvěma body chronologického času, na druhé straně společensko-historickým kontextem, jenž je charakteristický pro teritorium či území, v němž je tento čas člověkem prožíván. *Čas individuálního života, primárně vymezený určitým úsekem chronologického času, je tedy konkrétně naplněn určitým sociálně historickým časem, který je ve svém průběhu prostorově podmíněn.*(7)

Mezi dvěma body chronologického času, jimiž je vymezen čas individuálního života, může tedy probíhat různě modifikovaný sociálně historický čas v závislosti na tom, na jakém místě svůj život jedinec prožije.

Analýza makrosociální změny, zachycující pohyb určitého konkrétního společensko-ekonomického systému jako celku, je tedy v jistém smyslu abstrakcí, neboť nereflektuje územní (například regionální) podmíněnost dynamiky společensko-ekonomických změn, tj. jejich nerovnoměrné pronikání prostorově diferencovanými podmínkami. Jedinec se „účastní“ této makrosociální změny na určitém místě, na určitém území, jež je nositelem určitého sociálně historického času, který může být vůči změně probíhající na celospolečenské úrovni nebo v rámci jiného území rovněž asynchronní. Čas individuálního života tedy „vstupuje“ do sociálně historického času společnosti dalo by se říci ve dvou rovinách; v rovině makrosociálního určení vyplývajícího z charakteru výrobních vztahů a sociálně ekonomické struktury společnosti, „definujících“ postavení jedince v systému společenských vztahů (postavení ve výrobním procesu, v rozdělovacích procesech a v systému „distribuce“ životních podmínek), a v rovině územního určení životních podmínek, jež tento sociálně historický čas svým způsobem modifikují, respektive transformují jej z roviny „možnosti“ v rovinu „skutečnosti“.

Souvislost a vzájemná podmíněnost času a prostoru v sociálním bytí je tedy přinejmenším dvojí:

1) sociálně historický čas je prostorově podmíněn a modifikován, tj. jinými slovy, konkrétní sociálně ekonomické procesy utvářející životní podmínky pronikají územní strukturou společnosti s různou dynamikou;

2) čas individuálního života může být tedy naplněn rozdílným společensko-historickým časem v závislosti na území, v němž je prožíván.

Prostorová podmíněnost sociálně historického času se tedy zdá být teoreticky nosným principem, v jehož rámci je možné explikovat nejen vztah *společnost – prostor – jedinec*, ale i jeho dílčí aspekty, z nichž jako sociologicky relevantní se zdá být právě *vztah mezi sociální a prostorovou strukturou*.

Potřeba proniknout jak teoreticky, tak i empiricky k podstatě vztahu mezi sociální a územní strukturou, respektive k teritoriálním aspektům vývoje a re-

(7) Jsme si vědomi mnohem širšího významu pojmu čas individuálního života. Společenské vědy a psychologie rozlišují v rámci času individuálního života další relevantní časové dimenze, jako například biologický čas, psychologický čas, životní cyklus a sociální čas ve smyslu postupného osvojování sociálních rolí [viz například Alan 1977]. Tyto dimenze, jakkoli lze předpokládat jejich určitou souvislost s územní strukturou společnosti, jsou z hlediska hlavního cíle statí nepodstatné.

produkce sociální struktury, vyplývá i z povahy dynamiky sociální struktury ve vyspělé socialistické společnosti. V procesu sblížování v rovině sociálně třídní, tzn. v procesu homogenizace společnosti v dimenzi základních sociálně ekonomických určení společenských skupin a tříd, se odkrývají dosud spíše zakryté roviny diferenciacce, jež se na pozadí převážně třídní strukturace jevíly zatím spíše jako sekundární. K těmto rovinám, jež postupně nabývají na významu, patří nepochybně i rovina územní diferenciacce životních podmínek v nejširším smyslu.(8)

Stav jakékoli územní jednotky je materiálním produktem sociálně ekonomických procesů, jejichž charakter — primárně určený dynamikou výrobních sil a výrobních vztahů — dává území nejen formu a funkce, ale určuje i jeho sociální obsah a význam. Území a jeho strukturu nelze tedy chápat pouze jako vnější podmínku realizace cílů společensko-ekonomického systému, ale současně jako vnitřní moment „definice“ sociální struktury.

Sociálně ekonomická struktura společnosti viděná optikou společenského vývoje je tedy klíčem k pochopení prostorových forem sociálního vývoje i vztahu sociální a územní struktury. Alokace zdrojů ekonomického růstu, principy rozdělování a přerozdělování jeho výsledků v území, alokace investic do infrastruktury, časoprostorové difúze inovací, kulturních vzorů atd., všechny tyto procesy jsou těsně spjaty s povahou sociálně ekonomické struktury společnosti, bezprostředně pak s charakterem výrobních vztahů, jež prostřednictvím principů uplatňovaných v regionální politice znovu — modifikované teritoriální transformací — „vstupují“ do sociální struktury společnosti.

Úloha územní diferenciacce v procesu utváření a reprodukce životních podmínek a sociální struktury vyplývá z naznačených souvislostí mezi sociálně historickým časem a časem individuálního života, jejichž spjatost se vždy realizuje v rámci sociálně prostorové struktury společnosti. Hlubší pochopení těchto souvislostí vyžaduje, aby společenské jevy a procesy byly v sociologické teorii i výzkumu zkoumány současně optikou společenského vývoje a optikou územní struktury či diferenciacce. Propojení těchto dvou hledisek v sociologické teorii i metodologii umožňuje hledat odpověď na otázku, do jaké míry je realizace konkrétních změn v sociálně ekonomické struktuře společnosti zprostředkována materiálními, sociálními a kulturními strukturami fixovanými v prostorové struktuře společnosti. Mezi změnou na „makroúrovni“ a změnou v životních podmínkách konkrétních jedinců leží kromě celé řady jiných zprostředkujících momentů (převážně v podobě sociálních institucí) i sociálně prostorová struktura společnosti, přičemž míra zprostředkování touto strukturou (již lze vyjádřit například časem, který je nezbytný k tomu, aby se určitá změna prosadila i v nejméně rozvinutých oblastech) není u všech sociálně ekonomických procesů stejná. Například změny ve výrobních vztazích, změny v principech rozdělování, v principech uplatňovaných v mzdové či sociální politice jsou ve své realizaci v menší míře vázány na překonání rozdílů v územních či regionálních podmínkách (ačkoli jsou vlastně nástrojem změn v územní struktuře společnosti) než takové procesy, jako změny v technickém vybavení práce, v dostupnosti kvalitních forem bydlení, v úrovni občanské vybavenosti sídel atd., které jsou výrazněji podmíněny a zprostředkovány materiálními, sociálními a kulturními strukturami konkrétního území, což způsobuje, že čas změn je

(8) V současné době věnují tomuto problému značnou pozornost zejména sovětské sociologové a ekonomové. M. N. Mezevič například spatřuje v pojmu „teritoriálního společenství“ sociologickou kategorii, jejíž význam se v analýze vývoje sociální struktury socialistické společnosti zvyšuje úměrně ke snižování diferenciačního rozpětí v třídních aspektech sociální struktury [Mezevič 1978].

podstatně delší. Realizace těchto změn je těsněji spojena s překonáváním sociálně hospodářských podmínek jednotlivých území, ovlivněných přírodními i polohovými determinantami, a také s překonáváním minulostí fixovaných a územně diferencovaných podmínek, přičemž na homogenizaci územních podmínek do značné míry závisí další rozvoj výrobních vztahů. Sociální i technická infrastruktura jednotlivých regionů je totiž poměrně rozdílná, a to jak ve smyslu kvantitativním, tak zejména kvalitativním, a tyto rozdíly, jež jsou výsledkem dlouhodobého historického vývoje, působí jako mediátor realizace soudobých sociálně ekonomických změn v územní struktuře společnosti. *V tomto smyslu pak platí, že homogenizace v sociálně třídní struktuře společnosti je úzce spojena s likvidací rozdílů v životních podmínkách fixovaných v prostorové struktuře společnosti.*

Územní diferenciaci se tak jeví jako jeden z velmi důležitých faktorů působících jako prostředník mezi změnou na celospolečenské úrovni a životními podmínkami, životním způsobem, a tedy i postavením jedinců v sociální struktuře společnosti. V této souvislosti se ukazuje, že *územní diferenciaci tvoří rovinu, v níž je sociální struktura společnosti nejen „distribuována“ (v závislosti na distribuci forem ekonomické aktivity, jež má bezprostřední vztah k určení třídních aspektů postavení v sociální struktuře společnosti), ale i aktivně reprodukována v teritoriálně diferencovaných životních podmínkách, podílejících se významnou měrou na tvorbě životní situace a charakteru „životních šancí“ konkrétních jedinců.*

Shora uvedené hypotézy o vztahu mezi sociální a prostorovou strukturou společnosti lze ověřovat třemi základními postupy:

1. vzájemnou komparací regionálních jednotek různého řádu (mikro- až makroregion);
2. vzájemným srovnáním různých kategorií sídel tříděných podle různých dílčích znaků, jako například podle velikosti (počtu obyvatel), tempa růstu, polohy, nebo podle typologických kategorií;
3. rozbořem difúze (pronikání, šíření) prvků společenské a kulturní změny do jednotlivých územních jednotek (sídel, okresů, krajů apod.) země.

Věcným i metodologickým problémem regionální sociální analýzy i teorie při aplikaci prvních dvou postupů, které mají strukturální a statický charakter, je tudíž na prvním místě vymezení regionu a sídla. Další otázkou je explikace individuálních sociálních pozic a životních šancí z regionálních a sídelních kontextů. V rovině metodologické je to problém vztahu mezi mikro- a makro-, popřípadě mezodimenzí společnosti v kontextuální analýze.

Při použití třetího postupu, který má procesuální, dynamickou povahu, jde o zachycení pravidel šíření společenských a kulturních jevů podle toho, jak rychle se jednotlivé prvky šíří v územní struktuře, jak jsou touto strukturou v konkrétních územních jednotkách modifikovány, jaké bariéry hmotné i sociální povahy zpomalují difúzi daného jevu.

Problém vlastního procesu difúze by vyžadoval samostatný rozbor. V následujícím rozboru se soustředíme na tzv. strukturální postupy, které difúzi společenských jevů zachycují již v „klidovém“ stavu, tj. v podobě hmotných, sociálních a kulturních struktur v daném území již fixovaných.

4. Sociologický význam území a regionu

Aniž bychom uplatňovali nějaké vědecké metody pozorování nebo třídění, často můžeme na určitém teritoriu identifikovat specifická území nebo oblasti, jež svým geograficko-přírodním, sociálně ekonomickým nebo sociokulturním

obsahem tvoří jakýsi přirozený geografický celek, tzv. „reálný region“. Pro vědecké poznání územní diferenciaci je však třeba regiony vymezovat z jednoho nebo více přesněji specifikovaných hledisek, tj. hledat určité „formální“ postupy nazývané zpravidla regionalizací.

Otázkám vymezování regionu, tzv. regionalizaci, byla věnována velká pozornost jak ve fyzické, tak i hospodářské geografii, v regionální vědě i regionálním plánování. Naproti tomu koncepce regionu v sociálním slova smyslu zůstává stále nedostatečně rozvinutá. Sociologie však může do značné míry využívat zkušeností a převzít výsledky uvedených disciplín.

Existují dva základní přístupy k vymezování regionů. První vychází z *homogenity* určitého území z hlediska jednoho nebo více znaků (fyzikálních, ekonomických, sociálních, kulturních). Regionalizace je při tomto postupu v podstatě problém klasifikace. Vychází-li se pouze ze znaků fyzikálních (klíma, půda, vegetace aj.) jsou definovány *fyzicko-geografické* regiony. Jestliže určité fyzikální znaky, jako například úrodnost půdy nebo existence nerostného bohatství, vedou k výrazné převaze určitých ekonomických aktivit v daném území, hovoříme o *ekonomickém regionu*. Existence jednoho nebo více kulturních znaků, jako je jazyk, zvyky, náboženství, způsob života, jimiž se určité území odlišuje od jiného, umožňuje vymezit je jako *sociálně kulturní region*. A usiluje-li regionalizace o *komplexní* vystižení *všech* významnějších (fyzických i sociálních) znaků a vztahů v území, dospíváme ke *komplexnímu geografickému regionu*.

Druhý základní přístup chápe region jako území vyznačující se vztahy mezi určitými objekty a aktivitami. V tomto případě je to „... spíše síť vzájemných vztahů, která drží určité území pohromadě“ [Žiolkowski, 1971]. Jestliže v prvním přístupu je položen důraz na *podobnost* částí území tvořících region, v druhém případě je region obvykle určen existencí *centra*, které dominuje aktivitám, a tudíž i vztahům v území. Proto se takové regiony označují jako *nodální*, na rozdíl od regionů stejnorodých. Je třeba zdůraznit, že vývoj metod regionalizace postupoval od vymezování regionů na základě stejnorodosti k vymezování regionu vztahových, nodálních. Podle Grigga [Grigg 1967] se do třicátých let v geografii pracovalo především s homogenními regiony, kdežto v současné době jsou nejčastěji vymezovány vztahově. Stejný vývoj lze pozorovat i v regionálním plánování.

Kromě těchto dvou přístupů, které se rozvíjely hlavně v geografii a regionální vědě, je možný ještě třetí způsob vymezování regionů. Jsou to — jak je označuje Žiolkowski — *regiony ad hoc*, přechodné administrativní územní jednotky. Takové členění má usnadnit řešení praktických a přitom velmi složitých územních problémů. V ČSSR byla tato regionalizace uplatňována při územním plánování větších území charakterizovaných například těžbou surovin nebo komplikovanými průmyslovými vztahy.

Sociologická koncepce regionu navazuje na oba uvedené hlavní přístupy, avšak rozšiřuje jejich pojetí o některé další souvislosti. Region je druhem *územního společenství*, které vznikalo v dlouhodobém historickém procesu na základě adaptace obyvatelstva na přírodní podmínky určitého území. Adaptace na specifické přírodní podmínky určovala zejména v minulosti výrazně druh hospodářských činností a sociální i sídelní organizaci v určitém území.

V současné době se regionální specifika vytvářejí aktivněji a nejsou převážně produktem přizpůsobování k daným přírodním podmínkám, nýbrž jsou důsledkem záměrného rozmísťování různých druhů výrobních i nevýrobních činností do určitých území. Vazba na konkrétní přírodní podmínky se uvolňuje, ale i při této aktivnější roli alokace, v níž nabývají na významu jak obecné, tak

i konkrétní místní politické a sociální cíle rozvoje, mají přírodní, zejména však v historickém procesu člověkem vytvářené podmínky, značný význam (například dopravní dostupnost, poloha blízko rozvojových os, blízkost navazujících průmyslových odvětví, ale i dobrá sociální infrastruktura).

Struktura hospodářských činností převažující v daném území vytváří hlavní rysy sociální struktury a formy práce. Sociální struktura společně se sídelními podmínkami a faktem společného života na stejném území v podmínkách vzájemné závislosti a dělby práce formují nejen životní úroveň, nýbrž i určité společné rysy v chování lidí, ve způsobu jejich života a také v jejich hodnotových a postojeových charakteristikách. Tyto společné a zároveň vůči jiným územním jednotkám odlišující znaky vedou ke vzniku sounáležitosti a kulturní identity. Na rozdíl od ekonomického pojetí regionu, které klade důraz na vzájemnou spjatost *hospodářských* činností v určitém ohraničeném území, sociologická koncepce zdůrazňuje rovněž *společenské* rysy způsobu života, kulturní specifika atd.

Region v sociologickém slova smyslu není však jakousi oddělenou „buňkou“ společnosti, je spíše — jako ostatní územní společenství (město, venkovská obec, městská čtvrť, sousedství) — konkrétní formou, specifickou konfigurací struktur dané širší společnosti. Komplexně geografický region by měl představovat syntézu všech výše zmíněných znaků.

Existující informační základna, tj. systém převážně ekonomicky orientované statistiky, umožňuje identifikovat pouze některé z těchto specifických konfigurací regionů. Jsou to zejména:

- struktura ekonomických činností a ekonomické fondy
- tempa hospodářského rozvoje a v menší míře i sociální změny
- sociální a demografická struktura obyvatelstva
- sídelní struktura, míra urbanizace, dojíždění za prací
- úroveň technické a sociální infrastruktury území (občanská vybavenost, technické sítě aj.)
- reprodukce obyvatelstva a jeho migrace
- životní úroveň domácností a jednotlivců
- zdravotní stav obyvatelstva regionů
- úroveň tzv. sociální integrace, měřená incidencí některých sociálně patologických jevů.

Celou řadu dalších jevů důležitých z hlediska formování regionů a jejich klasifikace je nutno zjišťovat speciálními šetřeními. Platí to zejména o vzájemných vztazích mezi jednotlivými částmi regionů a o sociálně kulturních charakteristikách. Například postavení regionálního centra vůči ostatnímu území nodálního regionu, používání občanského vybavení centra a subcenter regionů, trávení volného času v území regionů, specifika životního způsobu ve smyslu etnografickém, vztahy obyvatel k regionu a k jeho částem, to je struktura tzv. lokálních orientací.⁽⁹⁾

Územní diferenciaci je možno sledovat také na základě srovnávání sídel, tříděných podle znaků, o nichž se předpokládá, že se způsobem života souvisí. V takovém případě nejsou regiony definovány jako souvislá území, která by bylo možno charakterizovat pomocí vztahů existujících mezi subjekty anebo

(9) Vzhledem k tomu, že se při této příležitosti zabýváme především věcnými problémy regionálních aspektů životního způsobu, nevšímáme si složitých metodologických a technických otázek vymezení hranic regionů, určování jejich jader a periferních oblastí, používání administrativního členění území a jeho vztahu k tzv. „reálným regionům“ a řady dalších závažných otázek regionální analýzy.

aktivitami. Jde o uměle vytvářené statistické soubory charakterizované strukturálními znaky. Při komparacích se jednotlivé znaky často kombinují a vznikají pak takové typy, jako například „rychle rostoucí průmyslová města“, „stagnující malá města s místním významem“.

Z věcného hlediska je nejasné, o čem vlastně vypovídají některé z třídících znaků, jako je například velikost sídla měřená počtem obyvatel nebo správní funkce sídla. Tak například původní představa, že s velikostí sídla roste i jeho „městskost“, už přestává platit a podobně ani správní funkce města nemá vždy velkou sociologickou relevanci.

Řešení problému adekvátního vymezení regionu či sídla otevírá řadu závažných teoretických i metodologických otázek, souvisejících zejména s problémem *explikace individuálních sociálních pozic a životních šancí z regionálních kontextů*. Je nutné je promítnout až na úroveň práce s empirickými daty, což je prakticky vyústěním uvedené teoretické orientace. Jsme si vědomi množství složitých metodologických problémů, jež bude třeba v této souvislosti řešit. Úspěch tohoto řešení bude do značné míry záviset i na tom, jak se v analýze interakce sociálních jevů a procesů na straně jedné a určitých vlastností územních celků na straně druhé podaří *překlenout tradiční pojetí „sociálního“ jako „ne-prostorového“ a „prostorového“ jako „ne-sociálního“*.

Pokusili jsme se ukázat, že nelze vést nějakou jinou než analytickou hranici mezi tzv. čistě sociálními a čistě územními determinantami utváření sociálně ekonomické struktury. V komplexním určení sociálního jevu či procesu vystupují obě tyto stránky v jednotě a jejich oddělení je vždy problematické.⁽¹⁰⁾ Územními charakteristikami *stricto sensu* (tedy v pojetí čistě geografickém) jsou pouze přírodně geografické podmínky regionu. Avšak společensko-historický proces „ukládá“ do území nové „vrstvy“ podmínek, které v daném okamžiku vystupují rovněž jako objektivní, přičemž jejich vliv na charakter sociálních jevů a průběh sociálních procesů zpravidla přesahuje působení přírodně geografických podmínek, jež však u zrodu i v dynamice vývoje územní diferenciace sociálně ekonomických struktur sehrály přirozeně významnou roli.

Závěry

V dosavadním vývoji sociologické analýzy životních podmínek zůstávaly stranou pozornosti územní stránky problému, a to přesto, že v odstraňování velkých makroregionálních rozdílů — mezi ČSR a SSR — nebo i rozdílů mezi jednotlivými oblastmi či mezi městem a venkovem bylo v ČSSR dosaženo značného úspěchu i ve srovnání s některými jinými socialistickými zeměmi. To by však nemělo být důvodem, aby této stránce životních podmínek nebyla věnována větší pozornost.

Uvedenou mezeru v poznání zákonitostí rozvoje socialistické společnosti v ČSSR nelze vyplnit pouze analýzou empirických dat tříděných z územního hlediska. Problém vyžaduje novou konceptualizaci, která by umožnila hlubší ex-

(10) Důraz na těsné propojení obou těchto stránek se projevoval už v minulosti v konceptech pokrokové francouzské antropogeografické školy na začátku dvacátého století. P. V. de la Blache, který se již tehdy zabýval problémy územní diferenciace „genre de vie“ zdůrazňoval, že člověk a příroda se v dlouhodobém historickém procesu navzájem spojují v jednotlivých konkrétních územích do té míry, že je nemožné spolehlivě odlišit, a že naopak člověk a příroda tvoří komplikovaný amalgam [P. Vidal de la Blache 1926].

plikaci pozorovaných procesů a určila místo regionálních analýz v celé soustavě sociologického výzkumu.

Východiskem teoretické konceptualizace by mělo být odmítnutí zjednodušující premisy, že prostor a území jsou v sociologické analýze i interpretaci něčím, co je společností vnější.

Nejde již také pouze o obecné formulace vztahů mezi územní a sociální strukturou, nýbrž o konkretizaci a operacionalizaci dialektického vztahu sociální a prostorové struktury tak, aby vznikly hypotézy verifikovatelné rozborem konkrétních dat a aby bylo možno stanovit význam územních podmínek v průběhu jednotlivých druhů sociálních procesů.

Přitom je nutné zaměřit se na *obsahy* socioregionálních vazeb, tj. na to, jaké sociální procesy jsou ovlivňovány územními strukturami, dále na *formy* těchto sociálních procesů, a konečně na *rychlost* sociálních procesů, respektive na to, jak je rychlost různých druhů sociálních změn ovlivňována územními strukturami. V podstatě tu jde o sociologickou typologii tzv. procesů difúze sociální změny v konkrétních územních podmínkách. Na druhé straně jde ve stejné míře o konkretizaci „půdy“, v níž sociální změny probíhají. I v tomto případě jde o třídění „prvků“, „stránek“ území, popřípadě „struktur“ (ekonomických, sociálních atd.) území, v němž různé typy sociálních procesů probíhají. Průběh sociálních procesů může být v různých územích rychlejší nebo pomalejší, může být také obsahově různým způsobem modifikován. To se týká jak ekonomických, tak sociálních i kulturních procesů a je nutno zdůraznit, že o konkrétních formách těchto odlišných procesů v podmínkách socialistické společnosti nemáme dostatek znalostí.

Výše uvedené okruhy problémů by jistě zasluhovaly mnohem hlubší rozbor, než to umožňuje rozsah jedné stati. K jednotlivým problémům, jež jsou zde spíše jen naznačeny v podobě hypotéz, bude třeba se neustále vracet a ověřovat jejich relevanci prostřednictvím práce s konkrétními statistickými i výzkumnými daty, jejichž analýza a interpretace může otevřít nové otázky a problémy. Řešení těchto problémů může přispět nejen k výstavbě určité teorie sociálně prostorové struktury společnosti, ale i ke zdokonalení systému řízení sociálních procesů v socialistické společnosti.

Literatura

- Alan, J.: *Sociologická interpretace věku*. In: Sociológia 1977, č. 1, s. 11–24.
Alker, H. R.: *A Typology of Ecological Fallacies*. In: Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974, s. 69–86.
Bariery wzrostu w gospodarce przestrzennej. Biuletyn PAN, Warszawa 1978.
Blache, V.: *Principles of Human Geography*. New York, Henry Holt 1928.
Capecchi, V. — Galli, G.: *Determinants of Voting Behavior in Italy: A Linear Causal Model of Analysis*. In: Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974, s. 235–284.
Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974.
Grigg, D.: *Regions, Models and Classes*. In: Chorley, R. J. — Hagget, P.: *Models in Geography*. London, Methuen 1967, s. 461–510.
Halbwachs, M.: *Population and Society*. Illinois, The Free Press of Glencoe 1960.
Hampl, M.: *Teorie komplexity a diferenciace světa*. Praha, Univerzita Karlova 1971.
Hampl, M.: *Sociálně geografická regionalizace ČSR*. Praha, VÚSEI — ČSDS při ČSAV (Acta demographica II) 1978.

- Harvey, D.: *Social Processes and Form*. In: The Regional Science Association Papers, vol. 25, 1970, s. 47—69.
- Ivanička, K. — Koval, L.: *Diferenciácia priestorovej ekonomickej štruktúry SSR*. In: Geografický časopis 1978, č. 1, s. 13—40.
- Križan, M.: *Teoreticko-metodologické problémy formovania koncepcie rozvoja málo rozvinutých zón v oblastiach na Slovensku*. Bratislava 1970.
- Labovitz, S. — Purdy, R.: *Territorial Differentiation and Societal Change*. In: American Journal of Economy and Sociology, 29, 1970, s. 127—147.
- Marx K.: *Kapitál, díl I*. Praha, SNP 1954.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, sv. II*. Praha, Svoboda 1974.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda 1977.
- Mežević, M. N.: *Těritoriaľnaja obščnosť kak sociologičeskaja katěgorija*. Referát přednesený na Sociologickém sympoziu k plánování sociálního rozvoje měst a územních společenství, Varšava — Jablónná 1978 (cykl.).
- Mlinar, Z. — Teune, H.: *The Social Ecology of Change*. London, Sage Publications Ltd. 1978.
- Nekrasov, N. N.: *Problemy regionalnoj ekonomiky*. Moskva 1974.
- Pivovarov, J. L.: *Sovremennaja urbanizacija: Suščnosť, faktory i osobennosti izučenijsa*. In: Problemy sovremennoj urbanizacii, Moskva 1973.
- Robinson, W. S.: *Ecological Correlations and the Behavior of Individuals*. In: American Sociological Review, 1950, June, s. 351—357.
- Żiółkowski, J.: *Toward a Sociology of Development and Planning*. In: The New Atlantis, 1971, č. 2, s. 30—58.

Резюме

П. Матею - И. Мусил: Общество — пространство — индивид. Попытка концептуализации проблемы территориальной дифференциации социально-экономической структуры с особой ориентацией на условия жизни

В предыдущем развитии марксистской социологической теории в известной мере оставались вне поля зрения территориальные аспекты развития и воспроизводства социально-классовой структуры и условий жизни. Заполнить этот пробел в познании закономерностей развития социалистического общества нельзя лишь посредством анализа эмпирических данных, классифицируемых с территориальной точки зрения. Проблема территориальной дифференциации требует теоретической концептуализации, делающей возможной более глубокую экспликацию наблюдаемых процессов и определяющей место региональных анализов в социологической теории и в эмпирических исследованиях.

Статья представляет попытку концептуализовать один из моментов диалектического отношения между социальной системой и пространственной структурой, в котором пространственная структура выступает в качестве активного момента дифференциации социально-экономических процессов, формирования социальной структуры и условий жизни.

Авторы исходят из того, что территория является одним из носителей континуитета общественно-экономического развития, поскольку она несет в себе «материализованное» прошлое общественно-экономической системы в виде результатов общественной практики. Поэтому в понятии «территория» они акцентируют особенно аспекты дифференциации. Территориальная же дифференциация является ключевым понятием в социологической концептуализации категории пространства.

На основе анализа более общих закономерностей развития территориальной дифференциации авторы стремятся постичь некоторые принципы отношения между социальной и пространственной структурами общества и приходят к выводу, что процессы развития, протекающие в этих структурах, являются асинхронными, а их взаимоотношение исторически переменным. Отношение между социальной и пространственной

структурами обусловлено развитием территориальной дифференциации, причем социологически релевантным здесь является в частности конфликт элементов «старого», содержащихся в пространственной структуре, с моментами «нового», зарождающимися в социальной структуре. Этот конфликт — ярко выраженный особенно в периоды существенных общественно-экономических изменений — является одним из основных отношений между социальной и пространственной структурами.

Роль территориальной дифференциации во взаимоотношении социальной и пространственной структур объясняется затем посредством взаимосвязи между временем и пространством в социальном бытии. Авторы здесь приходят к выводу, что

1) социально-историческое время пространственно обусловлено, т. е. общественно-экономические изменения в территориальной структуре утверждаются неравномерно с различной скоростью и с различной интенсивностью; это означает, что

2) время индивидуальной жизни может быть заполнено различным социально-историческим временем в зависимости от того, на какой территории она проходит.

Эти аспекты развития территориальной дифференциации оказываются релевантными и в развитии социалистического общества, где в процессе гомогенизации общества в социально-классовом измерении раскрываются скрытые до сих пор параметры дифференциации, казавшиеся скорее вторичными на фоне преимущественно классовой структурализации. К этим плоскостям, «относительное» значение которых таким образом возрастает, несомненно относится и плоскость территориальной дифференциации.

В последней части статьи авторы рассматривают проблему социологического значения территории применительно к методам регионализации.

Summary

Matějů P. — Musil J.: Society — Space — Individual. Problem of the Regional Differentiation of Socio-economic Structure with Special Regard to Living Conditions: Attempt at Conceptualization

In the past development of Marxist sociological theory, the regional aspects of the evolution and reproduction of the social-class structure and living conditions have been somewhat bypassed. A mere analysis of empirical data classified from the regional aspect falls short of filling in the gap in the knowledge of developmental laws of the socialist society. The problem of regional differentiation calls forth the necessity of a theoretical conceptualization facilitating a deep-going explication of the processes under observation and determining the place of regional analyses in both sociological theory and empirical research.

The present paper is an attempt at conceptualizing one of the moments of the dialectical relation between the social system and space structure; here space structure represents an active moment of the differentiation of socio-economic processes, of the formation of social structure and living conditions.

The paper is based on the assumption that the region is one of the bearers of the continuity of socio-economic development, since it comprehends the „materialized“ past of the socio-economic system in the form of the results of social practice. This is why particular stress is laid on the differentiation aspects involved in the concept of region. Regional differentiation then represents the key concept in the sociological conceptualization of space.

On the basis of an analysis of more general development laws of regional differentiation the paper endeavours to disclose some principles governing the relation between the society's social and space structure; the conclusion is drawn that development processes taking place within these structures are asynchronous and that their interrelation is historically variable. The relation between social and space structure is conditioned by the development of regional differentiation, while the conflict between elements of the „old“ involved in the space structure and moments of the „new“

arising in the social structure is sociologically relevant. This conflict, manifesting itself with particular intensity in periods of major socio-economic changes, represents one of the fundamental relations prevailing between social and space structure.

The role of regional differentiation in the social structure — space structure relation is further elucidated on the interconnection between time and space in social existence. It is inferred that

1. social-historical time is spatially conditioned, i. e. socio-economic changes assert themselves in the regional structure unevenly, at a various rate and with varying intensity; this implies that
2. the individual life-time can be filled with a different social-historical time, depending on the region wherein it is lived.

These aspects of regional-differentiation development have also proved relevant in the development of socialist society: here, in the process of the society's homogenization in the social-class dimension, the so far more or less concealed differentiation dimensions are being revealed which, on the background of a predominantly class structuration, have appeared as rather secondary. These levels which are thus „relatively“ growing in significance no doubt include also the level of regional differentiation.

In conclusion the paper subjects to discussion the problem of the sociological relevance of the region in relation to regionalization methods.

Jednou z nejdiskutovanějších otázek cikánské problematiky — teoretického i praktického významu — je otázka povahy etnického útvaru Cikánů(1) v ČSSR a je možno konstatovat, že existence různých a často podstatně odlišných stanovisek vyplývá z toho, že cikánská otázka stále ještě nebyla v naší a světové literatuře adekvátně osvětlena.

Proto je nutné alespoň stručně se zmínit o teoretických východiscích řešení této problematiky, a stručně vyložit náš názor na povahu etnického útvaru, který tvoří cikánská populace v ČSSR.

Lidé vždy žijí určitým společensko-ekonomickým životem, odpovídajícím příslušné společensko-ekonomické formaci, a existují v různých společenstvích, která mohou být různého druhu. Termín společenství se používá i pro skupiny lidí, které jsou spojeny společnými znaky či zájmy v určitý celek (může to být například i náboženské či lingvistické společenství apod.). Naproti tomu *státní společenství* či *historická společenství lidí se specifickou etnickou povahou* mají navíc svou základní strukturu společensko-ekonomického života.

V dalším výkladu budeme používat pouze termínu *historické společenství lidí*, s tím, že implikuje specifické etnické znaky.(2)

Historická společenství lidí se liší od státních společenství lidí nejen tím, že existují ještě před vznikem třídní společnosti, ale liší se i ve stupni spojitosti s povahou příslušné společensko-ekonomické formace. Zatímco podstata státního společenství je nerozlučně a plně spjata s příslušnou společensko-ekonomickou formací, je vztah historických společenství k společenským formacím poněkud odlišný, a proto *ne každé* střídání společensko-ekonomické formace vede vždy i ke vzniku nového typu historického společenství lidí. Současně však nelze přehlédnout, že přechod k vyššímu společenskému řádu nachází — i při zachování stejného typu historického společenství lidí — svůj výraz v obsahu a formě těchto společenství; tak jako se liší otrokářské národnosti od feudálních, liší se i buržoazní národy od národů socialistických.(3)

(1) Cikáni v ČSSR se sami nazývají Romové. Také někteří autoři užívají toto označení. Označení Cikán a Cikáni jsme zvolili proto, že je to termín používaný v oficiálních dokumentech.

(2) Označení 'historické společenství lidí' není v marxistické literatuře ještě ustáleno. Někteří autoři používají termín 'společenství lidí', 'kolektivita', základní kolektivita' či 'etnické společenství'. U J. V. Bromleje se pojem etnosociální organismus více méně kryje s pojmem historické společenství lidí.

(3) V literatuře se často směšoval a někdy dosud směšuje pojem národ a národnost. Teprve po uveřejnění Stalinovy práce *O marxismu a jazykovědě* v r. 1950 se u českých autorů rozšířilo odlišování národa v období otrokářského zřízení a feudalismu od národa za kapitalismu a socialismu. První byl označován termínem národnost (převodem z ruštiny), druhý termínem národ.

Klasikové marxismu-leninismu pojímali pojem národnost ve vlastním a širším slova smyslu.

P. N. Fedosejev a kol. správně zdůrazňují, že „pojem 'národnost' užívali klasikové marxismu-leninismu ve dvou významech. Většinou byl používán pro historická spo-

„Rodokmenové společenství, národnost a národ vyvíjejí se na určitém území (etnické území), mají svůj jazyk (etnolingvistické společenství), mají svérázné rysy v kultuře, tradicích, ve způsobu života a mentalitě. Každé z těchto společenství se vyvíjí na bázi určité ekonomiky — prvobytně pospolné, otrokářské, feudální, kapitalistické nebo socialistické společnosti. Pevné společenství lidí nemůže vzniknout a rozvíjet se bez vlastního ekonomického základu. Bázi může být naturální hospodářství, malovýrobní hospodářství, velkovýroba založená na ruční práci a na strojovém průmyslu. Společensko-ekonomický život národa vyjadřuje stádium vývoje materiálního života, kdy ... vzniká průmysl, propojují se odvětví hospodářství a rozvíjejí se celonárodní ekonomické svazky.“ [Fedosejev 1972: 31].

Historická společenství lidí nelze redukovat pouze na etnické či mimoetnické společenské rysy. Jak etnické, tak společenské tvoří neoddělitelnou součást těchto společenství a existují v dialektické jednotě.

I etnické(4) je zpravidla společenské. V marxistické literatuře se stalo běžným zvykem používat označení „etnické“ a „společenské“ (sociální), přičemž společenské se chápe v užším smyslu a rozumí se jím mimoetnické společenské rysy. I my používáme etnické a společenské v tomto smyslu.

Společenské tvoří v historických společenstvích lidí složku, na jejímž základě vzniká, existuje a dále se rozvíjí etnická svébytnost. Určující složku společenského zde tvoří ekonomická základna, z níž jsou odvozeny ostatní složky společenského. V třídní společnosti jsou tato společenství rozdělena třídně, což nachází svůj výraz i v některých rysech etnického (například v duchovní kultuře). Vývoj historických společenství, přechod od nižšího typu k vyššímu, je v rozhodující míře určován společenským, zatímco etnické tvoří spíše formu obsahu tohoto vývoje.

lečenství lidí, která existovala v období od rozkladu rodokmenového zřízení do vzniku kapitalismu a utváření národů. Současně byl pojem ‚národnost‘ používán také ve smyslu lidu vůbec bez ohledu zda se jednalo o národ, národnost nebo národnostní či etnickou skupinu. V tomto smyslu označil V. I. Lenin na počátku tohoto století ‚Velkorusy‘ (Rusy) jako národnost.“ [Fedosejev 1974: 51–52].

Historické společenství *národnost* je pospolitost jazyka, území, duchovní a materiální kultury, vědomí etnické sounáležitosti a obyčejů. Ekonomicky je národnost spojována v určitý celek jen velmi slabými pouty; sestává z tříště relativně samostatných celků, které mají i relativní politickou samostatnost. V průběhu vývoje se ekonomická pojítka národnosti prohlubují.

Národnost se od národa liší nevyzrálostí a slabostí svazků, které ji spojují v určitý ekonomický, politický, kulturní a etnický celek.

Národ je nejvyšším typem historického společenství lidí, vzniklého na základě společného ekonomického života ve spojení s pospolitostí jazyka, území, psychického založení projevujícího se v národní kultuře. Vznikl v počátcích kapitalismu, a to z jedné či několika zpravidla příbuzných feudálních národností. Kapitalistický výrobní způsob překonává feudální ekonomickou rozdrobenost, vede ke vzniku jednotného trhu, vytváří vývojově vyšší společensko-ekonomický svazek, který posléze splývá se svazkem etnickým, jež dotváří a jímž je dotvářen. Národ existuje po celé období kapitalismu, trvá i v socialismu a postupně odumře, ve druhé fázi komunismu.

Termín národnost je zakotven v československém právním řádu; tímto termínem se nerozumí pojem národnost ve vlastním, ale v širším smyslu. Označují se jím národnostní menšiny, jako etnosociální útvar, jež se zahrnují pod pojem národnost v širším smyslu.

V češtině má označení národnost i další význam a rozumí se jím příslušnost k určitému národu či národnosti.

(4) V knize *Der Leninismus und die nationale Frage in der Gegenwart*, napsané autorským kolektivem vedeným P. N. Fedosejevem, se píše: „Etnické je samozřejmě vždy sociální, tj. společenské.“ [Fedosejev 1974: 17] To ovšem neplatí pro rody a kmeny, kde základní složku etnického tvoří pokrevní příbuzenství, které není společenským, ale biologickým faktorem.

Základní složku podstaty a obsahu etnického tvoří společný jazyk; velmi důležitou složkou je však i etnické území. K etnickému náleží i zvláštnosti materiální a duchovní kultury, životního způsobu, historického vývoje a psychologie, které se v průběhu vývoje vytvořily; z těchto složek tvoří součást etnického pouze ty jejich části, které vytvářejí etnickou specifičnost daného historického společenství a vstupují do vědomí či psychiky příslušného společenství jako hodnoty jemu vlastní, které vytvářejí vědomí či pocity etnické sounáležitosti a integrují je spolu s ostatními etnickými a mimoetnicko-společenskými aspekty do určitého historického společenství lidí a v té či oné míře vyjadřují formu jeho společenského života.

Vývoj historických společenství lidí a jejich přechod od nižšího typu k vyššímu má svou objektivní dialektiku. Na jedné straně probíhá proces stírání místních zvláštností a splývání etnických zvláštností několika etnosociálních útvarů v jeden větší etnický celek, mající společnou etnickou povahu, a na straně druhé dochází ke zvětšování území, počtu obyvatelstva a vytváří se větší rámec pro společensko-ekonomický život nového, vyššího typu historického společenství lidí. Tento proces asimilace několika historických společenství lidí v jeden celek má neadekvátnější formu, je-li produktem vyzrálých ekonomických předpokladů a existuje-li těsné spojení mezi hospodářským životem, historickým vývojem, etnickým původem a etnickou povahou společenství.

Pojmem asimilace se všeobecně rozumí přizpůsobení, připodobnění či splývání.

Na etnickou asimilaci se nemůžeme dívat jako na jev, který má vždy a všude jednoznačně negativní povahu. Musíme ji chápat jako jev, který ve vývoji lidstva hraje i progresivní úlohu. Otázku asimilace nutno posuzovat v souladu s historickou rolí, kterou hrála a hraje ve vývoji lidstva při současném respektování konkrétnosti.

Boj za rovnoprávnost národů, boj proti národnostnímu útlaču a proti násilné asimilaci je nesporně důležitou součástí marxisticko-leninské teorie národnostní otázky. Marxisté-leninisté rozhodně odmítají asimilaci, která je vnějším násilným zásahem do vývoje utlačovaných historických společenství lidí či jejich částí a narušuje či maří jejich svébytný vývoj. Marxismus-leninismus však za negativní jev nepovažuje spontánní asimilaci, která není vnějším násilným zásahem do zákonitostí vývoje příslušného společenství lidí. Být proti asimilaci vůbec by znamenalo odmítat i progresivní historickou nutnost přechodu od nižších typů společenství k vyšším a zbavovat se možnosti stranit pokrokové a demokratické variantě těchto přechodů. Také přechod do vyšší fáze komunismu bude spojen se splýváním, tj. dobrovolnou nenásilnou asimilací národů a povede ke vzniku světové společnosti, v níž nebudou národy.

„Kdo neuznává a nezastává rovnoprávnost národů a řečí“, napsal Lenin, „a nebojuje proti každému národnostnímu útlaču a nerovnoprávnosti, není marxistou a není také demokratem. Zde není pochybností. Ale právě tak není pochyb o tom, že takový takemarxista, který marxistu druhého národa pro „asimilantství“ (to je pro uznávání i pokrokové úlohy asimilace, pozn. K. K.) považuje za nejvydatnější tupí, není ve skutečnosti žádným marxistou, ale nacionalistickým maloměšťákem.“ [Lenin 1932: 92].

Vznikem tříd a států dochází k významným změnám v životě a vývoji historických společenství lidí. V těchto společenstvích dochází k třídnímu rozdělení na vykořisťovatele a vykořisťované a etnické území se zpravidla nekryje s státním územím; četná etnická společenství jsou nucena žít v cizácké porobě, buď v jednom, nebo dokonce v několika státech a je vůči nim uplatňována politika nerovnoprávnosti, zostřeného vykořisťování a často i násilné asimilace.

Ve společnosti rozdělené na antagonistické třídy se zákonitosti vývoje histo-

rických společenství lidí nemohou plně realizovat, neboť jsou podřízeny zákonům vykořisťovatelských třídních zájmů a třídního boje, který je hlavním zdrojem společenského pohybu v antagonistické třídní společnosti a mohou se proto realizovat pouze jako *společenské tendence*. To má za následek četné deformace ve vývoji historických společenství; některé se více či méně rozvíjejí do klasické podoby, některé se ve svém vývoji opoždují, jiné pod tlakem násilné asimilace více či méně skomírají a další jsou násilně asimilovány.

Současná složitá situace v národnostní otázce je dědictvím vykořisťovatelských formací, zejména pak éry kapitalismu, který nebyl s to všeobecně realizovat jeden ze svých buržoazně demokratických požadavků — právo na sebeurčení národů. Toto právo uplatňovala buržoazie — v souladu se svými třídními zájmy — pouze pro „svůj“ národ a upírala je jiným národům, vůči nimž (či jejich částem) prováděla politiku násilné asimilace. Buržoazie nejmocnějších zemí si mezi sebou rozdělila celý svět a tím i méně vyspělá historická společenství lidí. Teprve v současné epoše — v epoše přechodu od kapitalismu k socialismu — dostávají zákonitosti vývoje historických společenství lidí větší prostor. V důsledku toho se rozpadá koloniální soustava a dochází k urychlenému rozvoji četných národů a národností, které byly dříve utlačovány.

V socialistickém zřízení se realizují zákony vývoje historických společenství lidí zcela jinak než v kapitalismu. Jejich rozvoj tvoří dialektickou jednotu s progresivním společenským vývojem, je všestranně podporován a není brzděn politikou násilné asimilace. Zvláště poučné jsou v tomto směru zkušenosti SSSR; ačkoliv zde byla národnostní otázka před nastolením sovětské moci nejsložitější na světě, byl požadavek práva na sebeurčení nejdůsledněji realizován. Také ČSSR přistoupila k řešení národnostní otázky na socialistických principech, s přihlédnutím k specifikům, která vyplývají z historických zvláštností našeho společenského vývoje. Do rámce národnostní problematiky — chápané v širším slova smyslu — patří i řešení cikánské otázky.

Cikáni pocházejí z Indie. Asi v devátém až jedenáctém století se v několika vlnách dostali za hranice Indie a odtud postupně do Evropy.

V současné době žijí ve všech pěti světadílech; někteří se usadili, někteří stále ještě vedou „kočovný“ život. Cikáni nikde nevytvořili historické společenství lidí a žijí rozptýleně mezi národy či národnostmi různých zemí světa. Ve světovém měřítku tvoří zvláštní druh diaspory etnicky si blízkých skupin, jejichž etnická neúplná identita se v průběhu staletí ještě více prohlubovala v důsledku odlišných podmínek, v nichž žili, a přejímání prvků kultury národů či národností, s nimiž přicházeli pravidelně do styku. Základní tendenci vývoje světové cikánské diaspory není její etnické sblížování, ale její asimilace.

Etnická diaspora cikánů v ČSSR ztratila v průběhu staletí povahu skupin, jejichž život byl uspořádán na základě příslušnosti ke kastě,⁽⁵⁾ k níž patřila ve své pravlasti, a stírají se i hranice mezi skupinami, které původně náležely k různým kastám. Důsledkem tohoto procesu je výrazné silení pocitu etnické sounáležitosti.

Cikáni v ČSSR jsou relativně kompaktním etnickým útvarům, i když dosud mezi jednotlivými subetnicitami existují archetypy vztahů majících kořeny už v Indii. V ČSSR žijí čtyři odlišné subetnické skupiny, z nichž asi 4/5 tvoří tzv. „slovenští“ Cikáni, kteří představují jeden lingvistický, a možno říci i etnický celek, i když mezi nimi existují regionální odchylky v nářečích a zvyklostech

(5) Na půdě Indie vytvořili Cikáni homogenní historické společenství lidí s vlastní ekonomickou bází a z ní vyplývajících ostatními aspekty společenského života. V tehdejší indické společnosti patřili k nejnižší společenské vrstvě (varna) tzv. nedotknutelných a zároveň se vzájemně odlišovali tím, že patřili k různým kastám (džáti).

(nejdou však do té míry významné, aby vedly k etnické diferenciaci). Druhou skupinu tvoří „maďarští“ Cikáni. Třetí skupinu, která se subetnicky nejvíce liší od ostatních, tvoří tzv. „olašští“ Cikáni, kteří ještě donedávna vedli kočovný způsob života; v roce 1958 jich bylo asi 11 000. Čtvrtou skupinu tvoří pouze několik rodin tzv. „německých“ Cikánů (Sintů).

Cikáni v ČSSR netvoří historické společenství lidí typu rodokmenového zřízení, národnosti či národa. Netvoří také národnostní menšinu či etnografickou (6) skupinu, ale tvoří zvláštní etnickou skupinu, která je spojována společnými etnickými znaky a žije ve formě diaspory mezi národy a národnostními menšinami v ČSSR s tím, že v některých místech žije poměrně ve větším soustředění.

Cikáni netvoří historické společenství proto, že nežijí na kompaktním území a nemají vlastní ekonomickou bázi ani ostatní základní aspekty vlastního společenského života. Netvoří ani odumírající historické společenství lidí, které mělo původně základní atributy vlastního společenského života, avšak v důsledku asimilačního procesu si uchovalo pouze zbytky vlastního společenského života při relativním zachování specifických etnických aspektů.

Cikáni netvoří národnostní menšinu; takové menšiny jsou zcela odlišným útvarem: jsou to části národů či národností, které žijí mimo hranice státu, v němž žije národ či národnost, k nimž etnicky patří. Národnostní menšiny jsou často malými etnickými útvary, ale mohou být i poměrně velkými — několika-miliónovými — skupinami. Národnostní či národní zvláštnosti příslušníků těchto skupin se prolínají se zvláštnostmi je obklopujících národů a sociální pojítka s jejich národy či národnostmi mají zpravidla jen nahodilý charakter.

Cikány nelze označit za národnostní menšinu, protože nejsou etnickou součástí žádného národa či národnosti. V době, kdy opouštěli Indii, skládal se indický subkontinent z četných národností či rodokmenových společností a není známo, ke kterým kmenům Cikáni tehdy patřili. Mezi tvořícím se indickým národem a Cikány neexistuje etnická identita.

V Československém právním řádu bylo zvoleno pro národnostní menšiny označení národnost.(7) Cikánům — na rozdíl od národnostních menšin — nebyl při-

(6) V marxistické literatuře není pojem etnografická skupina vymezován vždy ve stejném smyslu. Etnografická skupina je součástí národa a vyznačuje se některými jazykovými, kulturními a jinými zvláštnostmi. Až potud existuje v podstatě shoda mezi různými marxisticko-leninskými vymezeními tohoto pojmu. Odlišnosti různých pojetí se týkají zejména stupně etnické svébytnosti útvarů, které jsou zahrnovány pod tento pojem.

Etnografické skupiny mohou být dvojího druhu:

1. Některé jsou svým původem bývalé etnicky svébytné etnosociální útvary či jejich části, které se v podstatě již asimilovaly a staly se součástí příslušného národa, i když si ještě uchovaly některé přežitky své původní etnické svébytnosti. Etnografickou skupinu českého národa tohoto druhu tvoří například část obyvatelstva bývalé slezské národnosti. Ta část slezské národnosti, která po slezských válkách v 18. století zůstala nadále součástí českého státu, asimilovala s českým národem; zbývající část slezské národnosti (která tvořila její podstatnou většinu) byla poněmčena či splynula s polským národem.

2. Etnografickou skupinou jsou i malé regionální útvary, které se v důsledku zvláštností vývoje podmínek svého materiálního a duchovního života odlišují některými specifiky v duchovní a materiální kultuře, popřípadě i v jazykovém dialektu, od ostatní populace národa. V tomto smyslu jsou etnografickými skupinami českého národa Chodové, Valaši, Hanáci aj.

(7) Termín národnost, jak již bylo řečeno, je zakotven v Ústavě ČSSR. Označují se jím od původních (mateřských) národů státní hranicí oddělené části, které žijí a vyvíjejí se v rámci ČSSR spolu s českým a slovenským národem. Jde konkrétně o maďarskou, polskou, ukrajinsko-rusínskou a německou národnost. Postavení ná-

znán statut národnosti, což vyvolalo pochybnosti o správném řešení této otázky u některých odborníků zabývajících se cikánskou otázkou. Tyto pochybnosti, které vyplývaly z teoretické neujasněnosti národnostní problematiky a pojmu národnost, byly zcela neopodstatněné, neboť — jak jsme si již ukázali — Cikáni netvoří národnostní menšinu.

Nesprávné tendence v diskusích o etnické povaze Cikánů (jejichž nositelé se snažili prokázat, že Cikáni tvoří národnost), které byly reakcí na nesprávné názory popírající jejich etnickou svébytnost, daly této problematice ideologicko-politický podtext, jenž někdy ztěžoval věcné a hlubší ujasnění problému. Slabou stránkou diskuse bylo, že pojem národnosti nebyl náležitě vymezen a nebyl doceněn přístup klasiků marxismu-leninismu, kteří pojímali pojem národnost ve vlastním a širším slova smyslu (viz pozn. 1).

Pokud by zastánci koncepce cikánské „národnosti“ měli na mysli takový význam pojmu, který zahrnuje všechny etnosociální útvary, a správně by určili povahu etnického útvaru Cikánů, stěží by bylo možno s nimi nesouhlasit.

Cikány nelze považovat ani za etnografickou skupinu. Pod pojem etnografické skupiny de facto zahrnovali Cikány zastánci názoru popírající etnickou svébytnost Cikánů; chápali je jako skupinu lidí cikánského původu s odlišnými antropologickými znaky, avšak již etnicky asimilovanou. Velmi frekventovaná byla i koncepce, podle níž byli Cikáni etnicky asimilovanou skupinou lidí vyznačujících se nízkou kulturní úrovní a příslušnost k cikánské populaci byla určována na základě příslušného stupně jejich společenské neintegrace. Tyto názory, jejichž neoddělitelnou součástí tvořilo přezírání možnosti využití etnického při realizaci společenské integrace Cikánů, jsou nejenom teoreticky neudržitelné, ale i politicky velmi škodlivé, neboť ve svých důsledcích vedou k odtržení společenské integrace Cikánů od politických cílů naší společnosti.

Cikáni v ČSSR tvoří zvláštní etnický útvar, který je jak povahou svého vzniku, tak i svým obsahem do té míry specifický, že jej nelze zařadit do běžných etnosociálních útvarů. Způsob jejich usazení je specifický v tom směru, že jde o antropologicky a etnicky odlišné obyvatelstvo, které původně žilo v kočovných komunitách a později se trvale usadilo ve formě disperze na území obývaném jinoetnickým obyvatelstvem.

Po přechodu k usedlému způsobu života (na našem území před několika staletími) žili Cikáni i nadále v komunitách, i když svůj život museli přizpůsobit novým společensko-ekonomickým podmínkám. Usedlé komunity živořily jako okrajové složky feudálního a později kapitalistického řádu, avšak nový společensko-ekonomický obsah komunit se realizoval ve starých formách kastovního zřízení. Jednotlivé komunity, v nichž existovaly výrazné přežitky rodokmenového zřízení, vykonávaly — v souladu se svou původní kastovní příslušností — svou původní profesi, uchovály si své původní zvyklosti a obyčeje, původní formu správy života komunity, měly své kroje apod.; jednotlivé komunity a jednotlivci se mezi sebou stýkali po linii bývalé kastovní příslušnosti. Komunity a jejich příslušníci, kteří ve své „pravlasti“ patřili k různým kastám, se ani po přechodu k usedlému způsobu života mezi sebou nestýkali; tvořili relativně uzavřené skupiny. Kontakt s Necikány měl takřka výhradně povahu směnných vztahů, žebrání apod. a styku s jím nepřátelskou státní mocí. Pokud mezi Cikány určité komunity vznikly otázky občanskoprávní či trestně právní, řešil je orgán komunity. Každý příslušník se musel tomuto rozhodnutí podříditi,

rodností bylo upraveno zvláštním zákonem o národnostech v ČSSR. Tímto zákonem se nově řeší i postavení národnostních menšin, které jsou pojímány jako rovnoprávné subjekty národnostních vztahů, mají rovná práva nejen v občansko-právní rovině jako jednotlivci, ale i jako svébytné národnostní celky.

nesměl se dovolávat nápravy u státních orgánů. Kdo porušil důležité obyčeje komunity či nemínil se podřídit jejímu rozhodnutí, byl z ní vyloučen.

Tento uzavřený způsob života Cikánů, který existoval až do vzniku lidově demokratické ČSR — a nutno říci, že i po určité době v ní, prakticky znevažoval etnickou asimilaci Cikánů s jinoetnickým prostředím, i když četné prvky tohoto prostředí byly do jejich kultury vstřebávány. Uzavřený způsob života Cikánů byl současně na překážku stírání rozdílů mezi jednotlivými komunitami, které původně patřily k jiné kastě. Avšak vzhledem k tomu, že podstatnou většinu našich Cikánů tvoří „slovenští“ Cikáni, kteří žili ve stejném jinoetnickém prostředí, nevedlo přejímání jinoetnických kulturních prvků většinou k prohlubování jejich etnické neidentity, ale spíše k etnickému sblížování.

Svrázový způsob života Cikánů se vyznačoval krutým zbídačováním. Kapitalismus, a tím méně feudalismus, nebyl s to vyřešit cikánskou otázku a odstranit jejich žití na okraji společnosti, zbavit Cikány postavení nepřilíš odlišného od postavení páriů, které jejich předkové zaujíмали v indické kastovní společnosti. Tento úkol je možné řešit až v podmínkách socialismu, a to postupně, ve složitém a dlouhodobém procesu.

Odstranění starých forem života Cikánů vedlo k posílení dvou protikladných tendencí v jejich společenském vývoji.

Obsahem první — vedlejší — tendence je stírání etnických rozdílů mezi jednotlivými skupinami a rozvíjení a upevňování společných etnických rysů typických pro poulaci, jejíž základ tvoří „slovenští“ Cikáni. V této populaci jsou dosud poměrně málo integrovaní „olašští“ Cikáni, kteří ještě donedávna vedli kočovný způsob života a odlišují se od ostatních Cikánů žijících v ČSSR značně odlišným nářečím, mentalitou, některými aspekty kultury, životního způsobu a odlišnými životními zkušenostmi.

Přestože je tato tendence — posuzováno z hlediska historické perspektivy — tendencí vedlejší, probíhá v současné době intenzivněji než tendence asimilační, která je tendencí hlavní. Společenská distance mezi Cikány a Necikány vede k tomu, že osobní přátelské a rodinné styky se uskutečňují v rozhodující míře na bázi interakce mezi Cikány, což vede ke stírání subetnických rozdílů a k upevňování povědomí o společenské etnické příslušnosti. V etnické rovině vstoupili Cikáni do sebeuvědomovacího procesu, který se v některých aspektech podobá procesům probíhajícím v některých etnosociálních útvech majících vlastní ekonomickou bázi. I když — teoreticky vzato — existuje možnost, že by Cikáni v ČSSR mohli v daleké budoucnosti vytvořit historické společenství lidí (například kdyby se uchovala jejich populační exploze,⁽⁸⁾ která by vedla k velké koncentraci Cikánů na poměrně velkém kompaktním území a k rozvinutí jejich vlastního společensko-ekonomického života), zdá se nám zcela nereálné, že by se tato možnost mohla přeměnit ve skutečnost. Je totiž nutno počítat se společenskými důsledky integrace, které povedou k vyrovnání populačního růstu Cikánů a Necikánů, k setření společenské distance mezi Cikány a Necikány a k překonání společensko-kulturní zaostalosti Cikánů. Tím budou odstraněny hlavní bariéry brzdící prosazení hlavní a základní tendence jejich etnického vývoje a asimilační proces Cikánů — který v socialistické

(8) Vydeme-li z předpokladu, že v roce 1970 bylo v ČSSR 300 000 Cikánů a že by se do r. 2020 uchoval pravidelný roční přírůstek 25,0 promile, činil by počet Cikánů v ČSSR v roce 2020 cca 1 000 000 lidí. To je však nepravděpodobné, neboť již nyní se ukazuje, že v důsledku realizace integračního procesu se relativní roční přírůstek Cikánů snižuje. Podrobněji je tato problematika obsažena v práci *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR* [1975: 80–81].

společnosti nesmí být založen na násilí, ale na dobrovolnosti a spontánnosti — se bude v dalekosáhlém měřítku relativně rychle realizovat.

Etnické je relativně stabilní jev a jeho zánik se uskutečňuje relativně dlouhodobě. Proto nelze vyloučit, že před přechodem do druhé fáze kounismu nebudou Cikáni ještě plně asimilováni a jejich asimilace bude završena teprve v procesu asimilace národů a národností celého světa, který povede k vytvoření jednotného světového společenství lidí.

Etnický vývoj Cikánů v ČSSR je a bude určován dvěma základními faktory:

1. Cikáni žijí usedlým způsobem života na území jinoetnických společenství v územní disperzi jako větší či menší skupiny či jednotlivci, a to na celém území našeho státu. Specifičnost jejich disperze spočívá v tom, že jde o poměrně početnou skupinu, která má podle sčítání lidu cca 200 000 lidí (jejich faktický stav se však odhaduje přes 300 000 lidí)(9) a žije zejména na Slovensku v poměrně velkých koncentracích (například ve Středoslovenském kraji v okrese Rimavská Sobota tvoří Cikáni 12⁰/₀ všeho obyvatelstva; podobná je situace v řadě dalších okresů na Slovensku). Velká část Cikánů žije však rozptýleně v poměrně malých skupinách, zejména v českých zemích (podle sčítání lidu z roku 1970 mělo žít v ČSR cca 50 500 Cikánů, zatímco podle zvláštního, mnohem přesnějšího šetření, uskutečněného Národními výbory v polovině sedmdesátých let, bylo zjištěno, že v ČSR žije cca 105 000 Cikánů).

2. Územní disperze souvisí s dalším a možno říci rozhodujícím faktorem, který působí ve směru jejich asimilace. Cikáni nemají vlastní ekonomickou bázi a z ní vyplývající aspekty ostatních složek vlastního společenského života.

Cikánská etnická skupina je poměrně málo stabilní v důsledku slabosti svých sociálních svazků a chybí jí základní rysy vlastní společensko-ekonomické struktury. Nemá vlastní ekonomická pojítka, která by ji mohla sjednocovat v určité historické společenství lidí a její členové jsou zapojeni do ekonomického života národů, na jejichž etnickém území jsou usazeni — s tím, že se na dosažených výsledcích mohou rovnoprávně podílet s Necikány.

Hlavním skupinovým pojítkem cikánské populace jsou specifické etnické rysy, z nichž některé postupně odumírají a jiné se stabilizují a stále více sílí. Do cikánské etnické skupiny nejsou ještě plně integrováni „olašští“ Cikáni, kteří však tvoří nepatrnou část Cikánů v ČSSR.

Nejvýznamnější složkou cikánského etnika tvoří společný jazyk, který však nemá rozvinutou literární formu a nemá ani stabilizovanou obecnou normu; cikánština se rozpadá do čtyř hlavních dialektů, přičemž „slovenským“ cikánským dialektem hovoří asi 80 ⁰/₀ Cikánů žijících v ČSSR.(10) K etnickým rysům patří i vědomí sounáležitosti. Svým původem jsou Cikáni příslušníci etnicky si blízkých kmenů, které ještě před vytvořením národností byly porobeny dobyteli a uvrženy do nejnížší společenské vrstvy, tzv. nedotknutelných. Etnická blízkost původu a velmi si blízké historické zkušenosti a osudy, které Cikáni sdíleli jak před svým usazením, tak i po něm, se staly základem povědomí o etnické sounáležitosti. Cikáni mají své specifické psychické založení, jímž se výrazně liší od mentality národů a národnostních menšin žijících v ČSSR. Uchovali si svou etnickou specifičnost i v kultuře, zejména ve folklóru — hudbě, tanci, pohádkách apod.; v některých aspektech cikánská duchovní kultura zaniká a stále více se proplétá s duchovní kulturou národů a národnostních men-

(9) Při sčítání lidu, bytů a domů v roce 1970 nebyli Cikáni podchyceni jako zvláštní populace v plném počtu z různých důvodů. Odhad počtu Cikánů v ČSSR nad 300 000 se nám nejeví nikterak nadsazený, spíše jich bude ještě více.

(10) Podrobněji je problematika cikánského jazyka osvětlena v práci *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR* [1975: 112].

šin, na jejichž území Cikáni žijí. Materiální duchovní kultura takřka již neexistuje. Významnou složku cikánského etnika tvoří životní způsob, s nímž jsou spojeny závažné problémy, těsně související s jejich společenskou integrací. Některé rysy cikánského životního způsobu jsou v rozporu s obecně přijatými normami chování majoritní společnosti, a to buď proto, že jsou převzaty z jiné kulturní oblasti, nebo proto, že souvisí s nižším stupněm kulturní vyspělosti.

Pokud jde o společenskou integraci, existují dvě možnosti vývoje životního způsobu Cikánů. Jedna představuje překonání negativních aspektů cikánského životního způsobu a jeho rozvinutí na adekvátní úroveň při uchování jeho specifičnosti. Druhá — ta se nám zdá pravděpodobnější — spočívá v tom, že Cikáni budou stále více přejímat životní způsob majoritní společnosti a uchovávají si některá specifika spíše formálního rázu.

K upevnění etnické svébytnosti Cikánů přispívá jejich antropologická odlišnost od ostatního obyvatelstva žijícího v ČSSR. Zevní antropologické znaky jsou do té míry odlišné od zevních antropologických znaků necikánského obyvatelstva, že příslušníci obou antropologických skupin jsou většinou snadno rozpoznatelní. Antropologické znaky(11) se stávají v současných podmínkách, kdy existuje silná distance mezi Cikány a Necikány, významným činitelem vytváření vztahů mezi Cikány a Necikány a plní důležitou funkci etnického rysu.

Všimněme si ještě pojmu etnické skupiny a oprávněnosti řadit etnický útvar Cikánů pod tento pojem.

Někteří přední sovětsí teoretici národnostní problematiky zařazují do těchto útvarů malé skupiny lidí, žijících v SSSR, u nichž skupinové pouto tvoří převážně či výhradně specifické etnické znaky a které v rámci daného území zpravidla představují jinoetnickou menšinu. Tyto skupiny nemají vlastní společensko-ekonomický život, určujícími znaky jsou zde znaky etnické, jejich mimoetnické společenské svazky jsou velmi slabé a příslušníci těchto skupin jsou zapojeni do ekonomiky příslušných historických společenství lidí.

Od těchto etnických skupin, které jsou vytvořeny několika tisíci a někdy i několika sty lidmi, se Cikáni v ČSSR liší svým počtem, neboť jsou stonásobně i tisícinásobně větší skupinou. Avšak odlišnost v četnosti má z hlediska příslušnosti k tomuto etnickému útvaru povahu kvantitativní, nikoli kvalitativní. I Cikáni v ČSSR, jak jsme si již ukázali, tvoří skupinu lidí, kteří jsou spojováni v určitý etnický útvar specifickými etnickými znaky a vlastní mimoetnickospoolečenské svazky je v tento útvar spojují jen velmi slabě.

Zatímco po příchodu Cikánů k usedlému způsobu života se jejich život ve vykořisťovatelských společnostech takřka vůbec nezměnil, došlo v jejich společensko-ekonomické úrovni v podmínkách socialistického Československa, kde se jim od roku 1958, a zejména od roku 1972, věnuje soustředěná pozornost, ke kvalitativní změně. Dosažení úplné integrace je ovšem dlouhodobým procesem a k jejímu završení bude třeba mnoha desetiletí.

Usnesením vlády ČSR č. 279/70, vlády SSR č. 94/72, a zejména pak vlády ČSSR č. 94/72 byla přijata nová koncepce a zvolen nový přístup k řešení ci-

(11) Rasové a antropologické zvláštnosti samy o sobě nejsou překážkou v odstraňování izolačních překlad mezi národy a národnostmi; stávají se překážkou teprve tehdy, jsou-li propleteny se společenskými třídními zájmy.

V socialistickém řádu, kde je odstraněno vykořisťování, nemůže být rasová odlišnost spojena s třídním útlakem, jako je tomu ve vykořisťovatelských společnostech (Jihoafrická republika, USA aj.). V ČSSR je rasová diskriminace nepřijatelná a rovnost ras je zaručena zákonem. Společenská distance Necikánů vůči Cikánům není svou podstatou formou rasového třídního útisku, ale je produktem rozporu mezi stupněm kulturní vyspělosti Necikánů a Cikánů.

kánské otázky. Tato koncepce zdůrazňuje společenskou integraci Cikánů v rámci československé společnosti a chápe ji jako dlouhodobý komplexní proces.

Společenská integrace Cikánů je objektivně se prosazující vývojová tendence socialistické společnosti, řízené a organizované úsilí, jehož obsahem je překonání historicky podmíněné zaostalosti Cikánů a jejich včlenění do socialistické společnosti tak, aby se stali její adekvátní součástí a aby s ní splynuli.

Cikáni jsou součástí naší československé společnosti a jsou jejími rovnoprávními členy. Společenská integrace, která rozbila jejich živoření na pokraji společnosti a zapojuje je do celospolečenského života, přináší však různé problémy. V minulosti žili Cikáni izolovaně a s většinou majoritní společnosti nepřicházeli takřka vůbec do styku; proto se jejich nižší kulturní stupeň Necikánům nevyjevoval tak výrazně.

Dosavadní výsledky integračního procesu mají pro Cikány historický význam. Nejvýraznějších úspěchů bylo dosaženo v jejich zapojení do celospolečenského pracovního procesu a ve zvýšení vzdělanostní úrovně; jisté pozitivní výsledky se projevují i v kultuře bydlení, hygieně prostředí, v osobní hygieně a ve zkulturnění životního způsobu (i když sem pronikly i některé negativní prvky).

Přestože tyto aspekty budou i nadále tvořit podstatnou součást centrální složky integračního procesu, bude třeba věnovat zvýšenou pozornost některým dalším rysům integrace, neboť jejich zanedbání či neadekvátní řešení by mohlo vést k nežádoucím jednostrannostem. Slabým místem v tomto směru jsou některé aspekty životního způsobu Cikánů (využívání volného času, aktivní zapojení do společenských organizací a způsob přejímání duchovních a morálních hodnot od Necikánů aj.). Zvláště závažně se to projevuje v životě cikánské mládeže.⁽¹²⁾ Osobní interakce Cikánů s Necikány ve volném čase (avšak částečně i na pracovištích) se — v důsledku společenské distance ze strany majoritní populace — omezuje převážně na styky s Necikánskými morálně narušenými a často kriminálními živly. S tím v té či oné míře souvisí i narůstání jejich kriminality a některých trestných činů (prostituce, pasáctví, valutové delikty aj.), které se dříve u Cikánů prakticky nevyskytovaly; otázka kriminality Cikánů je ovšem mnohem složitější a její řešení nelze redukovat pouze na tento aspekt. Pro další vývoj integrace bude proto důležité najít nové formy. Poměrně velké rezervy jsou ve vhodném využití etnického a vytvoření adekvátních podmínek pro to, aby se Cikáni stali spolusubjektem svého přetváření.

Všimněme si poněkud blíže změn v životě Cikánů, k nimž v procesu integrace došlo.

Územní rozložení cikánské populace se stále mění a její disperze se po druhé světové válce v důsledku migrace výrazně zvětšila. Jde však o migraci, nikoliv o „moderní kočovnictví“. Po druhé světové válce Cikáni v Čechách a na Moravě prakticky neexistovali, neboť byli nacisty vyvražděni. Asi jedna třetina z celkového počtu Cikánů migrovala ze Slovenska do českých zemí, kde byly lepší pracovní příležitosti a lepší bytové podmínky. Migrace z ČSR zpět do SSR je ovlivněna především rodinnými vztahy.

Výrazně se změnilo také sociálně třídní postavení Cikánů a jejich pracovní zapojení. Koncem minulého století se více než polovina Cikánů na Slovensku živila řemeslem, zhruba čtvrtina hudbou, zbytek tvořili nádeníci a překupníci. Cikánští řemeslníci nebyli na rozdíl od ostatních drobných výrobců většinou odměňováni penězi, ale v naturáliích. To zabraňovalo akumulaci kapitálu a

(12) Cikánské obyvatelstvo je relativně mladé. Zatímco v r. 1971 tvořily děti a mládež do 15 let více než polovinu veškeré cikánské populace v ČSSR, tvořila u Necikánů tato část věkové populace necelou čtvrtinu.

třídní diferenciaci cikánské populace. Zároveň byla podstatně omezena možnost Cikánů zlepšovat si své hmotné podmínky; Cikáni tvořili nejméně majetnou část obyvatelstva a značná část jich živila hluboce pod životním minimem. Nedostatečné odměňování nutilo Cikány k vedlejším způsobům obživy (žebření, drobné krádeže, překupnictví, posluha). Cikáni byli fakticky izolováni od necikánských příslušníků dělnické třídy bez ohledu na to, zda námezdní práce byla jejich hlavním či vedlejším zdrojem obživy, a neprodělávali třídně integrující a uvědomovací proces.

Třídní a profesní postavení Cikánů, nerozlučně spjaté s jejich společenskou izolovaností, zanechávalo vážné následky ve sféře společenského vědomí, v oblasti psychiky, v oblasti pracovních dovedností, výrobních zkušeností a vůbec v celém souboru třídně profesních integračních předpokladů. Cikáni nenabýli výrobních zkušeností, které necikánští dělníci hromadili po mnoho generací.

V současné době jsou Cikáni plně zapojeni do celospolečenské výroby. Muži (produktivního věku od 16 do 59 let) jsou ekonomicky činní v 86,1 % a neliší se v tomto směru od necikánského obyvatelstva. Poměrně nižší je ekonomická aktivita cikánských žen produktivního věku (16—54 let): v rámci ČSSR činí 35,5 %. Nízká zaměstnanost cikánských žen, která je v průměru o polovinu nižší než u žen majoritní populace, je jednak výsledkem přežívání starých pozůstatků v cikánské rodině, jednak je dána i velkým počtem dětí. V průměru má cikánská žena více než 6 dětí. V posledních letech se však porodnost cikánské populace snižuje, což zřejmě souvisí s tím, že zejména mladí Cikáni opouštějí tradiční model „velkorodiny“ a přejímají model socialistické manžel-ské rodiny, protože tradiční způsob života není pro ně výhodný.

Zapojením Cikánů do celospolečenského pracovního procesu byl učiněn základní krok na cestě jejich společenské integrace. Toto začlenění Cikánů do československé dělnické třídy (95 % pracujících mužů jsou dělníky) je hlavní hnací silou, která rozbíjí tradiční formy jejich životního způsobu. Současně je

Tabulka 1. Sociální struktura ekonomicky činných Cikánů ve srovnání s celkem populace (v %)

Společenská skupina	ČSSR		ČSR		SSR	
	obyvatelstvo úhrnem	Cikáni	obyvatelstvo úhrnem	Cikáni	obyvatelstvo úhrnem	Cikáni
zemědělství dělníci	3,0	9,8	3,1	13,5	3,0	8,0
ostatní dělníci	54,2	75,3	54,8	76,0	52,9	74,2
zaměstnanci	29,9	1,9	30,5	0,8	28,6	2,5
družstevní rolníci	9,1	7,8	8,4	4,5	11,1	9,5
členové LVD	2,2	2,0	2,5	2,9	1,7	1,5
ostatní samostatní	1,1	0,2	0,3	0,1	2,1	1,0
svobodná povolání	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
nezjištěno	0,4	3,0	0,3	2,2	0,6	3,3
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Cikánské obyvatelstvo ve výsledcích sčítání lidu domů a bytů 1970 (Zprávy a rozborů FSÚ, r. 1973, sv. 25).

však nutno vidět, že téměř celé cikánské populaci chybí návaznost na současné způsoby práce: jsou dělníky převážně v první či druhé generaci. Proto jsou také v drtivé většině zařazeni jako nekvalifikovaní pracovníci (viz tab. 1).

Vělenění Cikánů do československé dělnické třídy má velký význam. Cikáni se tím dostávají do pravidelného, každodenního pracovního styku s ostatními ne cikánskými pracovníky. Jsou vystaveni působení nejprogresivnější složky společnosti — dělnické třídy — působení komunistické strany i masových organizací. Nabývají výrobních zkušeností, osvojují si postupně pracovní kázeň, zvykají si na pravidelný rytmus. Přiměřené a pravidelné finanční odměňování umožňuje zvyšovat materiální úroveň a je předpokladem k tomu, aby se naučili plánovitě hospodařit. Vělenění Cikánů do československé dělnické třídy představuje nezbytný předpoklad jejich společenské integrace.

Hmotná úroveň Cikánů je poměrně vysoká. (Je to dáno tím, že v naší společnosti je finančně zvýhodněná těžká fyzická práce, mnohdy nekvalifikovaná.)

V dalším integračním procesu půjde především o zvyšování jejich kvalifikace a vzdělanostní i sociokulturní úrovně vůbec.

Kulturní úroveň Československé společnosti je jedna z nejvyšších na světě. O to výrazněji vystupuje kulturní zaostalost její části — cikánské populace, a to přesto, že i v tomto směru došlo již k výrazným pozitivním změnám. Největší rozdílnosti se projevují v nízké kulturní úrovni životního způsobu, respektive v systému přejímání kulturních hodnot, kulturnosti bydlení, odívání, stravování, v nedostatečné hygieně prostředí, v osobní hygieně a zejména ve vysokém procentu negramotnosti a pologramotnosti.

Tento stav — podobně jako neintegrovatost Cikánů v ostatních sférách společenského života — je především důsledkem jejich historické izolace a diskriminovaného postavení v minulosti. V předmnichovské republice se povinné vzdělávání vztahovalo i na Cikány. Okolnost, že podstatná většina Cikánů (více než 70 %) byla tehdy negramotná, svědčí o tom, že proklamace o povinném vzdělání byla nanejvýše formální.

Důsledky takového přístupu jsou dosud patrné, negramotnost Cikánů je zhruba 22krát vyšší než u celkové populace v ČSSR (viz tabulka 2).

Tabulka 2. Negramotnost nebo nezjištěné vzdělání u Cikánů a ostatních občanů ČSSR nad 15 let (1970)

Cikáni (bez školního vzdělání 15,9 %, bez údajů o školním vzdělání 13,8 %)	Ostatní obyvatelstvo včetně Cikánů (kteří tvoří 1,3 % všeho obyvatelstva ČSSR)
29,7 %	1,3 %

Pramen: Cikánské obyvatelstvo ve výsledcích sčítání lidu, domů a bytů 1970 (Zprávy a rozbory FSÚ, r. 1973, sv. 25).

Sociologické výzkumy však ukazují, že poměr Cikánů vůči škole se mění. Negramotnost v mladších věkových skupinách výrazně klesá. (Přesto však k 31. 12. 1970 představovala ve skupině 15—18letých 12,8 %.)

Od posledního sčítání lidu, domů a bytů uplynulo již deset let a od té doby, jak svědčí některá dílčí zkoumání, stupeň negramotnosti Cikánů výrazně poklesl. V současné době již přestává být hlavním problémem negramotnost, jde nyní spíše o to, zvýšit podíl ukončeného základního školního vzdělání. V ČSR, jak dokazují údaje posledních let, více než 1/3 Cikánů dokončuje úspěšně ZDŠ; v SSR, kde žijí asi 2/3 všech československých Cikánů, jsou tyto četnosti nižší.

Československý stát vynakládá značné úsilí i na likvidaci negramotnosti a pologramotnosti Cikánů, kteří již ukončili školní docházku, takže počet negramotných a pologramotných Cikánů celkově stále klesá.

U společenské integrace Cikánů, nejde o etnickou asimilaci a o překonání jejich etnicity. Tento proces však nesporně, jak již jeho průběh ukazuje, může být provázen zmenšováním váhy vlastních etnických rysů u příslušníků cikánské populace.

Překonání historicky podmíněné zaostalosti podstatné většiny cikánského obyvatelstva bude stále naléhavějším úkolem naší socialistické vlasti, která se nachází v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti, kdy vědeckotechnický pokrok bude nabývat stále větší váhu v našem životě. Československá socialistická společnost má potřebné síly a prostředky, aby mohla v realizaci tohoto úkolu úspěšně pokračovat. Správné pojetí společenské integrace Cikánů a na jeho základě stanovený obsah a konkrétní opatření, odrážející též kritické využití dosavadních zkušeností, opravňují k závěru, že v dalším vývoji tohoto procesu bude možné dosáhnout ještě výraznějšího pokroku.

Literatura

- Fedosejev, P. N. a kol.: *Leninismus a národnostná otázka v súčasných podmienkách*. Bratislava, Pravda 1972.
- Fedossejew, P. N. und Autorenkollektiv: *Der Leninismus und die nationale Frage in der Gegenwart*. Přepracované vydání. Moskau, Verlag Progress 1974.
- Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Lenin, V. I.: *Kritické poznámky k národnostní otázce*. In: Marx, K. a Lenin, V. I.: *Zidovská otázka*. Praha, Levá fronta 1932.

Резюме

K. Kara: Цыгане в ЧССР и их общественная интеграция

В ЧССР цыгане не образуют историческую общность людей типа родоплеменного строя, национальности или нации. Они не образуют также национальное меньшинство или этнографическую группу, а представляют особую этническую группу, объединяемую в определенную этническую формацию почти исключительно особыми этническими признаками. Цыгане живут в виде диаспоры среди наций и национальных меньшинств ЧССР и объединяются лишь весьма слабыми внеэтническо-общественными связями.

Значительное большинство цыган в ЧССР уже на протяжении столетий ведет оседлый образ жизни. В эксплуататорских обществах они вели нищенское существование в относительно замкнутых общинах на периферии общества как самая бедная, подвергаемая наибольшему унижению, группа людей. Жизнь цыган резко изменилась лишь в условиях социалистической Чехословакии. В настоящее время, когда цыгане практически кайждодневно и повсюду общаются с нецыганами, их гораздо более низкий культурный уровень стал серьезной общественной проблемой.

Правительство ЧССР уделяет большое внимание повышению жизненного уровня цыган и добивается их общественной интеграции в наше общество.

Результаты, достигнутые уже в области общественной интеграции цыган имеют для них историческое значение и их вряд ли можно переоценить. Наиболее выразительные успехи достигнуты во включении цыган в общественный трудовой процесс, в повышении их образовательного уровня; в известных аспектах достигнуты положительные результаты также в культуре жилья, гигиене среды, в личной гигиене, в повышении культурности их образа жизни. В то же время необходимо иметь в виду, что процесс общественной интеграции цыган — это длительный процесс. В целях его успешного развития необходимо, чтобы и сами цыгане стали активными участниками своего преобразования.

Kára K.: Gypsies in Czechoslovakia and Their Social Integration

The Gypsies in Czechoslovakia do not form any historical community of people of the clan-system, nationality or national type. Neither do they form any national-minority or ethnographic group, being a peculiar ethnic group united into a certain ethnic formation almost exclusively on the basis of special ethnic characteristics. The Gypsies live in the form of a Diaspora among the nations and national-minority groups of Czechoslovakia, united by nothing but very weak extra-ethnic social ties.

In Czechoslovakia, the substantial majority of Gypsies has lived in a settled way of life already for centuries. In societies characterized by exploitation they were vegetating in relatively closed communities in the margins of society as the poorest and most pauperized group of people. It is only under the conditions of socialist Czechoslovakia that the life of Gypsies has undergone a substantial change. At present, when the Gypsies are in daily contact with non-Gypsies almost everywhere, their markedly lower cultural level has become a serious societal problem.

The government of Czechoslovakia is devoting considerable attention to projects of improving the Gypsies' living standard and endeavours to bring about their social integration in our society.

The results attained hitherto in the area of the social integration of Gypsies are of historical importance for the Gypsies, and their due evaluation is still connected with difficulties. Most marked success has been reached in their involvement in the all-social working process and in raising their education level; in some aspects, positive results have also been attained in their housing culture, environmental hygiene, personal hygiene, and in making their way of life more cultured. Nevertheless, it must be borne in mind the process of the social integration of Gypsies is a long-termed one. The successful development of this process necessarily requires the Gypsies themselves to participate as subjects of their own transformation.

Problém příčin a smyslu agresivního chování

JAN KAMARÝT
RUDOLF STEINDL

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Velké spektrum nejrůznějších forem a projevů agresivního chování,⁽¹⁾ zahrnující agresivně prosazované protichůdné zájmy různých sociálních skupin, tříd, ekonomických a politických seskupení, ale i jednotlivců, jak se postupně projevilo v poválečné realitě současného světa, zvláště ve vyspělých kapitalistických, ale rovněž i v některých rozvojových zemích, je doprovázeno množstvím nejrůznějších teorií a výkladů agresivity a agresivního chování. Problém příčin, forem a smyslu agresivního chování a především možností jeho kontroly a překonání, zvláště v jeho nejdestruktivnějších podobách (války, terorismus, agresivita v mezilidských vztazích jak na úrovni větších, tak i malých skupin a kolektivů), upoutal v posledních dvaceti letech právem mimořádnou pozornost řady jak společenských věd (psychologie, sociologie, filozofie), tak i věd přírodních a lékařských (fyziologie, etologie, psychiatrie, neurologie).

Jak důležitý je marxistický výzkum této problematiky, o jak aktuální otázky se jedná a jak důležitou roli tu hraje — zejména v rámci zostřujícího se ideologického boje — principiální marxisticko-leninské třídní a konkrétně historické osvětlení takových jevů, jako je válka či jednotlivé teroristické akce atd.,

(1) Termíny agrese, agresivita a agresivní chování užíváme jako synonyma.

Úvahy na toto téma najdeme v dějinách filozofie a sociologie především v analýzách témat „zla“, „násilí“, „útlaku“, „panství“, „moci“ apod.

Agresivita u člověka se dá předběžně a stručně vymezit jako tendence k útočnému a nepřátelskému jednání vůči druhé bytosti, kolektivu, instituci apod., nebo též vůči sobě samému. Zahrnuje velkou šíři projevů od diskriminačních, distančních, symbolických řečových forem až po fyzické napadení. Agresivitu u člověka je nutno především rozdělit na *agresivitu individuální* a *agresivitu probíhající na úrovni různých druhů sociálních útvarů* (skupina, kolektiv, třída aj.). Chybné by ovšem bylo klást první typ proti druhému jako „asociální“ proti „sociálnímu“: u obou typů nutno vycházet z analýzy sociálních příčin. Rovněž je nutné rozlišovat mezi 1) zjevnými projevy *patologického agresivního chování jednotlivce*, který se (po provedené lékařské diagnóze) stává předmětem péče lékařských oborů a mezi 2) *latentní, potenciální agresivitou*, která se manifestuje za zcela konkrétních sociálních podmínek a propuká za těchto podmínek na úrovni individua, ale ještě častěji na úrovni sociální skupiny, kolektivu i větších sociálních útvarů. Je přirozené, že každá populace má jednotlivce, kteří již v důsledku svého fyziologicko-psychologického vybavení — popřípadě choroby — mají větší sklon k agresivitě nebo se agresivně chovají. I v těchto případech je ovšem vždy nasnadě otázka, do jaké míry (v konkrétním případě) dochází k tomuto jednání v důsledku biologického vybavení či fyziologických změn jednotlivce a do jaké míry působily negativně faktory prostředí, výchovy, momentální dispozice atd. Vidíme, že ani ve většině zjevných individuálních případů agrese nemůže sama medicína stanovit kvalitní „diagnózu“ jako základ pro odstranění nebo omezení negativního jevu. Tím spíše nelze vystačit s metodologií přírodovědních oborů při charakteristice příčin agresivního chování na úrovni skupiny či latentní agresivity vůbec.

Zjednodušená aplikace lékařského modelu při výkladu agrese jako nemoci, ať již somatické nebo duševní, vede často k tomu, že jakékoli nepřizpůsobené, poněkud odlišné a vybočující chování je interpretováno jako „symptom určité choroby“, která pak je předmětem psychoterapie nebo dokonce psychochirurgie.

ukazuje nejnovější současnost: nikoli vše, co vydává za „terorismus“ buržoazní propaganda v rámci svých snah ovlivnit světový vývoj ve svůj prospěch a v neprospěch socialismu, je skutečně terorismem či „agresivním chováním“. V její koncepci je každý revolucionář teroristou, národně osvobozené hnutí vedoucí k vymanění z vlivu USA či dalších kapitalistických zemí je chápáno jako „agrese“; na druhé straně jsou ospravedlňovány vojenské intervence kapitalistických kruhů proti pokrokovým silám.

Proti tomuto zneužívání pojmů právě ve prospěch nejagresivnějších politických kruhů, dávajících v sázku životní zájmy lidstva — především mír (jak na to v nedávné době výrazně upozornil především XXVI. sjezd KSSS) — stojí konstruktivní alternativa socialistického vývoje, mírového soužití i vzájemně výhodné spolupráce s kapitalistickými státy. Je to alternativa vyloučení války, této nejohrožnější formy otevřeného násilí, a rovněž alternativa budování pevných základů pro omezení dalších forem agresivního chování.

Marxistická kritika jednotlivých buržoazních koncepcí agresivního chování musí za prvé ukázat, že v případě války, respektive třídních bojů, jež jsou buržoazní propagandou rovněž zahrnovány pod „agresivní chování“, nejde u těchto konfliktů velkých skupin — na rozdíl od složité struktury individuálního chování — o komplikovanou dialektiku a zprostředkování vztahu biologického a sociálního, nýbrž že se za těmito třídně podmíněnými sociálními jevy skrývají většinou ty nejhrubší zájmy kapitalistických kruhů, usilujících o třídní panství, o rozmnožení kapitálu a o moc. Zde místo složitých „vědeckých“ (většinou psychologizujících) výkladů musí nastoupit konkrétní třídní analýza zájmů, které se za jednáním jednotlivých sociálních útvarů skrývají: vědeckost analýzy spočívá právě v této třídnosti, v důsledně a konkrétně historickém prozkoumání skutečných hybných sil a zájmů.⁽²⁾ Každý jiný přístup — například zdůrazňování „biologických“ či „psychických“ faktorů — by u těchto forem agresivity (třídní boj, válka, terorismus atd.) zastíral to, co je na uvedeném jevu základní, z čeho totiž vyrůstá. Současně marxistická metodologie respektuje specifičnost individuálních forem agrese, spočívajících v komplikované dialektice přírodního a sociálního, a pokouší se na základě rozboru dialektických přechodů sociálního a přírodního přispět k objasnění jejich skutečných příčin, jejího smyslu a determinace.

Cílem statí je předložit nástin argumentace nejtypičtějších buržoazních teorií agresivity, rozlišit mezi zdůvodněnými vědeckými závěry a nevědeckou argumentací, poukázat na kořeny, z nichž tato argumentace vyrůstá, i na záměry, kterých chtějí autoři dosáhnout a rovněž na formy zneužívání řady výsledků těchto teorií prostřednictvím vulgarizace v publicistice a v propagandě.

V současných buržoazních teoriích agresivity, různě využívaných zejména v ideologicko-politickém boji, dosud dominují — při určitém zjednodušení — v podstatě tři základní přístupy: *behavioristický*, *psychoanalytický* a *instinktivisticko-etologický*. Všechny tyto přístupy, nezávisle na jejich nesporném vědeckém přínosu k objasnění dílčích mechanismů a vzorů agresivního chování

(2) Z marxistických autorů to výstižně zdůrazňuje např. W. Hollitscher na mnoha místech své (také česky vydané) práce *Lidská agresivita*: „Válkami si vládnoucí třídy přivlastňují materiální statky a výrobní síly — pracovní prostředky i pracovní síly: otrokáři vedou otrokářské války, feudálové, jak je dobře známo, vedou války k získání půdy včetně nevolníků... kapitalisté — jak učí současné dějiny — aby získali nebo udrželi odbytiště, zdroje surovin a sféry kapitálových investic. Vzhledem k nerovnoměrnému vývoji kapitalistických zemí slouží v jejich monopolistickém stadiu imperialistické války vždy znovu ‚aktuálnímu‘ znovurozdělení světa...“ „Výstižný a stále ještě aktuální výrok říká, že kolonialismus provázející imperialismus je „permanentní agrese“ [Hollitscher 1975: 108].

a též nezávisle i na jejich diametrální protikladnosti, ostré vzájemné kritice a polemice, vycházejí ve svých analýzách fenoménu agresivity konečnou pouze z dílčích, biologických, lékařských, psychologických faktů a poznatků a jejich autoři se z nich snaží vyvodit i dalekosáhlé společenskovední závěry. Společná a typická je pro ně snaha hledat — v důsledku dílčí a omezené metodologie — příčiny agresivity převážně v „přirozenosti člověka“, která velmi často znamená pouze přirozenost jednotlivce ve smyslu jeho přirodně biologického vybavení a biopsychických dispozic k určitému způsobu chování. Tyto koncepce dostatečně nerespektují společenské předpoklady chování člověka ve smyslu společenského sebeurčení člověka jako historického subjektu dějin, nevycházejí z důsledně historického zkoumání přírodních předpokladů individuálního zespolečnění, ze zkoumání jeho skutečných hybných sil a zájmů. „Přirozenost člověka“ je v těchto teoriích pojata buď čistě fyziologicky, nebo instinktivisticky jako domnělý a jediný základní pramen všech forem agresivního chování.

Širší a hlubší společenskovední přístup⁽³⁾ respektující složitost a specifiku různých forem lidské agrese, její různé motivace, objasnění jejích skutečných příčin, jejího smyslu a determinace, poskytuje právě *marxistická metodologie*, důsledně respektující obecnost i specifiku jednotlivých projevů agresivního chování, poukazující na třídní, konkrétně historickou sociální podmíněnost některých forem agrese a pronikající rovněž do složité dialektiky přírodního a sociálního u řady dalších forem agresivního chování.⁽⁴⁾

Za první a zásadní metodologickou chybu buržoazních teorií agresivity (které budou jako nejtypičtější předmětem naší analýzy) považujeme zobecňování některých příčin a smyslu individuální agresivity, přenášení těchto struktur a mechanismů i na takové projevy agresivity, které se dotýkají celých sociálních útvarů. Tato metoda je — jak bude dále podrobněji dokumentováno — základem řady chybných společenskovedních závěrů.

Za druhý metodologický nedostatek těchto teorií (někdy méně, jindy více zjevný) považujeme neodůvodněný akcent, který je i na úrovni individuální agresivity kladen na biologické faktory (na úkor faktorů sociálních), totiž na vrozenost a spontánnost agresivního chování (teorie pudu agresivity). V důsledku toho jsou pak na všechny jevy agresivního chování prvořadě aplikovány metody přírodních věd na úkor věd společenských.

(3) *Agrese z hlediska mezinárodního práva* znamená útok jednoho státu proti druhému za použití ozbrojených sil při řešení mezinárodních konfliktů a vztahů. Zvláštní výbor OSN pro definici agrese, pracující od r. 1969, dospěl, zvláště pod vlivem socialistických a některých rozvojových zemí, k celkovému vymezení agrese, které bylo v r. 1974 schváleno valným shromážděním OSN. Za agresi se zde označuje použití ozbrojené síly státem proti svrchovanosti, územní celistvosti nebo politické nezávislosti jiného státu nebo jakýkoli jiný postup neslučitelný s Chartou OSN. Definice podrobně vypočítává útočné akty, jejichž spáchání zakládá agresi bez ohledu na to, došlo-li k vypovězení války. Rada bezpečnosti OSN má právo (z hlediska mezinárodních úmluv) v praxi rozhodnout o tom, co je skutečná agrese a co je spravedlivá obrana napadeného státu.

(4) Obecnější metodologické otázky složité dialektiky a zprostředkování vztahu biologického a sociálního ve vývoji psychiky a chování člověka se autoři této studie pokusili programově naznačit ve své předchozí studii v Sociologickém časopise [Kamarýt — Steindl 1980], v níž na příkladu moderní etologie ukazují, kde jsou závažné meze společenskovedních aspirací současného biologismu. Poukázali přitom zvláště na fakt, že mnoho nových podnětných přístupů, poznatků a závěrů o povaze a obecnějších zákonitostech chování celé řady biologických druhů, včetně chování člověka, je velmi často prostřednictvím nesprávných generalizací a zavádějících interpretací — někdy i samotnými zakladateli této ještě poměrně mladé a rozbíhající se biologické disciplíny nebo jejími popularizátory — zneužíváno v duchu zoomorfismu, biocentrismu, sociálního biologismu, sociálního darwinismu ap.

Třetím neodůvodněným a metodologicky chybným momentem (zejména u analyzované etologické koncepce) je metoda analogie zvířecí a lidské agresivity. Vytčené nedostatky jsou podrobněji argumentovány v dalším textu.

Fyziologický výzkum agrese a meze behavioristických přístupů

Pozornost mnoha badatelů (ať již vycházejí ze stanovisek behaviorismu, psychoanalýzy či etologie) se již po léta upírá k výsledkům fyziologického výzkumu agresivity.

Poněvadž agresivní chování, stejně jako jiné složité formy komplexního chování, je zprostředkováno a koordinováno nervovým systémem, a především mozkem, věnuje se značná badatelská pozornost analýze řízení a kontroly agrese centrálním nervovým systémem. Přes rozsáhlý výzkum není však dosud prokázána existence nějakých „*center agrese*“ a jejich lokalizace v mozku, ať už ve smyslu center agrese excitujících nebo inhibujících (amygdala a hypothalamus jako součásti limbického systému, střední mozek, nucleus caudatus aj.). Sporné je především to, zda tyto subkortikální oblasti mozku zprostředkovávají pouze agresi, a nikoli též jiné formy agonistického chování, jako obranu, útěk, stress aj., a zda jsou tyto oblasti jediné a hlavní zdroje agresivních impulsů.

Experimentálním závěrům chybí často metodická spolehlivost, dostatečná induktivní báze, takže jsou dosud zcela oprávněně pochyby o možnosti strukturně a jednoznačně lokalizovat agresivní chování v mozku [Whalen 1974; Zeier 1978 aj.]. Zatím se ukazuje, že mnohem důležitější jsou jiné fyziologické poznatky, které byly v rámci výzkumů lokalizace agresivity zjištěny. Protikladně hypotézy neznamenaají, že neexistují fyziologické příčiny agresivního chování nebo že jsou zcela zanedbatelné. Řada fyziologických studií však dnes uznává, že agresivita je komplexním jevem zprostředkovaným mnoha oblastmi centrálního nervového systému, a to nejen subkortikálními, ale i prakticky celým neokortexem [Moyer 1971, 1976; Huston 1978 aj.].

Novější fyziologické závěry též poukazují na komplexnost struktury agresivního chování a na jeho souvislost s mnoha jinými strukturami chování, jako je např. sexuální chování, chování v podmínkách stressu, strachu a jiných krizových a mezních situacích, tj. na jeho začlenění do mnoha struktur normálního nepatologického fungování jak zvířecího, tak lidského organismu. Na druhé straně různé příčiny poškození mozku a nervových oblastí (mozkové léze vyvolané experimentálně, úrazy, chorobami, nádorem, genetickými faktory, hormonální nerovnováhou, drogami, alkoholem apod.) souvisí s vyšší četností agresivního chování a dokumentují jeho patologický smysl a původ, i když jde o případy co do celkového výskytu relativně řídké. U člověka jsou navíc všechny fyziologické faktory, ať už normální nebo patologické povahy, vždy modifikovány zcela individuálně preexistujícími osobnostními, psychickými dispozicemi, individuální nebo sociální motivací, potřebami a zájmy, včetně vlivu výchovy, sociálního začlenění a existující sociální struktury [Storr 1968; Scherer 1975]. Proto většina přírodovědců, lékařů, psychologů i sociologů se dnes shoduje v tom, že je dosud — ale i do budoucna — malá naděje, že agresivní chování bude jednoduše potlačeno nějakými univerzálními psychochirurgickými nebo farmakologicko-biochemickými zásahy.

Behavioristické koncepci vévodí různě vyjádřená *teorie učení*,⁽⁵⁾ tj. před-

(5) Značný ohlas vzbudil nedávno v NSR překlad objemné knihy předního amerického psychologa ze Stanfordovy univerzity A. Bandury, který je nejvýraznějším představitelem *sociálně psychologického výkladu agrese*, či přesněji jejího výkladu

poklad, že agresivnímu chování je možné se naučit, že agresivní chování zvířat i lidí je možné ovlivnit a přímo formovat buď agresivními, nebo mírovými sociálními a přírodními vzory, které jsou v určité vývojové fázi včas dány organismu k dispozici. Zjištění o důležitém podílu učení na příčinách agresivního chování vedla k poněkud jednostrannému, „monistickému výkladu“ vlastních příčin agrese jako něčeho zcela naučeného, tedy získaného výhradně v individuálním vývoji, v ontogenezi organismu. Jak podle starších, tak i novějších stoupců behaviorismu působí například trapné nebo bolestivé zážitky, strach v dětství a mládí jako primární spouštěče jak okamžité, tak pozdější agrese, a to v jejich ofenzivních i defenzivních formách [Berkowitz 1962; Scott 1963; Fürntratt 1974; Huston 1978; Bandura 1979].

Pokud jde například o ontogenezi strachu a z něho motivované agrese, je dnes již dokázáno, etologicky, empiricky, experimentálně i psychiatricky, že tradiční modely vzniku strachu a agrese na základě pouhého podmiňování v rámci behavioristické teorie učení jsou už v mnoha směrech neadekvátní [Sluckin 1979]. Etologické nálezy svědčí o tom, že defenzivní agrese se projevuje v ontogenezi individua mnohem dříve než agrese ofenzivní. Mnohé závěry o ontogenezi strachu a strachem doprovázené agrese odpovídají i novějším přehledům o vztahu agrese a strachu v ontogenezi obratlovců [Archer 1976].(6)

Povaha a frekvence agonistických, dyadických her a chování v ontogenezi nebyla dosud dostatečně systematicky studována, ale i v bojových hrách mláďat sociálně žijících zvířat dochází u mnoha druhů k přechodu od defenzivních

na základě sociálního učení. Všechny Bandurovy publikace mají v titulu termín „sociální učení“ [Bandura 1979]. Jeho základní teze zní: člověk je bezesporu vybaven určitými neurofyziologickými mechanismy, které mu umožňují chovat se agresivně. Aktivace těchto mechanismů může být provedena vhodnou stimulací, ale je vždy závislá též na kortikální kontrole. Proto specifické formy, které přijímá agresivní chování, jeho četnost výskytu a specifické cílové objekty útoku a napadení (v rámci kriminologie se v této souvislosti dokonce už vyčlenil nový vědní obor – viktimologie) jsou rozhodujícím způsobem determinovány sociální zkušeností a sociálním učením jedince či skupiny. Je pochopitelné, že Bandura má málo porozumění pro evropské směry freudismu a etologie a jejich modely „spontánního agresivního pudu“. Provádí spíše podrobnou kritiku řady konkrétních agresivních forem, situací a celkového agresivního klimatu, které se v různých vlnách uplatňuje v USA a nachází zejména značné porozumění v komerčně ovládané televizi a v jiných masových médiích a formách „zábavy“.

(6) *Agrese u zvířat* vystupuje výrazněji pouze u některých členovců a obratlovců. (U většiny nižších bezobratlých se nevyskytuje.) Agrese je v takových případech pak spíše modální kategorií, tj. může a nemusí se projevit v rámci širšího regulačního komplexu chování, který slouží k udržení a přežití druhu. Značná pohyblivost vývojově vyšších zvířat a etologie a jejich modely působí, že se vzájemně potkávají a střetávají s příslušníky téhož druhu v nejrůznějších situacích, což se může stát i silně rušivým faktorem. Agresivní chování zaměřené na eliminaci takových rušivých faktorů podléhá i silnému tlaku selekce, neboť zabezpečuje jedinci (i druhu) pro jeho existenci nutný prostor k jednání, brání naplnění určitých areálů a podporuje rozmnožování a rozšiřování druhu. Avšak mnoho zvířat, prakticky většina druhů, může zabezpečovat vnitrodruhovou distanci nejen prostřednictvím agrese, nýbrž stejně dobře obranou a útekem. Tyto tři základní typy chování (agrese, obrana a útek), jejichž úzká funkční závislost je patrna i z jejich přibližně stejné lokalizace v neurofyziologických korelátech, jsou zvláště v novější etologické terminologii souhrnně označovány jako *agonistické chování* [Hinde 1974; Johst 1976]. Zda jednotlivé zvíře v rámci agonistického souboru chování ofenzivně útočí a napadá, nebo se defenzivně brání a utíká, závisí do značné míry na jeho fyziologickém stavu, na jeho zkušenosti (učení), na situačních vztazích a relacích (síla nepřítelů, hustota, obsazenost revíru aj.). Pouze v těchto širších souvislostech a při respektování základního faktu, že agonistické soubory chování převážně reagují na tyto konkrétní situace a podmínky, se dá správně pochopit biologický smysl a příčiny agresivního chování u zvířat [Johst 1976; Tembrock 1978].

forem agrese v rámci hravého chování, kterou lze v případě potřeby okamžitě zastavit, k ofenzivní agresi, která znamená skutečné ohrožování a poškozování. Některé behavioristické představy pracující pouze s modely selekce a nasycení stimulů, jejich indukce a inkubace ap., zdůrazňují pouze čistě alternativní, přímé způsoby vzniku strachu a agrese.

U člověka jde především o nepřímou, kognitivní anticipaci škodlivosti, založenou na subjektivním hodnocení povahy a četnosti škodlivých následků; teprve na tomto základě vznikají rozdílné odpovědi a anticipace možného poškození, které jsou pouze zčásti determinovány skutečnou povahou škodlivých stimulů a snahou o jejich vyloučení [Carr 1979].

Doplňkem a modernizací behavioristického výkladu vzniku agrese na základě učení a podmiňování je tzv. *hypotéza frustrace — agrese* [Dollard 1939; Selg 1971]. Nepřesahuje příliš behavioristické modely a vykládá podstatu agrese z nemožnosti dosáhnout ukojení určitých cílů nebo základních potřeb a pudů. Agrese se potom zaměřuje proti překážkám, věcem i osobám, které brání dosažení sledovaných cílů, takže i zde agrese není primárním výchozím motivačním pudem nebo zdrojem, ale je ve službě jiných cílů. Pod vlivem této koncepce byl kladen důraz na výchovu dětí v jakémsi sterilním prostředí, v němž nedochází ke zklamání, frustraci a ani žádné toleranci k ní, k jejímu překonávání, čímž se měla vyloučit u „non frustration children“ jakákoli agresivita v budoucnosti. Praxe ukázala, že tyto děti později patřily k nejagresivnějším a některé z nich se staly předmětem psychiatrické lékařské péče.

Pokud jde o hypotézu frustrace — agrese, zformuloval proti ní řadu obecných námitek jeden z hlavních představitelů výkladu lidského chování jako sociálního učení A. Bandura (7): averzivní stimulace, z níž vycházejí jak nativistické, vnitřně aktivní teorie, tak reaktivistické teorie behaviorismu, se podle Bandury mylí v tom, že frustrace nevede automaticky k agresi, ale může vést i k depresi; averzivní stimulace agresivního chování není jediným, ale pouze jedním z mnoha motivů, příčin a spouštěcích mechanismů tohoto chování [Bandura 1979].

Některé přísně behavioristické koncepce (např. R. R. Hutchinson aj.) se stále pokoušejí vytvářet podrobná formálně systémová klasifikační schémata příčin agrese přímo podmíněná daným prostředím a klasifikační schémata jejich bezprostředních následků, která kauzálně ovlivňují následné agresivní chování. V podstatě jde o známý *behavioristický model S—R* (stimul — reakce), do něhož byly pouze dosazeny nové „agresivní proměnné“. Samo rozčlenění a popis různých tříd agresivních determinant není zcela bez užitku, např. Hutchinso-

(7) Teorie agrese jako sociálního učení má dnes ve společenských vědách na Západě stále výraznější vliv na řadu směrů empirického psychologického, ale i sociologického výzkumu, a též na vývojovou, pedagogickou a klinickou psychologii. Tyto směry staví do centra své pozornosti poměrně složitý systémový model znázorňující podmínky prostředí na jedné straně a rozdílně vyvinuté schopnosti člověka k sebereflexi a sebeovládání vlastního chování na straně druhé. A. Bandura soustřeďuje svou pozornost především na problém, jak prostřednictvím určitých naučených kognitivních a motorických operací reguluje člověk své chování a jak je vždy recipročním způsobem vztahuje na příslušné fakty a podněty svého sociálního prostředí. V těchto teoriích není už lidské chování chápáno stroje a jednostranně deterministicky jako nevyhnutelný výsledek předem daných přírodních a sociálních podmínek a faktorů. Jestliže lidé vztahují struktury svého chování na dané prostředí už aktivněji, může to právě znamenat, že usilují o určitý vliv na toto prostředí. Případná agresivita v této souvislosti závisí na funkční hodnotě přisuzované různým způsobům chování vzhledem k dosažení cílů v daném prostředí. Určité sociálně strukturální faktory umožňují aktivovat poměrně snadno i některé agresivní potenciály a někdy je též v moderních civilizačních podmínkách stále rafinovanější a bez velkých zábran prosazovat.

nova klasifikace dvou obecných tříd těchto determinant: a. kauzální události, které agresivním chováním předcházejí; b. kauzální události, které po agresii následují a vznik a uplatnění budoucího agresivního chování ovlivňují. Sporný je ovšem jeho závěr, že agrese stojí pod kontrolou těchto dvou kategorií podnětů, které pak prakticky ovlivňují i všechny jiné, mnohem komplexnější projevy aktu agrese. Zvlášť sporný je pak pokus aplikovat tento redukovaný model na fylogenetické řady útočného chování, spouštěné nabízenými podněty a ukončením těchto předchozích podnětů, což má být jakýmsi dokladem, že behavioristické přístupy zcela nepopírají dědičné predispozice a vliv vrozených předpokladů agresivního chování. Není divu, že takto zjednodušený kauzální vztah potom „platí“ i pro všechny vývojové řady a živočišné typy — od hmyzu až po člověka [Huston 1978: 1027].

Mnozí autoři, zvláště psychologové, ale též někteří etologové [Grosman 1978; Kalff 1978; Hassenstein 1978 aj.] již dnes kriticky poukazují na meze behavioristického modelování v současné biologii a psychologii a přinášejí podrobnou kritiku užití nevhodných živočišných modelů při explikaci a experimentování s jedinečnými komplexními psychickými strukturami a mechanismy chování. Metodologickým přínosem je bezesporu i kritika behaviorismu, s níž v různých etapách vzniku a vývoje etologie jako samostatné vědní disciplíny vystoupil K. Lorenz a jeho žáci [Lorenz 1978]. Tito etologové nepopírají nesporný dílčí význam mnoha detailních behavioristických experimentálních výzkumů, zvláště explorativních typů učení, ale právem odmítají jejich generalizaci na všechny typy učení a zvláště teoretické závěry, například Skinnerovy školy, s jeho doktrínou tzv. prázdného organismu (empty organism), která je v podstatě behavioristickou verzí staré Lockovy „tabula rasa“ [Kamarýt 1981].

K mezím psychoanalytického modelu agrese

V diametrálním protikladu k behavioristickému pasivně reaktivnímu modelu stojí dynamicko-aktivní koncept výkladu příčin vzniku agresivního chování, při němž je agrese chápána jako *pravý instinkt, pud*, který se fylogeneticky vyvinul, plní nejrůznější funkce a má i svou vlastní vnitřní pohotovost, právě tak jako endogenní produkci podráždění a tomu odpovídající apetenční chování (spontánně se hromadící a vybíjející). Takový charakter má jak původní Freudův psychoanalytický model agrese, tak zejména Lorenzův model etologický.⁽⁸⁾ Protože jsou si v některých bodech tato pojetí blízká, podíváme se ještě stručně — dříve než se dostaneme k hlavnímu předmětu našeho kritického rozboru, totiž k etologickému pojetí agresivity — na psychoanalytický model agrese.

I Konrad Lorenz, představitel dnes prakticky nejdiskutovanějšího — etologického — pojetí agresivity, uznává, že v některých svých závěrech o povaze vnitrodruhové i mezidruhové agrese se přiblížil k Freudově psychoanalýze [Hacker 1974; Fromm 1974; Stamm-Zeier 1978; Lorenz 1977, 1978]. Lorenzův vztah k Freudovi je převážně přírodovědecko-analytický. Snaží se především obje-

(8) I při velkém důrazu etologického pojetí na spontánnost agrese, na její pudovou dynamiku, začíná se stále více respektovat i celý soubor faktického přínosu behaviorismu a jeho detailní výzkum například exploračních mechanismů chování některých laboratorních, a dokonce i volně žijících zvířat, při němž se ukazuje, že mohou existovat i vzory agresivního, bojovného chování, které jsou mnohem více reaktivní a naučeny v ontogenezi. Pak jsou endogenní, spontánní pudy, pohotovost či energie k agresivnímu chování podle určitých vrozených vzorů chápány pouze jako jedna z mnohých fylogeneticky založených motivačních dispozic a determinant [Eibl-Eibesfeldt 1978].

vit některé racionální, ale i empirické podklady psychoanalytických analýz libida a jeho vztahu k agresivitě, ale odmítá jejich pozdější dogmatizaci do dvou skupin pudů: smrti a lásky. Obdobně jako Freud i Lorenz poukazuje na to, že mezi pudově instinktivní a citově emoční sférou chování vyšších živočichů a člověka není zdaleka taková propast a neslučitelnost, dosud vehementně obhajovaná stoupenci dualismu a idealismu ve filozofii a zvláště mnoha náboženskými směry.

Ve Freudově myšlení nehrála původně agresivita a příbuzné pojmy žádnou větší úlohu. Freud kladl důraz na funkci sexuální erotické motivace chování a až do první světové války v podstatě agresivní motivaci v chování odmítal nebo podceňoval. Tím dal podnět A. Adlerovi k tomu, aby rozvinul svůj systém takzvané individuální psychologie, analyzující ty stránky lidské motivace, týkající se vztahu agresivity k aktivitě a seberealizaci člověka, sebehodnocení, bojovnosti, vztahu strachu a agrese, dominance, submise aj. Adlerova koncepce, kterou zformuloval již počátkem 20. století, je v mnoha směrech blíže některým Lorenzovým názorům než ortodoxní koncepce Freudova.(9)

Freud nejdříve spojoval agresi se ztrátou lásky či frustrací libida, a to v kontextu s infantilní sexualitou a s etiologií psychických abnormalit. Teprve analýza pacientů postižených válečnými neurózami(10) vedla k revizi původní hlubinné motivace chování. Neustálé opakování traumatických událostí ve snech pacientů a regrese jejich chování na struktury infantilního chování, které znemožňovaly jak léčení, tak komunikaci s lékařem, přivedlo Freuda k závěru o základním principu konzervativnosti pudů, které vlastně tendují k návratu do původního stavu, z něhož údajně organismus a člověk vznikl, což je podle Freuda stav „nebytí“, smrti. (Viz např. Freudův pověstný výrok: „Nejúčinnější adaptace organismu na vnější prostředí spočívá v tom, zemřít.“) Pud smrti(11), zničení sama sebe, zničení ega, se diferencuje a zaměřuje, sublimuje i v jiných cílech, jinak by došlo k bezprostřednímu zániku každého organismu. Agresivita člověka vůči jinému člověku nebo vůči jiným živým nebo neživým objektům, a dokonce vůči sobě samému je pak vykládána z této dimenze, z vyloučení destrukce sama sebe.

V rámci rozvinuté pudové motivace chování formuluje Freud svůj spekulativní názor na osamostatňování pudů jako individuů cizích sil, které směřují k vyrovnání a redukci pudového napětí — k určité *pudové homeostázi*. Hlavním cílem organismu je odstranění vnitřně organismických stavů napětí, zrušení stavů podráždění jako prapůvodního zdroje pudů. Takto fyzikalisticky chápáná homeostatika pudového života se obrací spíše na nižší, smyslově vitální potřeby a nižší etáže chování organismu, na uspokojování těchto „nepro-

(9) Termín „pud agresivity“ (*Aggressionstrieb*) razil Alfred Adler již od r. 1908. Jeho nejobecnějším filozofickým základem je „vůle k moci“; k agresivitě však dochází jen při neuspokojení primárních pudů. (Viz *Der Aggressionstrieb im Leben und in der Neurose. Fortschritte der Medizin*, Leipzig 1908, s. 577–584; viz též *Praxis und Theorie der Individualpsychologie*, München-Wiesbaden 1920).

(10) Sigmund Freud začal uvažovat o tomto problému již r. 1915 v práci *Zeitgemässes über Krieg und Tod* a později svoje úvahy o agresivitě začlenil do sféry domněle primárního „pudu smrti“. Agresivitu pak chápal v podstatě jako pud „socializovaného zvířete“.

(11) Viz zvláště Freudovu práci z r. 1920, *Jenseits des Lustprinzips*. V této souvislosti nutno poznamenat, že souběžně s širokým zájmem (filozofickým, sociologickým, psychologickým, lékařským a biologickým) o problematiku agresivity je v buržoazním myšlení — zejména od šedesátých let do současnosti — věnována neméně rozsáhlá pozornost tématu smrti.

K marxistickému zhodnocení této orientace soudobého buržoazního myšlení přispívá ve svých studiích R. Steindl [1981].

duktivních potřeb“ organismu. Avšak u vyšších zvířat a člověka je prostřednictvím řady mezistupňů zvědavého, hravého a exploračního chování zaměřeno celkové chování nikoli pouze na zrušení vnitřních stavů pudového napětí, nýbrž spíše (v rámci otevřenosti tohoto chování vůči vnějšímu světu) na získávání nových podnětů a uspokojování nových, nikoli už pouze smyslově vitálních potřeb, tj. na rozvíjení „produktivních potřeb“ [Holzkamp-Osterkamp 1976: Bd 2, 224].

Dynamika a specifičnost lidských potřeb a její výrazně produktivně společenské předpoklady jsou v tomto smyslu v psychoanalytické teorii potřeb — stejně jako způsob jejich uspokojování — buď přímo negovány, nebo redukovány na primární smyslově vitální potřeby.(12)

Novější evropské školy freudismu a neofreudismu se zabývají agresí už nikoli jako spontánním emocionálním pudem. Kladou spíše akcent na analýzu osudů, které tyto (ať již spontánní nebo více naučené) akty chování znamenají, a ukazují, jak jsou chápány a přijímány v dané sociální skutečnosti. Tak například nedávno zemřelý psychoanalytik Erich Fromm považuje druhy impulsů, které za akty agrese stojí, prakticky za zcela irelevantní. Rozlišuje na jedné straně *benigní agresi* jako reakci obrany vůči různým útokům. A tato forma je společná lidem i zvířatům a není zlá či je jenom takzvaně zlá. Proti ní klade *agresi maligní*, která je projevem vášně k destrukci a ničení, vášně mít absolutní kontrolu nad všemi živými či neživými objekty. Jde o agresi skutečně zlou, vyskytující se především v podobě destruktivity a krutosti jen u člověka. Zatímco první forma má údajně fylogenetické základy, maligní agrese a destruktivita není nijak fylogeneticky naprogramována a nedá se též nijak přizpůsobit, neslouží žádnému účelu a její uspokojení spočívá v ní samé, v libosti z ní. Podle Fromma všechny fakty z paleontologie, antropologie, prehistorie i dějin lidstva výrazně svědčí proti instinktivistickým teoriím agrese. Základní Frommovou tezí je, že destruktivita a krutost nejsou instinktivními pudy, ale vášněmi, které mají své kořeny v celkovém bytí člověka. Jen u člověka je možné dát dokonce prostřednictvím násilí a agrese životu smysl, a proto nemohou tyto akty agrese existovat u zvířat a jsou výlučně lidským fenoménem [Fromm 1974].

Právě E. Fromm je příkladem toho, že proti iracionalismu a nebezpečnému instinktivismu generalizovaných etologických teorií agresivity, které budeme analyzovat v následujícím výkladu, se staví i řada významných současných buržoazních myslitelů. Jejich argumenty mají ovšem zase jiné marxismem kritizované specifické filozofické a metodologické slabiny, jako abstraktní huma-

(12) Freud a psychoanalytici jako první zjistili existenci mimořádně senzibilního období v raném dětství, kdy poruchy ve vztahu matky a dítěte mohou vyvolat těžké neurozy a nevratná poškození (autismus, deprive aj.) a znemožnit další normální vývoj, neboť v tomto vztahu se podle nich formuje primární důvěra člověka k sobě a k jiným lidem, ke světu, spolehlivost ve vztahu k partneru, všechny pozitivní základní postoje zdravé osobnosti. [Erikson 1953; Spitz 1965; Bowlby 1973]. V této sféře došlo k plodnému a kritickému spojení psychoanalýzy s etologií, v němž se *kontaktní chování matky a dítěte (attachment)* chápe jako cílově vzájemně opravovaný mechanismus učení a instinktivního chování. Trvalé narušení a nemožnost opětování kontaktů, které se teprve později postupně osamostatňují, je zdrojem dětské úzkosti, strachu a agrese, která se může uplatnit jak okamžitě, tak zejména v pozdějším vývoji. Bowlbyho rozsáhlá interpretace ontogeneze strachu a agrese v dětství patří dosud k nejucelenějším a nejobsažnějším psychoanalytickým přínosům v této oblasti. Význam těchto přístupů v dětské a klinické psychologii je nepochybný a jeho meze jsou též v posledních letech předmětem začínající diskuse a kritiky [Marvin 1977], zahrnující i některé přístupy marxisticky orientované psychologie, např. v NDR a u nás [Holzkamp-Osterkamp 1976; Fuchs-Kittowski 1978; Drvota 1979].

nismus, sklon k akceptování některých tezí existencialismu a filozofické antropologie aj. Ve své objemné knize *Anatomie der menschlichen Destruktivität* [1974] Fromm tvrdí, že člověk vlastně není podroben ve svém chování ani zákonům přírody, ani zákonům společnosti, ale že ho především ovládají vášně, zakořeněné v charakteru jeho osobnosti. Jednu skupinu těchto vášní, vášně biofilní, vášně podpory života, jako láska, solidarita, spravedlnost, rozum atd., staví proti druhé, nekrofilní skupině, jako je nenávist, smrt, krutost, agrese, sadismus, egoismus atd. Chování každého člověka je pak určeno jak kvalitativním, tak kvantitativním zastoupením složek těchto vášní.

I vytvoření lepších a snesitelnějších životních podmínek zdaleka nemusí podle Fromma, jako ostatně i podle jiných psychoanalytiků, osvobodit člověka od možných nových výbuchů agresivnosti v nejrůznějších měřítcích. Podobně jako Fromm kladou i etologové důraz na sebezdokonalování člověka, na sublimaci agresivních sklonů v náhradních činnostech (sportu, umění ap.) a především ve vnitřních změnách osobnosti a jejího vývoje od dětství, ve smyslu dostatečného pozitivního nasycení lidské duše biofilními hodnotami, „láskou k životu“, k druhým lidem — tedy osvícenský model „humanistické“ změny osobnosti člověka.

Frommovo myšlení patří celkově do kategorie myšlení „existencialisticko-humanistického“; (13) Fromm jako zastánce „kulturní či humanistické“ psychoanalýzy se pokouší — zejména na základě psychologizujícího, antropologizujícího výkladu Marxe a odstupem od nejzákladnějších Marxových myšlenek (dialektika výrobních sil a výrobních vztahů, idea třídního boje, sociální revoluce, diktatury proletariátu) — vytvořit novou, eticky orientovanou syntézu racionalismu a osvícenství. Jeho metodou je socializace existenciálního pojetí a antropologizace marxismu; jde v obojím případě o nezdařené cesty — ač jeho „člověk“ už není „neměnnou substancí“ (je „transhistorickým rozparem“), je podstatné, že společenská stránka bytí tohoto člověka tvoří ve Frommově koncepci pouhý vnější faktor, nepodstatný rámec; tím se ve své idealistické koncepci zařazuje pod historickou úroveň Marxe do ideového okruhu Feuerbacha, Stirnera a Nietzscheho. Kořeny zla vidí Fromm v absolutním a univerzálním odcizení, v němž se mu ztrácí konflikt mezi prací a kapitálem. Tento konflikt je interpretován nikoli jako třídní rozpor, nýbrž jako rozpor morálních principů, protiklad mezi „světem věcí“ a „světem života“ a jeho tvůrčích sil. Zdrojem „tvůrčích sil“ a „biofilní orientace“ zůstává individuum, osamocené, abstraktní.

Ke kritice etologického pojetí agresivity

Už někteří zoopsychologové a později představitelé začínající etologie a ekologie zvířecího chování si povšimli, že příslušníci téhož druhu jsou současně nositeli odpudivých i přitažlivých signálů a mohou hrát roli jak partnera, tak rivala. Avšak teprve etologie začala klást otázku příčin a smyslu, a především selekční hodnoty těchto jak kontaktních, tak distancujících mechanismů chování v procesu jeho evoluce. Tak se začaly rodit analýzy obecnějších příčin, významu, užitku atd., který plyne ze sociálního života v malých či větších skupinách, a na druhé straně předností či nedostatků plynoucích z jejich vzájemné nesnášenlivosti. Byla to především etologie, která na bohatém empirickém materiálu prokázala, že jen poměrně málo živočišných druhů je sociálně indiferentních v tom smyslu, že nevyhledávají žádné kontakty.

(13) Viz recenzi R. Steindla ve Filozofickém časopise 1972/2, s. 210–212, na práci A. Gedö: *Der entfremdete Marx. Zur existencialistisch - „humanistischen“ Marxismus-Deutung*, Berlin, Akademie-Verlag 1971.

Teprve později etologie dospěla k představě o existenci specifických, pudově motivačních mechanismů, které vedou zvířata k tomu, aby z vnitřních popudů usilovala o vzájemný sociální kontakt. Na druhé straně se ukazovalo, že základem distančního nebo diskriminačního chování jsou obdobné pudové motivační mechanismy, vyvolávající za určitých situací agresivní, bojové napadání příslušníků vlastního druhu (zvláště u sociálně žijících druhů). U těchto druhů je velmi silná vazba, která v případě oddělení jedince od skupiny vede k neklidu, stressu a v některých případech až k smrti jedince. Etologové zdůrazňují, že tyto protikladné pudově motivační mechanismy se vyvinuly u různých zvířat nezávisle na sobě, jsou různě konstruovány a vytvořily se na základě selekce různých vzorů jak kontaktního, tak distančního chování.

Přes nesčetné pokusy definovat jak pojem sociálně-kontaktního, tak na druhé straně distančně-odmítavého chování, nebylo ani v etologii dosaženo žádné jednoty. Poněvadž nás zajímá především problematika příčin a smyslu agresivního chování, podívejme se nejprve, jak v tomto relativním a operacionálním smyslu, tj. v protikladu k sociálně kontaktnímu chování, například vymezuje nejobecnější pojem agrese v duchu celkové Lorenzovy koncepce jeden z jeho předních žáků — humánní etolog I. Eibl-Eibesfeldt: „Všechny způsoby chování, které přivádějí druhého k prostorové či sociální distanci, mohou být označeny jako agresivní, i když z toho neplyne žádné fyzické poškození. Pojem je tím určen funkčně, aniž by ovšem implikoval, že se jedná u všech živočišných druhů a při všech pozorovaných formách agrese též o homologický projev. Často je vnitrodruhová a mezidruhová agrese u jednoho a téhož druhu něco zcela rozdílného. Agrese jako prostředek distancování se též zcela jistě, opakovaně a nezávisle vyvinula u různých skupin zvířat.“ [Eibl-Eibesfeldt 1978: 423].

Zjednodušovali bychom, kdybychom tvrdili, že Lorenz povýšil agresi na vlastní základní a jakoby jediný pud všeho živého, neboť i ve své knize o takzvaném zlu, čili o přírodních dějinách agresivity [Lorenz 1963] klade důraz na to, že sociálně kontaktní chování a pohotovost k němu patří jak k živočišné, tak k lidské přirozenosti, stejně jako její dialektický opak, distanční a agresivní chování. Lorenz uvádí, že v důsledku svého fylogenetického živočišného původu disponuje i člověk určitou geneticky předprogramovanou připraveností či pohotovostí (Bereitschaft) reagovat na některé rušivé veličiny agresivním či agonistickým způsobem chování. Agresivní afekty a jednání se u člověka uvolňují zpravidla tehdy, když je nevhodně nebo nepřiměřeně rušeno jeho úsilí, právě probíhající chování a především snaha dosáhnout vědomě zvolených cílů (frustrace).

Jestliže abstrahujeme od patologických stavů, v normalitě chování většiny zvířat se ovšem nedá prokázat „spontánní agresivní pud“, nutně se hromadí a usilující o své odreagování — ať už je chápán ve smyslu hlubinné psychologie Freudovy nebo humánní etologie Lorenzovy, tj. „agresivní pud“ jako trvalá součást neměnné přirozenosti zvířete a člověka. Poněvadž přirozené potřeby člověka a jeho úsilí dosahovat vytčených cílů jsou zvláště v nepříznivých sociálních podmínkách často omezovány a frustrovány, dají se z toho plynoucí možné negativní účinky biologické či biopsychické agresivity snížit především tím, že jsou změnou sociálních poměrů odstraněny trvalé a základní příčiny frustrací, vznikajících ve vzájemných vztazích mezi lidmi i v jejich vztazích k sociálnímu prostředí. Nekontrolované výbuchy individuální agrese je navíc možné ovlivnit vhodnými výchovnými nebo represivními tlaky existujících institucí, osobností, veřejného mínění, morálkou atd. [Johst 1976].

V čem tedy spočívá nebezpečí a záludnost některých nepodložených a ne-

uvážených generalizací, založených na jednostranně chápaném etologicko-evolučním výkladu příčin vzniku agresivity u člověka? Marxistickou kritiku je možné v této sféře shrnout do několika výchozích tezí a základních principů, které takové pojetí příčin a smyslu agresivity zásadně odmítají.

V etologii je agresivní akt velmi často chápán jako projev normality, „přirozenosti člověka“, jako obecný princip vnitrodruhového chování člověka a to nejen v rovině individua, ale celých lidských skupin, kolektivů nebo i velkých společenských celků, celých státních útvarů, které se pak stávají jednoduše nástrojem „agresivních pudů“ jednotlivců a jejich vnitrodruhové agresivity.

Jestliže je agresivita navíc spontánním, primárním, pravým instinktem, pak je jen obtížně ovladatelná a předvídatelná. Nelze souhlasit především s tím, že všechny reálné agresivní akty jsou důsledkem této ničím nekontrolovatelné spontaneity. Takové pojetí nutně vede k defetismu a iracionalismu jak v poznání, tak v praktické kontrole agresivity. Takto pojatá agresivita redukuje nejen samotného člověka na loutku instinktivních sklonů, ale též přírodní a společenské prostředí, v němž člověk žije, na více či méně pasivního akceptora takového pudu agresivity, neboť je tu vlastně jen proto, aby se mohl tento pud za určitých podmínek někde vybit.

S žádnou z těchto tezí, pokoušejících se ve zkratce, a tedy i poněkud zjednodušeně(14) podat určitý sukus některých generalizovaných etologických koncepcí příčin a smyslu agresivity, nelze souhlasit ještě z mnoha dalších důvodů. Empirický materiál žádné přírodovědecké disciplíny, která se analýzou agresivního chování zabývá (neurologie, neurofyzilogie, antropologie, ale ani etologie), *neposkytuje důkazy pro existenci vrozeného a trvalého „pudu agresivity“ u člověka, pudu, který periodicky nutně propukává a vybíjí se sám od sebe.* Existenci takového zobecněného „pudu agresivity“ nelze zjistit ani u zvířat, ačkoli u určitých druhů existují fylogeneticky předávané vzory chování, z nichž některé lze považovat za „agresivní“.(15)

(14) Chápat agresivitu a její pudově motivační složky jako rozhodujícího činitele a primární podnět pro formování kontaktního, vazebně sociálního, nebo dokonce společenského chování, odmítli i četní přední etologové [Hinde 1974; Eibl-Eibesfeldt 1978]. Takto pojatou individuálně vnitrodruhovou agresivitu nelze považovat za „přirozenost člověka“ a nelze ji — jak ostatně uznávají někteří etologové a v posledních letech i K. Lorenz — považovat za základnu různých forem kolektivní agrese a u člověka především vzniku útočných, agresivních válek [Eibl-Eibesfeldt]. Při analýze názorů etologů je dnes nezbytné (nechceme-li chybně zjednodušovat) vidět i výrazné názorové rozdíly mezi jednotlivými etology, zejména značný vývoj názorů jednotlivých etologů (např. K. Lorenz podstatně korigoval některé své dřívější názory [Lorenz 1977; 1978]. Velké difference existují mezi názory čelných představitelů etologie jako vědy a četnými jejími popularizátory, upadajícími často až do vulgarizace. Lorenzův „pudově hydraulický model“ agrese byl v mnoha směrech v rozporu s jeho celkovým vlastním přínosem v etologii a Lorenz sám se jej na základě vývoje vlastních názorů a dalšího upřeshňování etologického pojmu instinktu (s přihlédnutím ke kritice vlastních žáků, např. evolučního etologa W. Wicklera) [1974] pokusil několikrát revidovat a ve značně rekonstruované podobě i znovu obhájit [Lorenz 1978]. Vztah freudismu a etologie v souvislosti s fenomenologickou psychologií blíže analyzuje v monografii o lidské agresivitě belgický psycholog J. Van Rillaer [1975].

(15) Novějšími výsledky výzkumu chování člověka i živočichů nebyl potvrzen původní předpoklad psychoanalýzy a etologie o existenci „agresivních instinktů“, které se i při neexistenci uvolňovacích faktorů periodicky hromadí a pak se vybíjejí spontánně samy ze sebe. Dnes už je zcela přesvědčivě prokázáno, že ani u zvířat neexistuje žádný *boj jako samoučel*, tj. boj pro samotnou bojovou aktivitu. Všechny dnes podrobně popsané formy agresivního chování se vztahují především na konkrétní vnitrodruhové konfliktní situace a na podněty existujícího přírodního prostředí. Též v bojích poražená zvířata jsou jen zcela výjimečně vážně zraněna nebo usmrcena. Vznikla celá řada zvláštních výrazových prostředků, agrese brzdících forem a me-

Všechny projevy jak animální, tak lidské agresivity se fylogeneticky vyvíjely a jsou během ontogeneze nepřetržitě ovlivňovány, regulovány a měřeny jak sociálním, tak přírodním prostředím, výchovou, učením, tradicí a u člověka kulturou. Pokud jde o projevy agresivních aktů na úrovni větších skupin, kolektivů, tříd, nebo dokonce státních útvarů a národních celků, nejsou projevem žádné spontaneity zobecněných „agresivních pudů“. Je nutno za nimi především vidět konkrétní zájmy odpovídajících sociálních struktur a jejich cílů. Přes složitost mezinárodních vztahů je možné v každé dějinné epoše relativně přesně označit agresi a agresora. Nejotevřenější forma násilí a agrese — válka — je vždy projevem určité strategie a taktiky se zcela záměrným prosazováním určitých mocenských zájmů a v žádném případě není důsledkem spontánně propukajících a masy zachvacujících „pudů agresivity“.

Na druhé straně ovšem nelze popřít, že jako druhořadé faktory se mohou uplatnit i některé fyziologicky či psychicky nenormální, nebo přímo patologické dispozice, podmiňující jednání aktérů válečných konfliktů, například vůdců a generálů, jako byli nesporně ke konci války Hitler a jeho spolupracovníci, prosazující „smrt celého německého národa“.

Dnes už není pochyb o tom, že jak psychoanalytické, behavioristické, tak zejména etologické přístupy k fenoménu agrese bezpochyby soustředily mnoho nových dílčích faktů, interpretací a cenných závěrů. Avšak na druhé straně i sami čelní představitelé etologie (mezi nimi bohužel i Konrad Lorenz) oživili v různých souvislostech představu, že zvířatům a analogicky i člověku jsou vrozeny generalizované spontánní agresivní pudy, které — jsou-li vhodným způsobem stimulovány — mohou za jistých okolností rozhodujícím způsobem ovlivnit, nebo dokonce determinovat základní strukturu živočišného i lidského chování [Lorenz 1968: 77 an.].

Už několikrát jsme poukázali na to, že hlavní pilíře Lorenzovy koncepce agresivity mají některá společná východiska se staršími psychoanalytickými pudově instinktivními názory na agresi (Freud, Adler). Její jádro původně tvořil mechanicko-hydraulický pudový model agrese, podle něhož k agresi dochází postupným nahromaděním energie, apetenčním chováním, tj. vyhledáváním podnětů k agresi, takže agrese primárně není reaktivní povahy na podněty zvenčí a vždy se vybije spontánně, ať už je podnět vhodný nebo nevhodný. Tato vždy více či méně vyjádřená nezbytná spontánnost instinktivního agresivního chování je údajně to, co činí agresi právě tak nebezpečnou, těžko regulovatelnou, předvídatelnou atd.

V těchto bodech se Lorenz příliš neliší od svých předchůdců. Diference se objevuje teprve v tom, že při reflexi všech těchto nebezpečí je agrese podle Lorenze pouze takzvaným zlem, neboť i když může mít dílčí destruktivní následky, vcelku vlastně stojí ve službách života a umožňuje v mnoha funkčních okruzích progresivní přežití individua, rodičů a potomstva, a tím i druhu. Zde Lorenz vytyčuje nejen analogické shody agrese u zvířat a lidí, ale zejména rozdíly. Zatímco agrese, neboli zlo je u zvířat právem pouze takzvaným zlem a slouží celkově v ontogenezi i ve fylogenezi rozvoji druhu, u člověka, kde původně její kořeny též nebyly zlé, došlo historickým vývojem k její přeměně ve zcela neúčelné nebezpečí a ohrožení druhu. U volně žijících zvířat je agrese vůči příslušníkům vlastního druhu spíše výjimkou, je složitě ritualizo-

chanismů, které též účinně brání takovému vyústění konfliktů a bojů, že by to mohlo vážně ohrozit přežití nebo početní stavy daného, k boji dobře vybaveného biologického druhu.

vána a regulována. U zvířat domestikovaných, v zoologických zahradách a jiných umělých chovech může dojít k jejímu zvýšení.

Ve své známé knize *Das sogenannte Böse* [Lorenz 1963], pojednávající o sociálním životě a agresivním chování řady biologických druhů, včetně člověka, Lorenz v duchu výsledků etologie doplňuje Darwinovo pojetí přirozeného výběru. Jestliže Darwin kladl důraz na trvalou konkurenci mezi druhy v jejich existenčním boji, zdůrazňuje Lorenz právem význam chování uvnitř druhu, význam sociálních a individuálních rozdílů, které umožňují přežití a další vývoj druhu. Avšak toto nepochybně nové a správné stanovisko etologie k evoluci je stejné jako celá řada dalších cenných poznatků etologie na několika místech knihy znehodnocováno problematickými závěry o základních typech sociálního chování zvířat a analogicky i lidí.

Lorenz vcelku rozeznává čtyři typy sociálního uspořádání: prvním je anonymní hejno, v němž ještě neexistuje osobní rozpoznávání jednotlivých individuí a nemůže se tedy vlastně ještě mezi nimi vytvořit osobní pouto, a proto i sociální soudržnost je zde minimální.

Pro vyšší typ už začíná být typická postupně se rozvíjející, i když ještě nedokonalá „individualita“ členů. Individualita u zvířat spočívá podle Lorenze obecně v různé míře osobního, individuálním způsobem „naučeného“ rozpoznávání partnerů uvnitř skupiny, takže už nejde o čistě vrozené reakce a instinkty jako u anonymního hejna. Sem patří u mnoha druhů jasně vyjádřená, většinou velmi silná pohlavní přitažlivost mezi vybranými jedinci, kteří si už musí své postavení ve skupině minimálně vybojovat alespoň v konkurenci s jinými jedinci téhož pohlaví. Tento elementární „rodinný svazek“ postrádá ovšem ještě pouto „pravé lásky“, je „společenským řádem bez lásky“, jak nazval autor devátou kapitolu své knihy.

Další formou je uspořádání založené na kolektivním boji jednoho společenství proti druhému. Sem patří například krysy, a jiná sociálně žijící zvířata, která v chování vůči členům své vlastní pospolitosti, jež neomylně poznávají podle pachu hnízda, jsou skutečným vzorem všech „sociálních ctností“, ale dovedou se proměnit v pravé bestie, jakmile se dostanou do styku s příslušníky jinak páchnoucí skupiny.

Opravdový „sociální svazek“ se znaky vzájemně vyjádřené „citové náklonnosti“ vidí Lorenz prakticky až u divokých hus (které jsou vedle krkavcovitých ptáků a některých druhů ryb jeho nejoblíbenějším objektem pozorování) a divokých kachen.

Zjevnou snahou přenášet závěry z pozorování zvířat na člověka se Lorenz liší například od jiného výrazného filozofujícího teoretika zoopsychologie, jakým byl svého druhu jeho předchůdce, Jakob von Uexküll.⁽¹⁶⁾ Zatímco Lorenz je v podstatě darwinistou, vitalista Uexküll byl odpůrcem darwinismu. Uexküll — oproti Lorenzovi — důrazně odmítal (zdůrazněme však, že nikoli z vědec-

(16) J. von Uexküll je proslulý svou naukou o „osvětě“ (Umweltlehre), zaměřenou na studium vzájemné aktivity organismů a vnějšího světa. Jedná se v podstatě o srovnávací živočišnou psychologii, zkoumající zvíře jako autonomní subjekt. Zvíře žije uprostřed vlastního prostředí, v němž jsou všechny věci aktivní (Aktionsdinge) a které je odlišné od prostředí jiných živočišných druhů. Prostorů různých zvířat je utvářeno podle určitého plánu stejně jako zvíře samo. To znamená, že zvířecí chování k předmětům a objektům v okolí je předurčeno *životními potřebami* toho kterého živočicha. Potřeby zvířete ovlivňují smysl jeho chování. Každé zvíře má různé psychofyziologické vybavení, proto se mu prostředí jeví jinak než individuu náležejícímu k jinému živočišnému druhu. Z tohoto důvodu mají objekty nebo různé životní situace pro různé druhy různý význam. Uexküll rozlišuje objektivní svět od světa subjektivně vztahového, ať již zážitkově nebo akčně [Uexküll 1909; Mislin 1978].

kých, nýbrž ze svých vitalisticko-idealistických pozic) jakékoli srovnávání faktů živočišné psychologie s psychologií člověka jako zavádějící a zkreslující.(17) Lorenz naopak z pozorování chování zvířat vyvozuje v řadě svých prací s filozofickými ambicemi relativně jednoznačné závěry i pro chování člověka, ale současně se v mnoha diskusích a polemikách pokouší výslovně distancovat od zjevného a vědomého zoomorfismu, zvláště vulgárního, rozšířeného v určité části literatury popularizující etologii. Je sice pravda, že Lorenz v podstatě staví na výlučnosti člověka a sahá ve svých analogiích člověka s říší zvířat do nejrozličnějších typů zvířecích společenství; dělá to ovšem mnohdy libovolně, nikoli vždy vědecky průkazně a přesvědčivě. Často mu jde spíše o vyvolání silného *morálního a estetického účinku* než o dokázání nějaké vědecké hypotézy.(18)

Lorenz poukazuje zejména na fakt, že lidstvo se dá poměrně snadno strhnout ke „vzruchovým situacím“. Tato potencialita nechat se strhnout demagogy reprezentuje Lorenzovi moment vlastní například právě anonymnímu hejnu. Při líčení každého jednotlivého společenství rozehrává Lorenz až sugestivně své umění antropologizace. Když líčí „rodinné chování“ hus, neopomine poznamenat, že protokoly zachycující toto chování se čtou jako napínavé romány. To proto, že nám připomínají lidské poměry v mnoha nejrozličnějších variantách (láska, přátelství, nevěra, bojová solidarita, dokonce homosexualita atd.). I když Lorenz vystopuje některé analogie — pokud jde o nejjednodušší psychofyzické funkce, bezprostředně závislé na biopsychických zvlátnostech a uplatňující se zejména v ranných fázích ontogeneze, rozhodně se mu nedaří jakkoli prokázat, že analýza chování uvedených typů živočichů může nahradit studium samotného člověka. Daří se mu pouze navodit — zvláště u laického čtenáře — intenzivní pocit povědomí příbuzenství člověka s „královstvím divočiny“. V tomto smyslu jsou některé jeho analogie záludné a zavádějící a rozsáhlá kritická reakce na jeho knihu *Das sogenannte Böse*, byla zcela oprávněná.

Při bližší analýze fenoménu agrese se stále více ukazuje, že jsou do něho zahrnovány a v jedno spojovány i velice heterogenní třídy chování. Jestliže agrese znamená hrozbu nebo dokončení útoku ve smyslu *obecné definice agrese*, (19) u zvířat je možné specifikovat toto rozlišení: útočné chování je vyvoláno:

(17) V roce 1900 tři známí biologové — Bethe, Beer a Uexküll — z těchto pozic protestovali proti antropomorfním spekulacím některých biologů a psychologů tezí: pro biologie neexistuje žádná zoopsychologie.

(18) Ve svých estetických ambicích je Lorenz blízký francouzskému mysliteli Rogerovi Calloisovi, který rovněž hledá paralely mezi biologickými zákony a chováním živočišných druhů a člověka. Ve studii o kudlance nábožné [1968] postupuje ovšem daleko „křehčí“ metodou než Lorenz. Podobnosti nalézá nikoli v oblasti činů, nýbrž v oblasti představ. „Člověk není v přírodě izolován“, říká Callois. „Jeví se jako zvláštní případ jen sám sobě. Nevymyká se pravomoci biologických zákonů, které řídí chování jiných živočišných druhů; avšak tyto zákony, aplikované na jeho vlastní přirozenost, jsou méně zjevné a méně příkazné: „nepodmiňují už čin, ale pouze představu“ [Callois 1968: 55–56].

K těmto závěrům dalo Calloisovi podnět důkladné přírodovědecké studium „mra-vů“ kudlanek a stejně důkladné studium mytologického tématu ženy, která hubí a pohlcuje své milence. Neztotožňuje samozřejmě oba typy — kudlanky a člověka — ale u člověka posunuje formu života, u kudlanek zákonitou, pouze do sféry chtění, představivosti, jež je biologicky podmíněná základními determinacemi, které mohou začít fungovat tehdy, odvádí-li rozum fantazii od jejího cíle. Autor nepochybuje o společenském charakteru mytologie, mýtické imaginace, ovšem i tato „zjemnělá“ forma biologismu vidí základ přístupu k člověku v metodách biologických věd.

(19) Současná etologie vymezuje v nejširším smyslu pojem agrese pro všechny projevy chování, při nichž jeden nebo více organismů zaměřuje své chování vůči jiným organismům s cílem diskriminovat je, omezit jejich vztahy k prostředí ne-

kých, nýbrž ze svých vitalisticko-idealistických pozic) jakékoli srovnávání faktů živočišné psychologie s psychologií člověka jako zavádějící a zkreslující.(17) Lorenz naopak z pozorování chování zvířat vyvozuje v řadě svých prací s filozofickými ambicemi relativně jednoznačné závěry i pro chování člověka, ale současně se v mnoha diskusích a polemikách pokouší výslovně distancovat od zjevného a vědomého zoomorfismu, zvláště vulgárního, rozšířeného v určité části literatury popularizující etologii. Je sice pravda, že Lorenz v podstatě staví na výlučnosti člověka a sahá ve svých analogiích člověka s říší zvířat do nejruznějších typů zvířecích společenství; dělá to ovšem mnohdy libovolně, nikoli vždy vědecky průkazně a přesvědčivě. Často mu jde spíše o vyvolání silného *morálního a estetického účinku* než o dokázání nějaké vědecké hypotézy.(18)

Lorenz poukazuje zejména na fakt, že lidstvo se dá poměrně snadno strhnout ke „vzruchovým situacím“. Tato potencialita nechat se strhnout demagogy reprezentuje Lorenzovi moment vlastní například právě anonymnímu hejnu. Při líčení každého jednotlivého společenství rozehrává Lorenz až sugestivně své umění antropologizace. Když líčí „rodinné chování“ hus, neopomine poznamenat, že protokoly zachycující toto chování se čtou jako napínavé romány. To proto, že nám připomínají lidské poměry v mnoha nejruznějších variantách (láska, přátelství, nevěra, bojová solidarita, dokonce homosexualita atd.). I když Lorenz vystopuje některé analogie — pokud jde o nejjednodušší psychofyzické funkce, bezprostředně závislé na biopsychických zvlátnostech a uplatňující se zejména v ranných fázích ontogeneze, rozhodně se mu nedaří jakkoli prokázat, že analýza chování uvedených typů živočichů může nahradit studium samotného člověka. Daří se mu pouze navodit — zvláště u laického čtenáře — intenzivní pocit povědomí přibuzenství člověka s „královstvím divočiny“. V tomto smyslu jsou některé jeho analogie záludné a zavádějící a rozsáhlá kritická reakce na jeho knihu *Das sogenannte Böse*, byla zcela oprávněná.

Při bližší analýze fenoménu agrese se stále více ukazuje, že jsou do něho zahrnovány a v jedno spojovány i velice heterogenní třídy chování. Jestliže agrese znamená hrozbu nebo dokončení útoku ve smyslu *obecné definice agrese*, (19) u zvířat je možné specifikovat toto rozlišení: útočné chování je vyvoláno:

(17) V roce 1900 tři známí biologové — Bethe, Beer a Uexküll — z těchto pozic protestovali proti antropomorfičtým spekulacím některých biologů a psychologů tezí: pro biologie neexistuje žádná zoopsychologie.

(18) Ve svých estetických ambicích je Lorenz blízký francouzskému mysliteli Rogerovi Calloisovi, který rovněž hledá paralely mezi biologickými zákony a chováním živočišných druhů a člověka. Ve studii o kudlance nábožné [1968] postupuje ovšem daleko „křehčí“ metodou než Lorenz. Podobnosti nalézá nikoli v oblasti činů, nýbrž v oblasti představ. „Člověk není v přírodě izolován“, říká Callois. „Jeví se jako zvláštní případ jen sám sobě. Nevymyká se pravomoci biologických zákonů, které řídí chování jiných živočišných druhů; avšak tyto zákony, aplikované na jeho vlastní přirozenost, jsou méně zjevné a méně příkazné: „nepodmiňují už čin, ale pouze představu“ [Callois 1968: 55–56].

K těmto závěrům dalo Calloisovi podnět důkladné přírodovědecké studium „mra-vů“ kudlanek a stejně důkladné studium mytologického tématu ženy, která hubí a pohlcuje své milence. Neztotožňuje samozřejmě oba typy — kudlanky a člověka — ale u člověka posunuje formu života, u kudlanek zákonitou, pouze do sféry chtění, představivosti, jež je biologicky podmíněná základními determinacemi, které mohou začít fungovat tehdy, odvádí-li rozum fantazii od jejího cíle. Autor nepochybuje o společenském charakteru mytologie, mýtické imaginace, ovšem i tato „zjemnělá“ forma biologismu vidí základ přístupu k člověku v metodách biologických věd.

(19) Současná etologie vymezuje v nejširším smyslu pojem agrese pro všechny projevy chování, při nichž jeden nebo více organismů zaměřuje své chování vůči jiným organismům s cílem diskriminovat je, omezit jejich vztahy k prostředí ne-

1. samotnou existencí kořisti, 2. strachem, 3. předrážděním nebo frustrací, 4. nutností ochrany, udržení či rozšíření teritoria, 5. nutností ochrany mláďat, 6. sexuální rivalitou, 7. sociální rivalitou, 8. jako podmíněná reakce na různé stimuly (operativní nebo instrumentální agrese) aj. Existence těchto jednotlivých forem agrese (velmi zřídka všech najednou) je pro daný druh projevem speciálního přizpůsobování prostředí a je vždy spojena s určitými vzory chování [Hassenstein 1973; Heymer 1977; Tembrock 1978].

Ve vnitrodruhové konkurenci se agrese přisuzuje ne vždy oprávněně projevům „soutěživého“ chování nebo takzvaného *agonistického chování*. Agonistické chování vzniká tehdy, když existence jiného zvířete působí jako rušivý činitel pro zvíře téhož nebo cizího druhu. Cílem agonistického chování, jak prokázala zejména mimoevropská etologie (zvláště japonská a americká), je odstranit rušivou veličinu, neutralizovat ji, podrobit si ji v rámci hodnotního žebříčku, a dokonce ji i fyzicky zničit (vlastní akt agrese). Důležité je, že oba kontrahenti ve sporu tvoří vzájemně rušivou veličinu, takže agonistickému chování se dnes přiřazují všechny pohybové a výrazové koordináty, jak aktivního (hrozba, imponování, diskvalifikace, přiblížení, vlastní útok), tak i pasivního boje (vyhýbání, strach, utěšování, obrana, útek, podrobení); včetně různých mezistupňů, vzájemného střídání a křížení obou forem.

Už jen tato velká strukturní a funkční rozmanitost forem, které vedou k agonistickému chování, se nedá v žádném případě redukovat na jednoduché mechanismy a pomyslné „agresivní pudy“, které by je mohly vyvolávat či být jimi ukojeny. (Taková zjednodušení přebírá dnes pouze nejvulgárnější zoomorfická popularizace etologie.)

Útočné i obranné chování a boje vznikají mezi zvířaty především ze specifických vnějších i vnitřních příčin a podnětů, nikoli zcela spontánně z nepřetržitého vnitřního „puzení“. (20) To ovšem neznamená, že neexistuje žádný podnětový práh, určitá vnitřní akčně specifická energie (a v tom má Lorenz bezesporu svou relativní pravdu), ať už více vrozená či více naučená dispozice k ag-

bo v rozporu s vlastní motivací organismu změnit nebo úplně zabránit určitému druhu chování. Agrese je spojena s fyzickými zákroky nebo s fyzickým ohrožením a zničením protivníka. Podle této definice by agresivní chování a agresivita představovaly určitou *dispozici, pohotovost* takové chování včas a účinně uskutečnit [Lorenz 1978; Eibl-Eibesfeldt 1978]. V evoluci se vyvinul současně silný selekční tlak proti vzájemně zničujícím agresivním bojům, tedy k jejich regulaci, zvláště v rámci obecnějších forem a *funkčních okruhů agonistického chování* [Hinde 1974], které nefungují jako samostatné systémy, ale slouží jako prostředek rozhodování sporných případů v rámci vnitrodruhového boje. Připravenost k agresivnímu chování je u zvířat zčásti druhově vrozena, může být však prostřednictvím zkušenosti a učení zesílena, oslabena, brzděna a modifikována. Ve svých pozitivních důsledcích agrese zajišťuje minimální životní prostor, brání přemnožení, podporuje rozšíření druhu, zvýhodňuje zdravá individua při rozmnožování i ve struktuře hodnotního žebříčku atd.

(20) Když se například bojem nedá nic získat (dejme tomu v soutěži o omezené zdroje potravy či vody, o místa pro hnízdění, o partnera nebo životní prostor), je to zbytečná ztráta času i pro zvířata. Jakmile se bojem odstraní ohrožení, bojové chování ustává. Agonistické, bojové chování je v podstatě pouze pomocným prostředkem při této soutěži a v defenzivní obraně životních zájmů druhu. Je pochopitelné, že občas dochází i ke zbytečným a náhodným bojům, jestliže se zvířata musí z jiných zájmů a důvodů vzájemně přiblížit. Etologie zjistila u každého druhu a jedince existenci tzv. *kritické vzdálenosti*, po jejímž překročení může dojít ke spuštění útočného chování i u jinak velmi mírumilovného druhu. K určitému vynucenému přiblížení zvířat dochází např. při přemnožení i ve volné přírodě. Typické je ovšem při demestikaci zvířat a v umělých chovech, např. akvariijních ryb. Tam se pak zvýšenou měrou projevuje i útočné chování, které je zde často i chovatelským cílem, což ovšem nemůže být dokladem pro existenci spontánního „agresivního pudu“ u zvířat.

resivnímu chování některých jedinců nebo i druhů, a tím též specifická nutnost jeho regulace, ritualizace obrany proti němu už na této biologické úrovni [Lorenz 1978: 275 an., 299 an.; Holzkamp-Osterkamp 1975 Bd. I: 337 an.].

Agonistické chování zahrnuje tedy jak útok, tak obranu či útěk, a je zvláštní formou vnitrodruhového, více či méně v podstatě defenzivního chování. Má tedy vlastně primárně funkci nikoli útočnou, ale vlastně druhově ochrannou. Jeho primární motivací je především jakási „druhová opatrnost“, snaha vyhnout se zbytečným rizikům, snaha zabránit a předejít vlastním škodám a v tomto smyslu je v Lorenzově terminologii skutečně pouze „takzvaným zlem“. Samovolné útočné chování, vyhledávající za každou cenu objekt agrese, nebylo totiž (kromě patologických výjimek u člověka a domestikovaných zvířat) s jistotou prokázáno u žádného dnes ve volné přírodě existujícího biologického druhu [Löther 1976: 30; Wieser 1976 aj.].

Etologická stanoviska k příčinám agresivního chování se ovšem setkávají s kritikou z různých pozic — a to nejen v táboře metodologických protivníků — behavioristů [Montagu 1968; Huston 1978; Bandura 1979], ale často i v táboře domnělých spojenců — psychoanalytiků [Marcuse 1969; Mitscherlich 1969; Plack 1973; Hacker 1974; Fromm 1974] a někdy i s „revizemi“ samotných etologů [Schmidt-Mummendy-Schmidt 1971; Horn 1974; Roth 1974]. Tak například podle významného anglického etologa R. A. Hindeho je mnohem rozumnější předpokládat, že agresivita je pouze agresivním subinstinktem, který stojí ve službě druhově záchovného instinktu, než chápat ji jako výchozí a primární agresivní instinkt, jehož důsledky by pak byly disfunkční pro život druhu [Hinde 1974]. Takový předpoklad či *pojetí agresivity jako subinstinktu* dává odpověď minimálně na dvě otázky: 1. Proč je agresivita mnohem častější u většiny zvířat například v době páření a péče o potomstvo? 2. Kde mají agresivní energie a její excitační potenciály svoje vlastní přírodní zdroje? Podle Hindeho je agrese či agresivita spíše záchranná, mobilizující reakce organismu v době jeho ohrožení, a nikoli trvalá spontánní akce. Konstantní agresivní „bioenergie“ by byla kontraproduktivní a nebezpečná pro existenci života a přežívání biologických druhů, neboť v takovém funkčním okruhu zcela osamostatnělém od jiných základních životních funkcí, jako je vyhledávání potravy, rozmnožování atd., by nebyla možná žádná homeostatická regulace, která existuje při všech těchto jiných, životně nezbytnějších a sebezáchovných funkcích.

V zápalu kritiky a polemiky došlo i k mnoha nepřesnostem a *nesprávnému hodnocení nejen názorů K. Lorenze, ale i přínosu etologie*.⁽²¹⁾ Ještě po desetiletém odstupu píše např. E. Fromm: „Co mohlo být pro lidi . . . , kteří se bojí a cítí se neschopni změnit běh věcí směřujících ke zničení, vítanějším než teo-

(21) O osobnosti, biografii a celkovém vědeckém přínosu K. Lorenze zasvěcené píše jeho žák I. Eibl-Eibesfeldt v úvodu antologie z jeho prací týkajících se převážně humánní etologie [Lorenz 1978: 13–23]. V rámci hlavních proudů moderní biologie, etologie a psychologie je Lorenzův přínos všestranně hodnocen v objemném, více než tisícistránkovém svazku Kindlerovy encyklopedie moderní psychologie, vydaném v témže roce v NSR [Stamm-Zeier 1978]. Kritický postoj ke svým vlastním názorům, včetně názorů na příčiny agrese, vyjadřuje Lorenz dnes zcela otevřeně v různých interview: „Jestliže bych dnes měl znovu napsat *Takzvané zlo* pak bych předpokládal ostřejší rozlišení mezi individuální agresí uvnitř určité skupiny a kolektivní agresí určité etnické skupiny vůči jiné. Zde se může jednat o dva zcela rozdílné programy.“ [Lorenz 1977: 38] Mnoho kritiků vytýkalo Lorenzovi nesprávnou intenci „omlouvát“ svou koncepci agresivní a konzervativní síly společnosti tím, že důrazem na některé vrozené mechanismy a vzory chování popírá jakoukoli možnost jejich ovlivnění zkušeností [Denker 1966; Schmidbauer 1972; Wieser 1976]. Avšak už sám Lorenz velice záhy mluvil o omezení instinktu drezúrou (Instinkt-Dressur-Verschränkung) a podal velké množství důkazů o integraci učení do funkčních celků s vrozeným [Lorenz 1974: 1978].

rie Konrada Lorenze, že násilí pochází z naší živočišné přirozenosti a nezkrotného pudu k agresi.“ [Fromm 1974: 53]

Mnohem fundamentálnější a též pečlivěji diferencující než řada už zmíněných kritik je *marxistická kritika etologických koncepcí, názorů a generalizací*, zejména ideologizace etologických teorií agresivity [Goldau 1974; Hollitscher 1973, 1975; Schurig 1975; Johst 1976; Tembrock 1978].

Například V. Johst na rozdíl od Lorenze, navrhuje využit zvýšenou senzibilitu v rané fázi vývoje dítěte prostřednictvím sociálních stimulů ve výchově tak, aby nedocházelo k ireverzibilnímu snižování frustrační tolerance. Jestliže je zvláštní senzibilita této fáze geneticky naprogramována, pak závisí co nejlepší uspokojení emocionálních a jiných základních potřeb kojence a batolete především na jeho okolí. Příznivá materiální a ideální přeměna a humanizace světa rozhoduje tak — podle Johsta — podstatně o biotické agresivitě. Johst rovněž právem zdůrazňuje, že „domněnka, podle níž u zvířat existuje „pud agresivity“, který se hromadí a bez vnější příčiny se též snaží vybit, není vědecky doložitelná“ [Johst 1976: 53].

O problematickém charakteru ideologických generalizací Lorenzovy teorie agresivity výstižně hovoří i představitel tzv. „kritické psychologie“ Volker Schurig: „Ideologizace pojmu instinktu v psychologických teoriích se biologicky opírá o unáhlený předpoklad instinktivních mechanismů v oblasti agresivity a sexu, o nichž není dosud nikterak jasno v jednotlivých případech často ani u vysoce vyvinutých savců ... nelze vycházet z toho, že právě tyto, pro udržení druhu důležité funkce zůstaly během vývoje chování konstantní ... Vysoká selekční hodnota agresivního a sexuálního chování naznačuje, že právě v těchto funkčních oblastech existují pro mnohé skupiny zvířat individuální poměry, takže extrapolace jednoho specifického děje vede vždy k největším zjednodušením. Jednotlivé zvířecí systémy instinktů nejsou tedy samy také žádné konstanty, nýbrž jsou stejně jako chování na základě učení (Lernverhalten) součástí evolučních změn, které jsou tím trvalejší, čím důležitější je odpovídající funkce pro zachování jedince a druhu.“ [Schurig 1975: Bd. 1, 34].

Teorie o pudu agresivity u lidí falšuje základy somaticko-psychické struktury člověka. U člověka nelze dokázat žádný a priori daný instinktivní pud agresivity, s nímž by prostě společnost musela na každém kroku počítat. Člověk jako průsečík specificky lidských biotických vývojových možností, jako vývojová potencialita individuálního zespolečenštění představuje empirické uplatňování druhově specifického biologického vybavení, jehož realizace závisí však vždycky na historicky určitých společenských poměrech, takže se individuálně historicky neprojevuje jako „obecná“, „abstraktní“, v individuu spočívající esence, nýbrž vždy a nutně jako realizační forma určitých psychologických predispozic v historicky konkrétních formách.

Utváření člověka zahrnuje jak vznik psychofyzické konstituce, typické pro biologický druh „člověk“, tak i vytvoření kvalitativně nových sociálních podmínek. Bez této druhé stránky nelze člověka pochopit stejně jako bez první. O psychofyzické konstituci člověka lze mluvit jen za předpokladu, že víme o společenských podmínkách jeho existence, zajišťujících schopnost života a umožňujících plně (nebo jenom částečně) rozvinutí této konstituce.

K vybavení člověka patří i specificky individuální schopnost učení, totiž schopnost „přivlastňování“. Tato schopnost znamená novou kvalitu, složenou z nejrozličnějších dílčích složek organické schopnosti učení a vývoje, přechod od nejvyšších zvířecích forem receptorické schopnosti učení k pochopení významu a smyslu předmětů, přechod od nejvyšších forem motorické schopnosti

učení na úrovni „chování“ k aktivitě na úrovni „činnosti“, utvářené „věcnou logikou“ významu předmětů; je to i veliký přechod od učení pouze sociálních pravidel chování k učení kooperativních vztahů k jiným lidem, zprostředkovaných předmětnou prací, což zahrnuje schopnost symbolické komunikace, vyplývající z nutnosti práce.

Schopnost lidských individuí společensko-historicky se rozvíjet a přivlastňovat si výsledky společensko-historického vývoje nezahrnuje samozřejmě pouze pozitivní momenty. Občas se uplatňující schopnost agresivního jednání u člověka však ještě neznamená, že je tato agresivita nutnou součástí jeho přirozenosti. Hybné momenty lidského jednání se dostávají do hry nikoli v důsledku samotné biologie člověka, nýbrž složitými a bohatě strukturovanými faktory, pocházejícími z prostředí mimo člověka, na něž „vnitřní prostředí“ člověka, totiž jeho biologicko-psychické uzpůsobení opět svérázně reaguje a nechává se jimi — již zformované — znovu a znovu formovat.

I když Konrad Lorenz a další etologové přispívají svými biologicko-psychologickými analýzami významně k poznání, kontrole a ovládnutí některých specifických projevů individuálně agresivního jednání, jejich sociální generalizace rozhodně nelze akceptovat. V této sféře zastírají etologické koncepce velmi často skutečné hybné síly a jsou nebezpečně zálužné zvláště tam, kde činí *z agresivních aktů projev jakési normality či neměnné přirozenosti člověka*, a to nejen jako individua, ale často i společenských celků, včetně národů a států, které se pak stávají údajným nástrojem agresivních pudů jednotlivce.(22) Ačkoli etologové chápou svoje rozsáhlé výzkumy agresivity jako nástroje zabrzdnutí a regulace agresivity v osvícenském duchu úspěšné ovladatelnosti pouze dobře poznanych jevů, zastírají často jak formou, tak i obsahem argumentace skutečné příčiny a hybné síly agresivity a agresivního chování v současnosti, a tím vlastně přispívají k opaku svého programového humanistického úsilí, totiž právě k reálné „obtížné ovlivnitelnosti“ agresivity. Sociální nebezpečnost a nedostatečná zodpovědnost této části etologické argumentace je markantní zvláště při výkladu příčin a povahy tak závažných jevů otevřeného násilí a nejdestruktivnější formy agrese, jako je právě válka. Příkladem může být biologizující teze o tzv. „kulturní pseudospeciaci“ jako domněle nezbytném předpokladu skupinové, kolektivní agrese a útočné války [Eibl-Eibesfeldt 1975; Lorenz 1977].

Je-li zájem společenských tříd, dílčích specifických skupin či jednotlivců skrýván za domnělé „přirozené agresivní pudy“, vedou takto generalizované teorie i dnes k nesprávnému výkladu a dezorientaci vzhledem k válečnému nebezpečí. Oslabují totiž — ať již vědomě nebo nechtěně — probíhající boj za mír a v některých případech ospravedlňují již existující válku (válečnou ideologii) a prohlašují ji za legitimní. Tito etologové neberou především ohled na

(22) Je příznačné, že Lorenz a jeho žáci vzhlížejí v rámci své teorie agrese také s poměrnou úctou k existujícím společenským institucím a autoritám a pomocí svých modelů takzvaného dobra a takzvaného zla kritizují různé „negativní“ civilizační jevy, například ostře protestní postoje radikální mládeže [Lorenz 1973]. Toto odmítnutí poslušnosti daným autoritám a institucím nechápou však jako hlouběji sociálně, politicky či psychicky založené postoje a motivace, ale pouze v rámci rivalitního etologického schématu takzvaného zla — tj. agrese — či tzv. dobra — tj. lásky a vzájemné přichylnosti. Zatímco Lorenz tvrdí, že bližší osobní vazby, vztahy, jako je přátelství, láska a úcta ke starším a zkušenějším, se vytvářejí jen u dostatečně agresivních zvířat a analogicky i lidských jedinců a skupin [Lorenz 1963], W. Wickler a I. Eibl-Eibesfeldt hledají původ těchto „ctností“ přesně naopak v chování infantilním, v láskyplné péči o potomstvo, ve vrozených či naučených dispozicích k partnerství a jeho vzájemné reciprocitě [Wickler 1974; Eibl-Eibesfeldt 1978].

hlavní formu a hlavní příčiny lidské vnitrodruhové agrese a násilí v dosavadní třídní civilizaci, spojené s *ekonomickým vykořisťováním a politicko-sociálním panstvím vládnoucích tříd nad ovládanými*. Základním pramenem agresivity, násilí a útisku je soukromé vlastnictví s celým systémem svých znaků, zakotvených ve fungování buržoazního státu.(23)

Literatura

- Archer, J.: *The Organization of Aggression and Fear in Vertebrates*. In: P. P. G. Bateson & P. Klopfer (ed.): *Perspectives in Ethology*, Vol. 2, New York — London Plenum Press 1976.
- Bandura, A.: *Aggression. Eine sozial-lerntheoretische Analyse*. (1. vyd. angl. 1973), Stuttgart, Klett-Cotta 1979.
- Berkowitz, L.: *Aggression. A Social-Psychological Analysis*. New York — London, McGraw-Hill 1962.
- Bowlby, J.: *Attachment and Loss*, Vol. 1—2. London, Hoggarth Press 1973.
- Callois, R.: *Zobecná estetika*. Praha, Odeon 1968.
- Carr, A. T.: *The Psychopathology of Fear*. In: [Sluckin 1979: 199—235].
- Denker, R.: *Aufklärung über Aggression. Kant, Darwin, Freud, Lorenz*. Stuttgart, Kohlhammer 1966.
- Dollard, J. aj.: *Frustration and Aggression*. New Haven, Yale Univ. Press 1939.
- Drvota, S.: *Od zvířete k člověku*. Praha, Panorama 1979.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Der vorprogrammierte Mensch. Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten*. Wien — München — Zürich, Molden 1973.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung*. München, Piper 1975.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung*. München, Piper (5. Aufl.) 1978.
- Erikson, E. H.: *Wachstum und Krisen der gesunden Persönlichkeit*. Stuttgart, Klett 1953.
- Fromm, E.: *Anatomie der menschlichen Destruktivität*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1974 (1. vyd. angl. 1973).
- Fromm, E.: *Lieber fliehen als kämpfen*. Bild der Wissenschaft, 1974a: 52—58.
- Fuchs — Kittowski, M.: *Bedeutung und Grenzen der psychoanalytischen und verhaltensbiologischen Sicht des Problems Mutter — Kind — Beziehung in der frühen Kindheit*. In: [Tembrock 1978a: 278—295].
- Fürntratt, E.: *Angst und instrumentelle Aggression*. Weinheim — Basel, Beltz 1974.
- Goldau, A. a j.: *Biologische Argumente gegen das Aggressionskonzept von Lorenz*. Das Argument 1974: 819—826.
- Grossmann, K. E.: *Das Tier als Modell: biologische und psychologische Verhaltensforschung*. In: [Stamm — Zeier 1978: 505—527].
- Hacker, F.: *Aggression. Die Brutalisierung der modernen Welt*. Mit einem Vorwort von Konrad Lorenz. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1974.
- Hassenstein, B.: *Wesensverschiedene Formen menschlicher Aggressivität in der Sicht der Verhaltensforschung*. Universitas 1973: 287—295.
- Hassenstein, B.: *Humanbiologische Beiträge zum Thema Verhalten und Gesellschaft*. In: [Tembrock 1978a: 237—253].

(23) Základem marxistických analýz jsou v tomto směru Leninovy myšlenky, vyslovené výstižně zejména v knize *Stát a revoluce*. Lenin zdůrazňuje, že osvobození utlačené třídy je možné jen násilnou revolucí, zničením aparátu státní moci, který byl vytvořen panující třídou.

- Heiligenberg, W. — Kramer, K.: *Aggressivness as Function of External Stimulation*. J. Comp. Physiol. 77, 332—340, 1972.
- Heymer, A.: *Ethologisches Wörterbuch*. Berlin, Parey 1977.
- Hinde, R. A.: *Biological Bases of Human Social Behavior*. New York, McGraw Hill 1974.
- Hollitscher, W. (Hg.): *Agressionstrieb und Krieg*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1973.
- Hollitscher, W.: *Lidská agresivita v dílech Marxe, Freuda a Lorenze*. Praha, Svoboda 1975.
- Holloway, R. L. (ed.): *Primate Aggression. Territoriality and Xenophobia*. New York — London, Academic Press 1974.
- Holzamp-Osterkamp, U.: *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*. Bd. 1,2. Frankfurt a. M., Campus 1975, 1976.
- Horn, K. (Hg.): *Die humannissenschaftliche Relevanz der Ethologie*. In: [Roth 1974: 190—222].
- Huston, J. P.: *Experimentelle Analyse aggressiven Verhaltens*. In: [Stamm — Zeier 1978: 1019—1050].
- Javůrek, J.: *Teorie války, míru a mírového soužití*. Praha, SPN 1979.
- Johst, V. (Hg.): *Biologische Verhaltensforschung am Menschen*. Berlin, Akademie-Verlag 1976.
- Kalff, W.: *Die ethologische Auffassung der menschlichen Aggression aus psychologischer Sicht*. In: [Stamm — Zeier 1978: 539—545].
- Kamarýt, J. — Steindl, R.: *Historický materialismus a etologická redukce sociálního na biologické*. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Kamarýt, J.: *Metodologický význam etologické kritiky behaviorismu*. In: 5. mezinárodní konference o systémovém inženýrství. Karlovy Vary 1981.
- Lorenz, K.: *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien, Borotha-Schöler 1968 (1. vyd. 1963).
- Lorenz, K.: *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*. München, Piper 1973.
- Lorenz, K.: *Vrozené základy učení*. In: [Pribram 1974: 21—100].
- Lorenz, K.: *Gespräche mit Richard I. Evans, ein Briefwechsel mit Donald Campbell und vier Essays*. Hg. von Richard I. Evans. Frankfurt a. M. — Berlin — Wien, Ullstein 1977.
- Lorenz, K.: *Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie*. Wien — New York, Springer 1978.
- Lorenz, K.: *Das Wirkungsgefüge der Natur und das Schicksal des Menschen. Gesammelte Arbeiten (1941—1977)*. Hrsg. und eingeleitet von I. Eibl-Eibesfeldt. München, Piper 1978a.
- Löther, R.: *Verhaltensforschung am Menschen und sozial-biologisches Problem*. In: [Johst 1976: 25—37].
- Marcuse, H. a. j.: *Aggression und Anpassung in der Industriegesellschaft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1969.
- Marcuse, H.: *Aggressivität in der gegenwärtigen Industriegesellschaft*. In: [Marcuse, H. aj.: *Aggression ...* 1969, 7—29].
- Marvin, R. S.: *An Ethological-Cognitive Model for the Attenuation of Mother — Child Attachment Behaviour*. In: P. Pliner & L. Kramer (ed.): *Attachment Behaviour*. New York, Plenum Press 1977.
- Mislin, H. Jakob Johann von Uexküll (1864—1944). *Pionier des verhaltensphysiologischen Experiments*. In: [Stamm — Zeier 1978: 46—54].
- Mitscherlich, A.: *Die Idee des Friedens und die menschliche Aggressivität*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1969.
- Mitscherlich, A.: *Aggression und Anpassung*. In: [Marcuse, H. aj.: *Aggression ...* 1969, 80—127].
- Molčanov, V.: *Poetika násilí*. Společenské vědy v SSSR 1975, č. 6, 508—521.
- Montagu, A. (ed.): *Man and Aggression*. New York, Oxford Univ. Press 1968.
- Moyer, K. E.: *The Physiology of Aggression*. Chicago, Markham Press 1971.
- Moyer, K. E. (ed.): *Physiology of Aggression and Implications for Control: An Anthology of Readings*. New York, Raven Press 1976.
- Plack, A.: *Der Mythos vom Aggressionstrieb*. München, List 1973.

- Pribram, K. H. (ed.): *O biologii učení. O biologických prvcích kognitivních procesů v lidské mysli*. Praha, Academia 1974.
- Rillaer, J. van: *L'agressivité humaine. Approche analytique et existentielle*. Bruxelles, Dessart & Mardaga 1975.
- Roth, H. (Hg.): *Kritik der Verhaltensforschung*. München, Beck 1974.
- Scott, J. P.: *Animal Behaviour*. New York, Doubleday 1963.
- Scherer, K. R. aj.: *Human Aggression and Conflict. Interdisciplinary Perspectives*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice — Hall Inc. 1975.
- Schmidbauer, W.: *Die sogenannte Aggression. Die kulturelle Evolution und das Böse*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1972.
- Schmidbauer, W.: *Evolutionstheorie und Verhaltensforschung*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1974.
- Schmidt—Mummendy, A. — Schmidt, H. D. (Hg.): *Aggressives Verhalten*. München, Juventa 1971.
- Schurig, V.: *Naturgeschichte des Psychischen*. Bd. 1—2, Frankfurt a M., Campus 1975.
- Selg, H.: *Zur Aggression verdammt?* Stuttgart, Kohlhammer 1971.
- Sluckin, W. (ed.): *Fear in Animals and Man*. New York, Van Nostrand Reinhold 1979.
- Spitz, R. A.: *The First Year of Life*. New York, International Universities Press 1965.
- Stamm, R. A. — Zeier, H. (Hg.): *Lorenz und die Folgen — Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. Bd. 6, München, Kindler 1978.
- Steindl, R.: *Humanismus bez člověka?* Filozofický časopis 1981, č. 3.
- Storr, A.: *Human Aggression*. New York, Atheneum 1968.
- Tembrock, G. (Hg.): *Verhaltensbiologie unter besonderer Berücksichtigung der Physiologie des Verhaltens*. Wörterbücher der Biologie. Jena, Fischer 1978.
- Tembrock, G. (Hg.): *Philosophische und ethische Probleme der modernen Verhaltensforschung*. Berlin, Akademie-Verlag 1978a.
- Uexküll, J. von: *Umwelt und Innenleben der Tiere*. Berlin 1909 (2. vyd. 1921).
- Whalen, R. E. (ed.): *The Neuropsychology of Aggression*. New York — London, Plenum Press 1974.
- Wickler, W.: *Ist Aggression ein Spontan anwachsendes Bedürfnis?* In: Schmidbauer, W., 1974, 295—302.
- Wieser, W.: *Konrad Lorenz und seine Kritiker. Zur Lage der Verhaltensforschung*. München, Piper 1976.
- Wilson, E. O.: *Wettbewerb und Aggression bei Tier und Mensch*. In: [Schmidbauer, W., 1974, 259—294].
- Zeier, H.: *Evolution von Gehirn, Verhalten und Gesellschaft*. In: [Stamm — Zeier 1978: 1088—1121].

Резюме

Я. Камарыт - Р. Штайндл: Проблема причин и смысла агрессивного поведения

Данное исследование развивает мысли предыдущей статьи тех же авторов «Исторический материализм и этологическое сведение социального к биологическому» (Социологический часопис № 5, 1980). Оно состоит из трех частей: 1. Физиологическое исследование агрессии и лимиты бихевиористских подходов, 2. Лимиты психоаналитической модели агрессии, 3. К критике этологического понимания агрессивности.

Марксистская критика направлена на общие исходные моменты, различия и особенности в буржуазных теориях агрессивности людей и животных трех главных, преобладающих в настоящее время, концепций: бихевиористской, психоаналитической и прежде всего, этологической. Научный вклад этих направлений состоит в объяснении частных причин, механизмов и эталонов агрессивного поведения в рамках биологических, медицинских и психологических отраслей. Физиологические исследования

агрессии до сих пор однозначно не доказали ее локализацию в мозге и возможность ее контролирования посредством универсальных лечебных вмешательств. Бихевиористские подходы интерпретируют агрессию исходя из аверсивной стимуляции (фрустрации) и прямых функционально-моторических реакций организма. Их противоположностью являются нативистические динамическо-активные модели фрейдизма, неофрейдизма и этологии, понимающие агрессию как подлинный спонтанный инстинкт организма. Конрад Лоренц, несмотря на некоторые ошибочные методологические исходные моменты, обусловленные влиянием психоанализа и «этологического бихевиоризма», вместе с другими этологами существенно содействовал познанию многих образцов индивидуального агрессивного поведения, что значительно повлияло на осмысление филогенеза и онтогенеза индивидуальной агрессивности у животных и у человека. Однако, эти формы агрессивного поведения нельзя ошибочно генерализировать в виде первичного неизменного «инстинкта агрессивности», поскольку и агрессивность в онтогенезе и филогенезе меняются и развиваются. Индивидуальную агрессию нельзя переносить на агрессию, происходящую на уровне социальных формаций, причины и мотивация которой являются отличными. Агрессивное поведение не является также проявлением нормальности, неизменной врожденности человека или естественного поведения других биологических видов. У животных агрессивность выступает более выразительно лишь у некоторых видов членистоногих и позвоночных и она всегда входит в более широкие функции самосохранения вида, особенно в рамки агонистического поведения. Человеческую агрессию, происходящую на уровне социальных формаций, марксистская методология понимает как явление антагонистических классовых цивилизаций, обусловленное, прежде всего, социально-экономическими причинами. В конкретных исторических условиях в агрессивном поведении — как на уровне индивида, так и на уровне социальных формаций — в качестве решающих реализуются общественные интересы и факторы, и лишь посредством них могут реализоваться противоречия и единство диалектики социального и природного.

Summary

Kamarýt J. — Steindl R.: Aggressive Behaviour — Problems of Its Causes and Its Sense

The authors of the present paper resume the considerations expounded in their preceding study *Historical Materialism and the Ethological Reduction of the Social to the Biological*, published in the Sociological Review No. 5, 1980. It contains three parts: 1. Physiological Research of Aggression and the Limits of Behaviouristic Approaches, 2. About the Limits of the Psychoanalytic Model of Aggression, 3. The Ethological Conception of Aggressiveness — Contribution to Its Criticism. Marxist criticism is chiefly concerned with common starting points, differences and peculiarities characterizing the three significant conceptions (the behaviouristic, the psychoanalytic and, in the first place, the ethological) predominating in the contemporary western theories of human and animal aggressiveness. The scientific contribution of these trends consists in the elucidation of partial causes, mechanisms and patterns of aggressive behaviour within the range of biological, medical and psychological branches. So far the physiological research of aggression has failed to prove unambiguously its localization in the brain and the possibility of its control through universal medical treatment. Behaviouristic approaches explain aggression by aversive stimulation (frustration) and by direct functional-motor reaction of the organism. Diametrically opposed are the nativistic, dynamically active models of Freudism, neo-Freudism and ethology where aggression is conceived as a genuine spontaneous instinct of the organism. In spite of some erroneous methodological starting points dependent on psychoanalysis and "ethological behaviourism", Konrad Lorenz — hand in hand with other ethologists — significantly contributed to the identification of a great many patterns of individual aggressive behaviour which substantially help to throw light upon the phylogeny and the ontogeny of individual aggressiveness in animals as well as in man. However, these forms of aggressive behaviour must not be erroneously generalized in the form of a primary, invariable "instinct of aggressiveness" with a view to the fact that aggressiveness is also subject to chan-

ge and development in both phylogeny and ontogeny. Individual aggression cannot be transferred to an aggression occurring on the level of social entities: here the causes and motivation are different. Neither is aggressiveness a manifestation of normality, of man's unchanging nature or of natural behaviour in other biological species. In animals, aggressiveness appears more markedly only in some species of articulata and vertebrata; it is always linked up with broader functions aiming at the self-preservation of the species and relates particularly to the area of agonistic behaviour. Human aggression appearing at the level of social entities is conceived by Marxist methodology as a phenomenon of antagonistic class civilization whose causes are predominantly economical and social. Under concrete historical conditions, social interests and factors play a substantial part in aggressive behaviour both on the individual level and on the level of social entities, and it is only through their mediation that also the contradictions and unity of the dialectic of the social and the natural can manifest themselves.

Problémy povahy a uplatnění výkladových schémat ve společenském poznání*

MARTIN POTŮČEK

Sportpropag, Praha

Úvodem

Tento příspěvek se zabývá povahou, vzájemnými vztahy a způsoby užití některých obecných poznávacích forem — tzv. výkladových schémat — ve společenských vědách. Vychází tak vstřícně zvýšenému zájmu o řešení problémů integrace poznatků jednotlivých společenskovědních disciplín, vyvolanému mimo jiné i silící praktickou potřebou tvorby modelů složitých společenských objektů. Z povahy věci se soustřeďuje zejména na obecně vědní a filozofickou úroveň poznání. Nicméně vychází z reflexe společenské skutečnosti a při úvahách o podobě vhodných nástrojů jejího zkoumání se snaží plně respektovat její specifickou ve srovnání s přírodou a technikou.

Poslední syntetická práce o metodologii věd u nás vyšla před dvaceti lety [Filkorn 1960]. Rozlišuje se v ní klasifikační analýza, vztahová analýza, jejíž součástí je i kauzální analýza, a dialektická analýza. Od té doby došlo k mnoha změnám jak společenské skutečnosti samé tak i celku společenskovědního poznání. Tyto změny si podle mého názoru vynucují doplnění uvedených analytických postupů o další obecné způsoby výkladu jevů.

Stat prezentuje jeden z možných pokusů o takové doplnění. Filkornem předkládané kauzální výkladové schéma rozvíjí pomocí systému výkladových schémat, a to interakčního, kondicionálního, systémového, teleonomického a holistického, a zabývá se problémy jejich vzájemných vztahů a jejich uplatnění v celku společenskovědního poznání. Výkladová schémata ve vztahu k obecné dialektické metodě poznání pokládáme za dílčí poznávací postupy.

Většina témat, která jsou předmětem následujících úvah, je svou povahou kontroverzní a nabízí různá řešení. Není přirozeně možné řešit naznačenou problematiku v plné šíři. Smysl příspěvku proto tkví spíše ve formulaci otázek, popřípadě návrhu dalšího směru zkoumání.

1. Motivace úvah o výkladových schématech

Jednou z předností modelové tvorby a užití modelů ve sféře společenských věd je neúprosně se prosazující důraz na vyjasnění gnozeologických východisek modelování, explikace samotného „pojetí“ modelovaného předmětu. Není-li přiřazení formálního modelového aparátu k poznávané skutečnosti věnována přiměřená pozornost v počátcích modelové tvorby, čeká modelové tvůrce a uživatele mnoho problémů ve fázi interpretace a implementace už hotového modelu.

* Článek je přepracovanou verzí referátu předneseného na semináři *Funkce teorie v sociologickém výzkumu* v Alšovicích v roce 1980. Nastíněné problémy se v jistém smyslu doplňují a překrývají s koncepcí diskutovanou v článku s. Buriánka. Oba texty do určité míry odrážejí stav metodologie a reprezentují řešení některých metodologických otázek na našich pracovištích.

Několikaleté zkušenosti s komplexním modelováním tělovýchovné organizace(1) mne proto vedly k pokusu o vymezení některých opakovaně užívaných poznávacích forem, které jsou — ať si toho společenský vědec, resp. modelový tvůrce je či v horším případě ani není vědom — nezbytným předpokladem společenskovědního poznání, a tedy i modelové tvorby. Tyto poznávací formy přitom nejsou teorií poznávaného či modelového objektu; jsou spíše abstrakcí metodických postupů reprodukce konkrétního než samotnou abstrakcí konkrétního (i když nelze stroze oddělovat logickou a fakultní složku poznání v nich obsaženého). To usnadňuje jejich srovnání s použitými nebo nabízejícími se modelovými formalizacemi. Přitažlivé téma podobné komparace, která může být užitečným nástrojem kritického rozboru modelových aplikací, překračuje rámec tohoto příspěvku. Omezím se zde pouze na stručnou ilustraci takového postupu (viz oddíl 6. 1). Nicméně lze očekávat, že i tam, kde se dosud z objektivních či subjektivních důvodů zatím nesetkáváme s pokusy o modelové aplikace, mohou být úvahy o výkladových schématech užitečné při hledání vhodných postupů a metod společenskovědního poznání.

2. Definice a vymezení výkladových schémat

2. 1. Definice

„Výkladová schémata skutečnosti jsou takové zobecněné formy organizace poznání, které toto poznání umožňují, zprostředkují a zároveň i aktivně ovlivňují. Jsou nutnými, nikoli však postačujícími podmínkami tohoto poznání.“

2. 2. Diferenciální vymezení významu pojmu

Pro výkladová schémata je charakteristické, že jde o vysoce abstraktní poznávací formy užívané soudobou vědou a filozofií.(2) Právě tato obecnost, nízké zastoupení předmětné složky poznání je odlišuje od takových kategorií, jako jsou *explanační hypotéza, teorie, model, vědní škola*.

Výkladová schémata nelze ovšem podle mého názoru ztotožňovat ani s *metodami poznání*. Součástí metody je návod k aplikaci určitého postupu zkoumání; výkladová schémata jsou pouze myšlenkové aktrakce, z nichž mohou metody jako praktické instrukce vycházet.

V literatuře se setkáme s mnoha dalšími významově příbuznými pojmy. Zmíním se pouze o některých. Stěpin — Tomil'čik [1970: 31] pracují například s pojmem *„modelová schémata vědy“*, který dále hierarchizují do tří úrovní:

1. empirická schémata,
2. počáteční modely teoretického výkladu,
3. schémata tvořící základ rozvinutých teorií.

Artjuch [1967: 63] hovoří o *„kategoriálních strukturách teoretického myšlení“* jako o zákonitých vztazích v myšlení, které syntetizují vědeckou teorii v té či oné etapě objasňování skutečné povahy poznávacích objektů. V obou výše zmíněných přístupech je — na rozdíl od dále uváděného pojetí výkladových schémat — více akcentována předmětná složka poznání. Totéž lze říci o významu

(1) Metoda komplexního modelování je popsána v práci [Faifr — Gál — Grim — Potůček — Zeman 1978], způsob a výsledky její aplikace na tělovýchovnou organizaci shrnujícím způsobem pak v článku [Beránková — Potůček — Zeman 1980]. O místě komplexního modelování v širším metodickém proudu navazujícím na koncepci modelů systémové dynamiky (viz např. [Forrester 1971]) je stručná zmínka v článku [Potůček 1980b].

(2) Při jejich popisu nebude užito aparátu formální logiky, poněvadž ten umožňuje vystihnout pouze některé rysy; není obecně aplikovatelný.

pojmu *paradigma*, jak jej užívá Kuhn [1970] ve své koncepci vědeckých revolucí a v ještě větší míře Maruyama [1973] při popisu převažujících stylů myšlení v různých kulturních kontextech.

Celišev [1977] rozvíjí koncepci tzv. *konceptuálních schémat*. Konceptuální schémata zahrnují širokou škálu všech jazykových konstruktů nalézajících se mezi krajními póly charakterizujícími faktuelní a logickou složku poznání. Výkladová schémata jsou ve světle této koncepce podmnožinou množiny konceptuálních schémat a nalézají se samozřejmě mnohem blíže logickému pólu poznání.

Nowak [1975: 273] užívá pojmu výkladové schéma jako synonyma *nomologicko-deduktivního schématu* vysvětlení jevů, které popsal Hempel [1965]. Vede jej k tomu přesvědčení, že nomologicko-deduktivní schéma je jediným možným výkladovým schématem událostí (cit. d., s. 289). Domnívám se ovšem, že varieta ve společenských vědách užívaných explanačních postupů je přece jenom širší. V každém případě je výkladové schéma sensu Nowak pojmem označujícím určitou myšlenkovou proceduru, zatímco v pojetí prezentovaném v tomto příspěvku je myšlenkovou reprodukcí některých obecných rysů samotné poznávané skutečnosti.

Prezentovaná výkladová schémata se snad nejvíce blíží Tenzerovu [1968] pojetí základních forem determinace jevů. Vyznačují se však potenciálně bezprostřednějším vztahem k praxi poznávacího procesu, což vyplývá z jejich funkce účelně artikulovaného mezičlánu teoretického poznání a modelové tvorby.

Možným souvislostem výkladových schémat a zákonů je věnována pozornost v závěru tohoto příspěvku (oddíl 5.).

Ještě poznámku o důvodu, který vedl k označení dále analyzovaných poznávacích forem jako výkladových schémat, když se naskýtal možnost užít sousloví *poznávací schémata*. Lze tím totiž vhodně zdůraznit nepominutelnou roli subjektu v poznání, důležitost jeho rozhodnutí o užití té či oné poznávací formy. Pojem výkladové schéma se zdá být vhodnější proto, poněvadž neimplikuje předem (na rozdíl od pojmu poznávací schéma) nutnost úspěšného završení poznávacího procesu při aplikaci vybrané poznávací formy.

3. Gnozeologická východiska užití výkladových schémat

3. 1. Postavení výkladových schémat v celku společenskovědního poznání

Navržené pojetí výkladových schémat (viz oddíl 4.) je pokusem o specifikaci opakovaně užívaných obecných poznávacích forem, do nichž se promítají jak historicky osvědčené zkušenosti poznání, tak i současný pohyb v marxistické filozofii a metodologii společenských věd i v těchto vědách samotných. Tato specifikace nemůže být samozřejmě nikdy vyčerpávající, (3) je pouze nedokonalým pokusem o vyjádření určité fáze nekonečného procesu diferenciací a integrace poznání. Orientuje se přitom převážně na oblast logických základů společenskovědního poznání, na objasňování — bohužel často nereflektovaných — východisek poznávací aktivity společenských vědců. Představují metodický nástroj, který lze zařadit do souboru dalších nástrojů poznání, jako jsou například *konceptuální schémata* jednotlivých vědních disciplín (příklad: sociologická teorie sociálně třídní struktury), *formálně logické postupy* (příklad:

(3) Jelikož jde o výraz systémového utřídění vybraného typu poznávacích nástrojů, platí zde systémově metodologický paradox jako jeden ze tří základních paradoxů systémového myšlení, spočívající ve vzájemné podmíněnosti dvou úkolů: konstruování popisu konkrétního systému a vytvoření metodologie systémového výzkumu. Nutnou podmínkou pro řešení prvního úkolu je řešení úkolu druhého a naopak [Sadovskij 1979: 167].

již zmíněné nomologicko-deduktivní schéma), *specializované metody zkoumání*, vytvářející vlastní pravidla výkladu skutečnosti (příklad: aplikovaná statistika), *vědecký popis* jako nezbytná báze vědeckého objasňování (příklad: klasifikace, komparace) a další poznávací postupy (*racionální spekulace, imaginace* apod.).

3. 2. Stálé a proměnné v poznání a výkladová schémata

Úsilí lépe chápat a vymezit vlastností užívaných poznávacích forem (postupů) charakterizuje celou historii vývoje vědy a filozofie. Jeho mezníkem se stala Kantova filozofická analýza prokazující neoddelitelnou spjatost lidského poznání s předem danými formami vnímání a způsoby uvažování. Kant vystihl skutečnost, že užití těchto forem v určité konkrétní poznávací situaci má apriorní povahu; mylně se však domníval, že jsou neměnné a nevyvoditelné ze zkušenosti. Marxistická filozofie a metodologie vědy nepopírá úlohu apriorní složky procesu poznání, přesvědčivě však argumentuje proti její absolutizaci. Šťastně to vyjádřil Filkorn [1960: 85an.]: „Ve styku se skutečností vznikají v lidech zvyky, poznatky a celé soustavy pojmů, popřípadě teorie, které se v další činnosti lidí stávají nutnou součástí jejich postoje a formou, kterou poznávají a pozorují předměty; stávají se tedy formou obsahu poznatků nebo formou faktu. V míře, v níž jsou tyto zvyky a pojmy formovány pod tlakem reality, jsou odrazem reality, a proto nemá jejich ztvárňující schopnost a funkce subjektivní charakter, nýbrž naopak, objektivní, obohacující charakter. Jejich prostřednictvím fakt vstoupí do praxí ověřeného celku, jenž určuje jeho úlohu v něm a tím i jeho vlastnosti. (...) Uvedené pojmy, postoje, teorie, nakořlí vznikly jako výsledek pozorování a jiných vědeckých postupů, jsou aposteriorní, zkušenostní. avšak nakořlí se ověřily a staly samozřejmými tak, že byly návodem pro další zkoumání, tj. nakořlí získaly určující úlohu, staly se východiskem, zákonem dalších pozorování a z tohoto hlediska se staly apriorními. Z toho, že každé a priori je aposteriorní a že každé pravdivé všeobecné a posteriori se stane a priori, plyne, že úloha metody a teorie faktů spočívá v co nejširším zapojení pozorování do širokých celků a v organickém spojení přínosů smyslů s teoretickými poznatky, tj. v pohledu na věci z hlediska těchto celků a teorií, jejichž pomocí hned při pozorování pronikáme do hloubi věcí. Aby se tato úloha mohla uskutečnit, je třeba, aby se všechny určující apriorní postoje a předpoklady staly uvědomělé, jasné, aby tak byly přístupné důkladnému prostudování a ověření.“

Výkladová schémata jsou v souladu s uvedenou Filkornovou formulací pojata jako pokus o vyjádření historicky podmíněných, v současné fázi rozvoje společenských věd však relativně apriorních složek poznání. Přitom reagují na pohyb, k němuž došlo v oblasti gnozeologie společenských věd v posledních dvaceti letech: lze to dokumentovat jejich srovnáním s Filkornovým vymezením analytických vědeckých postupů, obsaženým v již citovaném díle. Filkorn rozlišuje analýzu jevu, klasifikační analýzu, vztahovou analýzu, jejíž součástí je i kauzální analýza (cit. d., s. 177) a dialektickou analýzu. Na rozdíl od dále uvedeného členění výkladových schémat tedy nevěnuje speciální pozornost explicitním formám výkladu reálné cílovosti a celostnosti, i když už v době vzniku díla předvídavě upozorňuje na závažnost reflexe těchto vlastností poznávané skutečnosti (cit. d., s. 263 an.). Ani interakci, kondicionalitu a systémový přístup nevyděljuje jako samostatné formy poznání.

Domnívám se, že vydělení interakčního, kondicionálního, systémového, teleonomického a holistického výkladového schématu (viz oddíl 4. 2), obohacující Filkornovo vymezení analytických vědeckých postupů, je výrazem adekvátní

reakce na rozvoj poznání společenských — ale nikoliv pouze společenských — věd v posledním dvacetiletí. Může být také příkladem empirického důkazu historické podmíněnosti apriorní složky poznávacího procesu.

Analytické oddělení a popis jednotlivých výkladových schémat jsou nezbytné proto, aby bylo možno odhalit, jasně vyjádřit a studovat jednotlivé komponenty relativně apriorní složky společenskovedního poznání; umožňuje to také lépe specifikovat a řešit aktuální gnozeologické problémy. Bez takového systematického úsilí výrazně roste nebezpečí užití neadekvátních apriorních forem poznání, i když badatel sám může být přesvědčen o správnosti svého postupu.

3. 3. *Potřeba integrace poznání a výkladová schémata*

Konstitutivním vývojovým rysem novověké vědy je proces diferenciací a specializace vědních disciplín a oborů, jenž našel svůj ideový výraz v Descartových myšlenkách a byl podpořen navazujícími úspěchy analytických poznávacích postupů v oblasti přírodních a technických věd. Tento trend (jenž se mimochodem projevuje i v diferenciaci jednotlivých odvětvových sociologií) se v současnosti dostává do rozporu s růstem komplikovanosti, vzájemného sepětí a návazností různých stránek společenské reality, včetně jejích přírodních a technických podmínek a efektů. Vzrůstá potřeba syntézy poznatků jednotlivých vědních disciplín, jež je třeba zabezpečit obecnějšími poznávacími postupy. „Charakteristickým rysem soudobé vědy, soudobého vědeckého poznání je prudký a velice zřetelný růst úlohy teorií, přístupů a kategorií, které se nyní často, na rozdíl od jednotlivých speciálně vědních teorií, přístupů a kategorií na jedné straně a filozofických teorií, metod, přístupů a kategorií na druhé straně, nazývají obecně vědními“ [Javůrek — Zeman 1979: 7]. Těžiště problematiky výkladových schémat se nachází právě na úrovni obecně vědních forem a principů poznání; vědomé užití výkladových schémat se může stát jedním z nástrojů posilování vnitřní jednoty vědeckého poznání bez ohledu na bariéry profesní specializace, ale i adekvátních vazeb tohoto poznání na jeho filozofickou bázi.

4. *Pojetí výkladových schémat (4)*

4. 1. *Členění výkladových schémat*

Hierarchičnost procesu poznání, složitě a zprostředkovaně odrážejícího hierarchičnost poznávané společenské skutečnosti, nachází svůj výraz i v hierarchické struktuře výkladových schémat. Členění výkladových schémat do hierarchických úrovní podle ontologického statu poznávané skutečnosti je samozřejmě hrubé a pouze aproximativní; v praxi poznání dochází k četným přesahům mezi jednotlivými úrovněmi poznávané skutečnosti a výkladových schémat. Na nižší úrovni se nacházejí výkladová schémata vztahující se k relacím mezi jevy. Jde o *kauzální, interakční a kondicionální* výkladové schéma. Na vyšší úrovni, charakterizované vyšší mírou obecnosti, jsou výkladová schémata vztahující se k větším celkům reality: *systémová, teleonomická a holistická*.

Výkladová schémata jsou vyjádřením dílčích momentů celku poznávacího procesu, kterým je materialistická dialektika.

(4) Výkladová schémata jsou členěna pro účely jejich gnozeologické analýzy; v konkrétním procesu poznání dochází vždy k jejich vzájemnému překrývání a podmínování. Dílčí výkladová schémata vyjadřují jednotlivé momenty objektivní dialektiky (viz pasáž 4. 2.).

4. 2. Popis výkladových schémat

4. 2. 1. Relační výkladová schémata

Východiskem aplikace relačních výkladových schémat (schémat vysvětlujících vztahy mezi jevy) je *popis samotných jevů*, který se uskutečňuje například *klasifikací* jevů nebo využitím *typologické analýzy*, v níž už více intervenuje teoretická složka poznání. Jakýmsi předstupněm všech dále uvedených relačních výkladových schémat může být i *komparace*, umožňující lépe diskriminovat mezi jevy, a dále *asociační analýza*, vyznačující se tím, že už víme o existenci nějakého vztahu mezi jevy, nedokážeme jej však zatím blíže určit.(5)

4. 2. 1. 1. Kauzální výkladové schéma

Pojem „kauzalita“ je ve filozofii a metodologii věd už dlouho a hluboce zakořeněn.(6) Důležité je zejména rozlišení užšího a širšího chápání významu tohoto pojmu. Někteří marxističtí a nemarxističtí filozofové jej užívají v zásadě jako synonyma pojmu „*determinismus*“ (ve významu objektivní určenosti jevů). Cítíme zde sílu tradice sahající až k osvícenskému materialismu XVIII. století. Zaujetí správného gnozeologického stanoviska k objektivní determinaci jevů vede v takovém případě až ke kauzálnímu univerzalizmu, tzn. ke sklonu vysvětlovat všechny jevy pouze prostřednictvím kauzálních vztahů. Logickým důsledkem konfrontace tohoto terminologického úzu s empirií soudobého vědeckého poznávacího procesu je neustálá extenze významu pojmů „kauzalita“, „kauzální princip“, „kauzální zákon“.

Obširnou monografii o kauzalitě zpracoval Bunge [1962], z našich filozofů se jí věnoval především Bartoš [1977]. Oba autoři odvozují vhodnost užšího chápání významu pojmu „kauzalita“, které lépe odpovídá dosaženému stupni rozvoje vědeckého poznání i jeho budoucím nárokům a potřebám. Chápu kauzalitu v nejjednodušším případě jako dvoučlennou relaci spojující příčinu a její nutný účinek. Ve složitějších případech může jít o působení několika příčin na jeden účinek nebo o uplatnění celé sítě kauzálních vazeb, kdy účinky příčin se stávají příčinami jiných účinků. V souvislosti s výkladovými schématy je kauzalita chápána zhruba v uvedeném smyslu. Kauzální výkladové schéma, vysvětlující relaci mezi jevy, se v tomto případě vyznačuje časovou následností příčiny a účinku, jednosměrností působení příčiny na účinek a tranzitivností v případě zřetězení příčin a účinků. Přitom se ovšem předpokládá, že účinek nepůsobí — ani zprostředkovaně — zpětně na příčinu, působení je jednosměrné. Tam, kde se příčinný vztah opakuje, je možno formulovat kauzální zákon. Uplatnění kauzálního výkladového schématu je v tomto užším pojetí pouze jednou z možných forem výkladu objektivní determinace jevů.

(5) Někteří autoři (srovnej například Tenzer [1968: 23n]) vydělují jako samostatnou formu výkladu vztahů mezi jevy *funkční determinaci*, chápanou jako identifikaci stálého vztahu mezi měnícími se jevy. Takto užitý pojem funkce, mající svou bezprostřední obdobu v matematické teorii funkcí, je nutno pozorně odlišovat od užití běžného ve společenských vědách a spjatého s vymezenou úlohou, rolí organického systému; jinak může dojít k nebezpečné pojmové konfúzi. Sám problém oprávněnosti užití funkční formy determinace (v prvním významovém odstínu) v aplikační sféře společenských věd by jistě zasloužil zevrubnou metodologickou analýzu.

(6) Zabývala se jím celá plejáda filozofů a vědců; zmiňme se alespoň o linii vedoucí od Aristotela přes Humova a Kantovu kritiku až k logickým atomistům a novopozitivistům ve dvacátém století (Russel, Reichenbach).

4. 2. 1. 2. Interakční výkladové schéma

Toto výkladové schéma v elementární podobě předpokládá paralelní vzájemné působení mezi dvěma jevy. Je to tedy symetrická relace, v níž nelze rozlišovat prvotní příčinu a druhotný (následný) účinek, přesto však dochází ke změnám obou jevů, jež nelze vysvětlit jinak než jejich působením na sebe navzájem. Interakční výkladové schéma lze tak jako v předchozím případě zobecnit do podoby celých interakčních sítí mezi jevy.

Často je ovšem možno se setkat i s širším chápáním významu pojmu „interakce“ ve smyslu vzájemného, leč časově a směrově rozloženého působení. Rozumí se tím situace, kdy jev *A* nejprve působí na jev *B* (aniž by jev *B* působil na jev *A*). Následuje působení jevu *B* na jev *A* (aniž by současně jev *A* působil na jev *B*) a cyklus se může opakovat do nekonečna. Domnívám se však, že to je nevhodná extenze významu pojmu, neboť definiční vlastností interakce dvou jevů by měla být právě skutečnost, že změny, k nimž v nich v jejím průběhu dochází, jsou nerozlišitelně závislé na vlastnostech obou. (Elementárním příkladem interakce je gravitační působení těles na sebe navzájem.)

Je pozoruhodné, že ač je interakční výkladové schéma ve vědě dosti rozšířeno, existuje pouze málo pokusů o jeho obecnou gnozeologickou analýzu. Zvláště patrné je to v sociologii, sociometrii a sociální psychologii, v nichž nachází pojem „interakce“ široké uplatnění. Úzce se váže na oblast sociální komunikace a historie sociologie už zaznamenala i pokus o zevšeobecnění jeho použití na úkor jiných způsobů výkladu společenské skutečnosti (Simmel).

4. 2. 1. 3. Kondicionální výkladové schéma

Podmínka nemá (na rozdíl od „aktivní“ příčiny) schopnost přímého působení. Je abstrakcí vlastností okolí jevu, které jej sice nemohou vyvolat, mohou jej však — svou prostou „pasivní“ přítomností — umožnit, nebo naopak zabránit jeho uskutečnění. Kondicionální výkladové schéma postihuje vztah mezi jevem — podmínkou a jevem — potenciální realizací; aktualizace této realizace závisí na existenci jevu — podmínky. Tento vztah je jednosměrný a tranzitivní (několikanásobná podmíněnost jevů). Podmínka musí být splněna, aby mohlo dojít k aktualizaci jevu — potenciální realizace (z tohoto hlediska musí podmínka časově předcházet realizaci), na rozdíl od příčiny však může existovat beze změny i po aktualizaci jevu — potenciální realizace.

Už zde je třeba učinit předběžnou poznámku o vzájemné závislosti jednotlivých výkladových schémat; kondicionální výkladové schéma nelze totiž dobře uplatnit izolovaně, bez využití jiných výkladových schémat. Nejtěsněji je samozřejmě vázáno na kauzální výkladové schéma (Bartoš [1977] razí pro souhrnné označení pojmů „příčina“ a „podmínka“, jejichž působení na účinek má často velmi komplikovanou podobu, termín „*genetické antecedenty*“), ale rozlišení mezi vnitřními a vnějšími podmínkami už bezprostředně navazuje i na pojetí autonomnosti větších celků reality, a tedy na dále uváděné teleonomické a holistické výkladové schéma.

4. 2. 2. Výkladová schémata vztažená k větším celkům reality

Zatímco analytické rozlišení relačních výkladových schémat nevyvolává v prvním přiblížení větší komplikace, u výkladových schémat vztažených k větším celkům reality je situace z povahy věci obtížnější. Lze si dokonce položit otázku, zda je vhodné diferencovat mezi systémovým, teleonomickým a holistickým výkladovým schématem, když by bylo možno vystačit pouze s adekvátně interpretovaným prvním z nich. Domnívám se však, že i když je teleonomické a holistické výkladové schéma těsně spjata se systémovým výkladovým sché-

matem, svědčí pro jejich oddělení některé negativní zkušenosti s ukvapenou a nekritickou aplikací systémového paradigmatu ve společenských vědách. vy- značující se podceněním myšlenkového bohatství tradičněji orientovaného spo- lečenskovědního poznání.

4. 2. 2. 1. Systémové výkladové schéma

Systémové výkladové schéma je propracováno a rozvíjeno zejména obecnou teorií systémů (například Bertalanffy [1968], Blauberg — Judin [1973] a další). Jak uvádí Kuzmin [1976], *systémovost* je třeba chápat jako jeden z důležitých parametrů, rozměrů objektivního světa, v nichž se uskutečňuje jeho vědecké poznání.

Velmi všeobecně řečeno, systémové výkladové schéma je vhodné aplikovat při vysvětlování povahy a vývoje reálných systémů, to znamená v realitě po- stupně zformovaných celků skládajících se z *prvků* vyznačujících se *vlast- nostmi* a spojených *vztahy*.

Systémové výkladové schéma si postupně vybudovalo bohatou kategoriální strukturu popisující jednotlivé stránky reálných systémů. K dalším důležitým pojmům této struktury (kromě již použitých) patří *okolí systému, integrace a diferenciaci, řízení, hierarchie, činnost, chování, struktura a funkce* apod. Dů- ležité je, že pro uspokojivý výklad takových složitých reálných systémů nelze vystačit s žádným z dříve uvedených výkladových schémat.

Pro konkretizaci vztahů mezi prvky v rámci systémového výkladového sché- matu lze a je třeba užít relačních výkladových schémat.

4. 2. 2. 2. Teleonomické výkladové schéma

Teleonomické výkladové schéma vyjadřuje vztah geneze a cílovosti při vysvět- lování hybných sil vývoje složitých sociokulturních objektů.⁽⁷⁾ Odpovídá tak prokázané vlastnosti těchto objektů anticipovat možné budoucí cíle a usilovat o jejich dosažení v návaznosti na minulý historický vývoj a existující limity zdrojů.

Podrobnější dekompozice teleonomického výkladového schématu [Potůček 1980a; 1981] vede k vymezení role *materiální struktury* daného objektu, jejíž součástí je kromě materiálních podmínek existence a lidských činností také svět sociálních institucí a vztahů a povaha člověka samého, jeho biologicky a kulturně podmíněná „vnitřní příroda“. Materiální struktura objektu je úze

(7) Termín „*teleonomický*“ má poukazovat na protichůdnost soudobého pojmání aktivity těchto objektů oproti jejich „*teleologickému*“ výkladu v duchu ide- alismu. V sovětské literatuře sílí tendence zabývat se danou třídou jevů a vymezit pro ni příslušný termín. Makarov [1977: 130n] shrnuje, že pojem „*teleonomie*“ od- povídá nazrálé potřebě popsat vztahy objektivních účelových a k cíli směřujících procesů. Dodává vhodnou formu již existujícím pojmům. Tento termín podtrhu- je svébytnost cílově orientovaných objektů, vyjadřuje jednu z důležitých objektiv- ních stránek jejich existence, bez níž by se náš obraz o nich ochudil. Makarov pojmu „*teleonomický*“ přiřazuje dva základní významy. Prvý, široký význam odpovídá obec- né cílovosti v živé přírodě, v činnosti vědomí, v sociálně-ekonomických vztazích, v ky- bernetických zařízeních (tak je tento pojem použit i v tomto příspěvku); druhý, vel- mi úzký význam tohoto slova je vztažen pouze k lidskému vědomí a činnosti. Miklin — Podoľskij [1980: 99n] říkají: „... v procesu historického vývoje dochází k vývoji objektivní dialektiky, podmíněné objevováním se složitějších forem hmoty a vyš- ších úrovní organizace... Jeden z nejzávažnějších takových momentů představují málo zkoumané „cílové“ vztahy. Jsou specifickým druhem reálných, objektivních vztahů v procesu vývoje... Pro označení těchto vztahů považujeme za možné po- užívat pojmy „účelnost“ a „teleonomičnost“ jako neadekvátnější a dostatečně široce přijímané.“

svázána s kategorií společenského bytí. Od ní je odvozen *systém hodnot objektu*, který více souvisí s kategorií společenského vědomí. *Soubor cílů a norem objektu* je konkretizací systému hodnot na danou situaci a časový horizont. Jeho funkcí je orientovat budoucí vývoj materiální struktury objektu v souladu s přijatými hodnotami. Důležitou součástí teleonomického výkladového schématu je i *způsob hodnocení plnění cílů a norem objektu*. Představuje srovnání aktuálního stavu materiální struktury objektu se souborem jeho cílů a norem. Výslednou informaci o míře úspěšnosti plnění přijatých cílů a norem získává *řídící systém objektu* jako podklad pro rozhodování o způsobech, jak optimalizovat uspokojování společenských, institucionálních, skupinových a individuálních potřeb změnami v materiální struktuře objektu, ale také ovlivňování hodnotového systému. V neposlední řadě je třeba respektovat i skutečnost, že všechny reálné ekvivalenty výše zmíněných prvků jsou vybaveny schopností reprodukce minulých vývojových trendů, jež jim propůjčuje jistou autonomii (genetický aspekt).

Teleonomické výkladové schéma se pokouší objasňovat takové jevy svázané s existencí společenských organických celků, jako je schopnost *orientovat* se ve světě, *anticipovat* možnou budoucnost, *hodnotit*, vybírat z různých možností, *adaptovat* se na změněné vnitřní či vnější podmínky v souladu s nabízejícími se možnostmi uspokojování potřeb.

4. 2. 2. 3. Holistické výkladové schéma(8)

Holistické výkladové schéma bývá v literatuře zpravidla charakterizováno takto:

1. celek nelze redukovat na sumu částí, z nichž se skládá;
2. celek proniká do částí, mění je, v částech se projevuje povaha celku;
3. bytí celku se odvozuje ze vzájemných vztahů částí;
4. celek nemůže být zkoumán, aniž by byly zkoumány části, a části nemohou být zkoumány nezávisle na zkoumání celku [Blauberg 1964: 96; Lange 1966].

Mnozí filozofové nevěnovali problému vztahu celku a jeho částí dostatečnou pozornost; často se spokojili se sumativní koncepcí (celek není ničím více než sumou svých částí). Tento postoj byl typický zejména pro některé materialisty osmnáctého století, ovlivněné rozvojem mechanistické přírodovědy. Rozvoj nejrůznějších vědních disciplín v devatenáctém a dvacátém století však přinesl fakty o *objektivní* existenci *celostnosti* v přírodě a ve společnosti, a tedy o neudržitelnosti takového přístupu. Idealističtí filozofové na to reagovali mystickou koncepcí (celek je více než suma částí, je nepoznatelnou nemateriální existencí), v níž povýšili takto chápanou celostnost na základní vysvětlující princip všeho bytí [Smuts 1938]. Vycházejíce z ní, nebyli s to poskytnout speciálně vědním disciplínám tolik žádoucí gnozeologickou bázi pro zásadní řešení jejich konkrétních poznávacích problémů.

Tehdy zůstávala tato problematika na okraji zájmu marxistické filozofie a metodologie věd. V současné době je však na této půdě patrné zvýšené úsilí o vyrovnání se s uvedenými problémy [Afanasjev 1964; Abramova 1974]. Jejich uspokojivé řešení však nebude ani otázkou bezprostřední budoucnosti; základním předpokladem úspěchu je zde těsná součinnost představitelů speciálně vědních a obecně vědních disciplín s marxistickými filozofy.

Holistické výkladové schéma se úzce váže na taková závažná témata společ-

(8) Termín „holistický“ byl zvolen pro účely obecného označení problematiky dialektiky částí a celku. Nelze jej vztahovat k buržoazní filozofické škole holismu.

čenských věd, jako jsou (kromě jiného) *vztah jedince, skupiny, instituce a společnosti, diferenciací a integrace společenských činností, kvalitativní změny* ve společenském vývoji, *odcizení*.

Závěry

Jednotlivá výše uvedená výkladová schémata jsou samozřejmě začleněna do referenčního rámce materialistické dialektiky, která odhaluje nejobecnější zákonitosti vzniku, rozvoje a zániku totalit (např. společenských organických celků). Vývoj těchto totalit pojímá jako opakovanou diferencující se reprodukci jejich základních vývojových podmínek, odráží jejich jednotu a zároveň polaritu, rozporuplnost, rozpoznává a vysvětluje vztahy mezi stálým a proměnným v průběhu jejich vývoje.

Materialistická dialektika se ovšem uplatňuje jak při vysvětlování obecných zákonitostí vývoje objektivní reality, tak v samotném procesu poznávání této reality. Zelený [1979: 34] vymezuje tato užití pojmu *objektivní a subjektivní dialektika*. I když by bylo chybné přísně oddělovat uvedená dvě základní užití dialektiky (odporovalo by to povaze poznání, v němž se vždy prolíná jeho subjektivní a objektivní podmíněnost), je účelné se jimi zabývat, neboť mají specifické předměty zkoumání (příčemž lidské poznání jako předmět subjektivní dialektiky je jednou ze součástí objektivní reality jako předmětu objektivní dialektiky; jejího poznání se ovšem subjekt aktivně účastní).

Mluvíme-li tedy o dialektice ve vztahu k výkladovým schématům, máme tím na mysli *objektivní dialektiku*, dialektiku v ontologickém slova smyslu. Uplatněním subjektivní dialektiky (dialektiky v gnozeologickém slova smyslu) se budeme zabývat v následující části tohoto příspěvku, jež je věnována užití výkladových schémat v procesu vědeckého poznání. Upozorňujeme však znovu na skutečnost, že uvedené rozlišení je pouze relativní, neboť předpokladem aplikace objektivní dialektiky je mimo jiné i užití hierarchicky nižších „predialektických“ [Fil Korn 1963] výkladových schémat, které už ovšem samo předpokládá jejich koordinaci a orientaci prostřednictvím subjektivní dialektiky.

4. 3. Povaha vztahů mezi výkladovými schématy

Uvedená výkladová schémata jsou analytickými abstrakcemi, odvozenými z celku poznávacího procesu pro potřeby gnozeologické analýzy. Vyjadřují některé důležité, navzájem rozlišitelné a nepřevoditelné složky tohoto procesu. Nelze je proto nikdy s nadějí na úspěch užívat izolovaně; je třeba respektovat jejich návaznosti na jiná výkladová schémata nebo na další nástroje poznání (viz oddíl 3. 1.). Jejich relevance vyplývá ze schopnosti odrážet významné a rozšířené vlastnosti poznávané reality.

Pro konkrétní poznávací proces je charakteristické právě prolínání, simultánní aplikace jednotlivých výkladových schémat. To například znamená, že jednotlivá relační výkladová schémata se navzájem doplňují a že výkladová schémata vztahená k větším celkům reality v sobě vždy zahrnují (nikoli ovšem nutně všechna) relační výkladová schémata. Vzájemná závislost výkladových schémat větších celků reality je ještě výraznější — například teleonomické a holistické výkladové schéma se nemůže obejít bez systémového výkladového schématu. Objektivní dialektika pak v sobě zahrnuje všechna výkladová schémata a naopak, ve výkladových schématech (jsou-li užívána adekvátním způsobem) se prosazují prvky objektivní dialektiky (viz například vztah částí a celku v holistickém výkladovém schématu).

Důslednější gnozeologická analýza jako předpoklad gnozeologické syntézy

by si dokonce vynucovala sestavení a výklad vazbové matice jednotlivých výkladových schémat, kde by plastičtěji vynikly jejich afinity i kontroverze. Některá políčka takové matice na sebe soustřeďují dlouhodobou pozornost badatelů, jiná zůstávají na okraji jejich zájmu; všechna však reprezentují mimořádně nosná a zajímavá témata pro gnozeologii společenských věd. Zvláště aktuální jsou například tato: *vztah kauzálního a teleonomického výkladového schématu* [Frolov 1961; Makarov 1977]; (9) *vztah teleonomického a holistického výkladového schématu* [Miklin — Podolskij 1980]; *vztah všech výkladových schémat vztahených k větším celkům reality a dialektiky* [Javůrek — Zeman (eds.) 1979]. Nemůže přitom překvapit, že rozporuplnost poznávacího procesu nabývá někdy i na půdě marxistické filozofie a metodologie věd podoby potenciálních nebo i aktuálních konfliktů různých výkladových schémat. Zdrojem těchto konfliktů bývá většinou profesní zázemí badatelů nebo praktická potřeba řešit ten či onen dílčí poznávací problém v reálném čase.

4. 4. *Fundamentální role dialektiky poznání (subjektivní dialektiky) při aplikaci výkladových schémat*

Dialektika poznání (subjektivní dialektika) zaměřuje, organizuje a koordinuje užití obecných výkladových schémat v rámci užití všech nástrojů vědeckého poznání. Proto je v procesu poznání nezastupitelná. Nebudeme se zde zabývat nesnadným úkolem specifikace toho, jakým způsobem se v ní odráží objektivní dialektika. Tím se zabývá například Zeman [1978]. Pokusíme se pouze formulovat některé obecné principy jejího užívání v analytické i syntetické fázi vědeckého poznání.

1. V *analytické fázi* poznání lze aplikovat jakoukoli vhodně redukovanou kombinaci výkladových schémat a dalších poznávacích postupů. Zvolená kombinace poznávacích nástrojů je funkcí zobecnění dosavadních poznatků o vymezené oblasti společenské reality. Nemusí zde nutně docházet k využití dialektického způsobu výkladu skutečností, jsou užívány pouze zárodečné prvky objektivní dialektiky, obsažené ve výkladových schématech.

2. Jednou zvolená kombinace výkladových schémat, zvláště když je podpořena určitým formálním modelovým aparátem, do značné míry znesnadňuje reorientaci poznávacích aktivit; tato skutečnost může někdy vést i ke svéráznému „vytěšňování“ poznatků nezapadajících do užívaných poznávacích forem mimo poznávací záběr. Proto je proces volby určitého výkladového schématu nebo jejich kombinace velmi závažnou etapou vědecké práce.

3. Vzhledem k nekonečné bohatosti reality vzpírající se principiálně omezenému lidskému poznávacímu úsilí, nelze ovšem velmi často předem rozhodnout, která kombinace výkladových schémat je adekvátní. V takovém případě je nezbytné uplatnit variantní poznávací postupy, užívající odlišných výkladových schémat, resp. jejich kombinací, a srovnáním výsledků jimi zprostředkovaného poznání dospět k určitější představě o jejich adekvátnosti.

4. Proces poznání nebude nikdy přímý a jednoznačně určený: nelze vyloučit rozpornosti jednotlivých úrovní poznání, kontradikce, formulace chybných hypotéz, cesty po slepých uličkách poznání. Proto je nutno mít i odvahu k poznávacímu experimentu, doprovázenou ovšem spíše zdravou mírou metodické skepsy než přesvědčením o konečném úspěchu.

5. Čím větší pozornost se soustřeďuje na poznání vývojových zákonitostí dané

(9) Rozlišení kauzální a teleonomické determinance bývá někdy obtížné — zejména v analýze ex post se skrývá nebezpečí přecenění kauzality na úkor cílovosti.

oblasti společenské reality, tím obecnější výkladová schémata je nezbytné aplikovat.

6. *Syntetická fáze* poznání klade zvláštní nároky na adekvátní uplatnění dialektiky. Předpokladem její vhodné aplikace je předchozí usilovné zkoumání reality založené na všech využitelných zdrojích poznání, včetně výkladových schémat. Dialektická syntéza je ve společenských vědách velmi nesnadnou záležitostí. Nelze ji dosáhnout vsazováním jednotlivých prvků reflexe skutečnosti do základních pouček materialistické dialektiky. Lenin [1953: 73n] v dané souvislosti upozorňuje na charakteristické Hegelovo přirovnání: „— jako táž mravní průpověď v ústech mladíka, jenž ji docela správně rozumí, nemá ten význam a tu plnost, jakou má v duchu životem zkušeného muže, jenž ji vyjadřuje veškerou silu v ní obsaženého obsahu. Tak se dostává logickému teprve tehdy pravého ocenění jeho hodnoty, když se stalo rezultátem vědecké zkušenosti; pak se duch představuje jako obecná pravda, ne jako zvláštní znalost vedle jiné látky a reality, nýbrž jako podstata všeho toho ostatního obsahu ...“ [Hegel III, 1833: 47].

7. Za všech okolností je třeba respektovat otevřenost vědeckého poznávacího procesu: historie vědy přináší důkazy o tom, že její rozvoj je doprovázen četnými vývojovými zvraty, dříve neznámými zobecněními nezařaditelnými pod výkladová schémata do té doby užívaná.

5. Výkladová schémata a zákony

Výkladová schémata se v praxi uplatňují jako specifické poznávací formy vysvětlující poznávanou skutečnost. Měla by tedy úzce navazovat na *zákony* jako na vědecké abstrakce nutných objektivních souvislostí jevů. Je proto nashodě otázka, do jaké míry s těmito zákony skutečně korespondují a zda je možno blíže specifikovat jejich vzájemné souvislosti.

Vyjdeme-li z Černíkova [1977] rozlišování tří typů zákonů, tzn. faktuálního zákona, idealizovaného zákona a imanentního zákona konkrétních celků, můžeme k nim přiřadit výkladová schémata a dialektickou syntézu způsobem naznačeným v tabulce 1. Přitom obsahem faktuálního zákona (zákona jevu) je jednoduchá identifikace jevu (bezprostřední skutečnosti), jeho trvalé stability, pravidelnosti, opakovatelnosti. Faktuální zákon splňují skutečné objekty.

Tabulka 1. Přirazení úrovní výkladových schémat stupňům vědecké poznávací činnosti a typům zákonů

Hierarchické stupně celkové poznávací činnosti ve vědě (podle Kuzmina)	Hierarchické úrovně výkladových schémat; dialektická syntéza	typy zákonů (podle Černíka)
1. úroveň: předmětné poznání	Výkladová schémata vztažená k relacím mezi jevy	Faktuální zákony
2. úroveň systémové poznání	Výkladová schémata vztažená k větším celkům reality	Idealizované zákony
3. úroveň syntetické poznání	Dialektická syntéza (10)	Imanentní zákony konkrétních celků

Legenda: ↓↑ přechody a prolínání

(10) Jak je zdůrazněno v textu, dialektika není omezena pouze na nejvyšší hierarchickou úroveň, její momenty prostupují všemi úrovněmi.

Obsahem idealizovaného zákona je myšlenková redukce jevové formy objektu na jeho abstraktní podstatu; idealizovaný zákon tedy vypovídá o souvislostech idealizovaných objektů. Taková myšlenková redukce může být několikanásobná a naopak, odvození faktuálního zákona z idealizovaného zákona se může realizovat řadou zprostředkujících mezistupňů.

Hierarchicky nejvýše postavené jsou *imanentní zákony konkrétních celků*, mající povahu forem (rozšířené) reprodukce základních podmínek jejich existence.

Je zajímavé, že tato typologie zákonů koresponduje s Kuzminovou koncepcí tří základních hierarchických stupňů celkové poznávací činnosti ve vědě.

Kuzmin [1976: 10n] totiž rozlišuje *předmětné poznání, systémové poznání a syntetické poznání*. Přestože je tato specifikace provedena na elementární rozlišovací úrovni, je možno se pro účely první orientace pokusit i o přiřazení jednotlivých hierarchických úrovní výkladových schémat k uvedeným stupňům vědecké poznávací činnosti a k typům vědeckých zákonů — opět viz tabulka 1.

Ve skutečnosti není přiřazení tak jednoznačné, jak by bylo možno na první pohled usuzovat. Dochází k četným přesahům ve styku jednotlivých úrovní poznání, zákonů, výkladových schémat a dialektiky; největší závažnost však podle našeho názoru má korespondence mezi nimi na shodných úrovních.

Šipky v tabulce symbolizují úzkou návaznost a podmíněnost jednotlivých hierarchických úrovní všech tří sledovaných hledisek.

6. Příklady užití výkladových schémat v praxi společenskovědního poznání

6. 1. Zkoumání aplikability modelů systémové dynamiky

V úvodu bylo řečeno, že základním motivem uvažování o výkladových schématech byla potřeba hlubšího zamyšlení nad aplikabilitou formálních modelových aparátů ve společenských vědách. Uvedu nyní ve zkratce závěry metodologické kritiky tohoto typu, týkající se tzv. modelů systémové dynamiky (Forrester [1971] a následovníci).(11)

Aparát modelů systémové dynamiky je možno bez nadsázky považovat za jednu z velmi obecných formalizačních procedur, které se daří zobrazovat strukturní i vývojové obrysy modelovaného společenského objektu zároveň. Bylo by však chybné spokojit se tímto konstatováním. Položme si o stupeň konkrétnější otázku: která výkladová schémata jsou tyto modely schopny reprodukovat?

Předobrazem klasické podoby modelů systémové dynamiky je kauzální výkladové schéma. Relace ztvárněné prostřednictvím modelových rovnic mají vyjadřovat jednoznačné, podstatné vlivové souvislosti mezi jevy a berou do úvahy i jejich časovou následnost. Věc je ovšem složitější: ne všechny příčiny a účinky jsou stále se vyskytující, měřitelné a vhodně indikované. Proto dochází k redukci modelového zobrazovacího záběru i pokud jde o toto výkladové schéma.

Vztahy současného vzájemného působení, interakce, zatím nelze modely daného typu vyjádřit přímo. Interakční výkladové schéma je pouze nedokonale nahrazováno analytickým oddělením vazby jevu A na jev B a jevu B zpět na jev A. (Tuto náhražku interakce je třeba odlišovat od identifikovaných a formalizovaných zpětných vazeb působících v reálném systému.)

(11) Nezabývám se zde kritikou výchozí společenskovědní teorie užitě při konstrukci známého Forresterova modelu světa, provedenou řadou marxistických filozofů a sociologů.

Ani kondicionální výkladové schéma nemá zatím naději na přiměřené ztvárnění v aparátu modelů systémové dynamiky.

Přejdeme-li k výkladovým schématům vztahujícím se k větším celkům, pak se tyto modely jednoznačně hlásí k systémovému výkladovému schématu. Lze je koneckonců charakterizovat i jako jednu z aplikačních forem obecné teorie systémů. Jsou schopny zobrazovat prvky, jejich vlastnosti, vztahy mezi nimi, vlastnosti podsystémů i celého systému, vliv relevantního okolí na vnitřní prvky objektu; jsou schopny vyjádřit i hierarchické uspořádání objektu nebo jeho dekompozici na relativně nezávislé podsystémy. Strukturace, reprezentovaná modelem systémové dynamiky, je ovšem strukturací na dosti hrubé rozlišovací úrovni ve srovnání s některými jemnějšími modelovými postupy vycházejícími zejména z matematické statistiky (např. ve srovnání s analýzou vztahů v klasickém sociologickém empirickém výzkumu), které však za lepší strukturální přizpůsobení platí snížením nebo ztrátou vypovídací síly vztažené k časové dimenzi.

Holistické výkladové schéma se projevuje spíše v obecném přístupu samotné metody k objektu než v jejích zobrazovacích možnostech. Modely systémové dynamiky samozřejmě zobrazují — na rozdíl od ekonometrických a jiných modelů — různé stránky reality (např. technickou, ekologickou, ekonomickou, demografickou, sociální) zároveň. Přitom však dochází ke značné redukci a zjednodušení reálné složitosti modelovaných objektů. Postup modelové formalizace, sestávající ze „skládání“ jednotlivých rovnic do modelového celku, nevytváří dostatečnou oporu pro přijetí tvrzení o schopnosti modelu zobrazit holistický aspekt reality, spočívající v ovlivňování částí celkem a celku částmi. Celkové chování modelu je nesporně ovlivněno stavy všech součástí modelového zobrazení; není však vyjádřeno synteticky, nevytváří novou kvalitu, neodráží se nikam jinam než pouze zpět do stavů jednotlivých prvků.

Klasické aplikace modelů systémové dynamiky zcela opomíjely reálnou cílovost společenského života a nezabývaly se tedy potřebou uplatnit zde teleonomické výkladové schéma. Proto byly podrobeny silné kritice a v některých novějších aplikacích je možno se setkat se zajímavými pokusy o obohacení modelového aparátu v tomto směru, vycházejícími zejména z matematické teorie optimálních procesů [Pontrjagin a kol. 1964]. Lze je rozdělit do dvou základních směrů:

- a. Snaha o úplnou algoritmizaci rozhodovacích procesů v modelu.
- b. Budování modelů systémové dynamiky jako nástrojů otevřeného rozhodovacího procesu, usnadňujících interakci modelu s člověkem — řídicím pracovníkem. [Potůček 1980b].

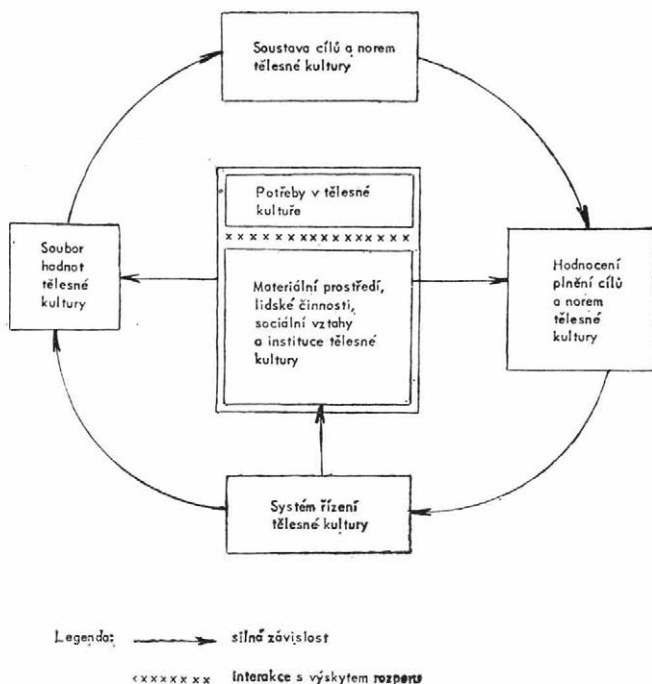
Metodologická kritika modelů systémové dynamiky vede k závěru, že v případě nutnosti aplikace jiného než systémového či kauzálního výkladového schématu je nezbytné nasadit kromě aparátu modelů systémové dynamiky také další modelové formalizace — pokud jsou pro relevantní výkladová schémata vůbec k dispozici — a řešit obtížný problém jejich integrace. Jde o podnětnou koncepci tzv. *multimodelování*, kterou u nás prosazuje zejména Habr [1976].

Další úvahy je vhodné rozvíjet tak, aby bylo identifikováno aplikační pole dostupných modelových formalizací a jejich kombinací pro jednotlivá výkladová schémata a jejich kombinace. Může jít například o hledání styčných bodů aparátu teorie katastrof [Thom 1975] a holistického výkladového schématu, postupů multikriteriální optimalizace a teleonomického výkladového schématu apod.

6. 2. Teleonomické výkladové schéma jako vztahový rámec výzkumu potřeb, hodnot, norem a cílů v tělesné kultuře

Jako konkrétní příklad aplikace výkladového schématu je možno uvést užití teleonomického výkladového schématu při koncipování výzkumu potřeb, hodnot, norem a cílů v tělesné kultuře ve vztahu k jejímu systému řízení. Toto schéma bylo včleněno do disponibilních poznatků marxistické teorie kultury, teorie tělesné kultury, sociologie a dalších společenskovědních disciplín (viz schéma 1).

Schéma 1: Teleonomické výkladové schéma tělesné kultury

Vyjádření dynamických vztahů mezi materiálním prostředím, lidskými činnostmi, potřebami, hodnotami, normami a cíli, jež jsou zabezpečovány specifickými sociokulturními mechanismy, je sice schematické a zjednodušující, na druhé straně však vytváří ohnisko umožňující integraci pohledů všech zainteresovaných vědních disciplín. Dovoluje také lépe utřídit a formulovat některé výchozí výzkumné hypotézy, které z něj jednak vycházejí, jednak jej dále doplňují a modifikují, jako jsou například:

1. Tělesná kultura je historicky zformovaná, dynamicky se rozvíjející, složité hierarchizovaný a diferencovaný sociokulturní systém, vytvářející rámec pro uspokojování specifických potřeb jednotlivců, sociálních skupin, institucí i celé společnosti.

2. V teoretické i empirické rovině zkoumání je třeba vycházet z úzkého sepětí kategorie „potřeb“ (společenských, skupinových, institucionálních a individuálních) s celým komplexem souvisejících pojmů (jako jsou například pojmy „zájmy“, „motivace“, „funkce“ apod.) a neustále toto sepětí objasňovat.

3. Důležitým východiskem analýzy hodnot je jejich silná (i když ne vždy bezprostřední) podmíněnost manifestovanými i latentními potřebami existujícími v konkrétním sociálně kulturním kontextu. Hodnoty jsou ovšem ovlivňovány i celou řadou dalších determinant (na úrovni jedince například hodnotovými orientacemi interiorizovanými v průběhu socializace, vnějšími sociálními tlaky, stupněm poznání předmětu hodnocení, emoční situací atp.); vyznačují se i určitou mírou geneticky podmíněné vývojové autonomie a zpětným působením v oblasti potřeb. V konkrétních analýzách je nutno usilovat o identifikaci odrazu vlastností subjektu i objektu v hodnotícím vztahu a identifikovat i rozporné vztahy společenských, institucionálních, skupinových a individuálních hodnot.

4. Cíle a normy společenských subjektů participujících více či méně aktivně na tělesné kultuře představují více či méně složitou projekci přijímaných hodnot, popřípadě upevněných zájmů. Cíle reprezentují věcně a časově konkretizované budoucí stavy skutečnosti. Normy vyjadřují společenské regulativy činností. Také zde existují složité a někdy rozporné vztahy mezi společenskou, institucionální, skupinovou a individuální úrovní cílů a norem. Kvalita řízení tělesné kultury roste i v závislosti na míře využívání vhodně operacionalizovaných cílových a normativních kritérií.

5. Vhodným nástrojem optimalizace vztahu mezi potřebami a realizačními podmínkami může být soustava cílových a normativních kritérií, včetně stanovení způsobu hodnocení jejich plnění, chápána jako integrální součást prognostického a plánovacího subsystému systému řízení tělesné kultury.

Závěrem

V běžném chodu sociologické práce nebývá často příliš mnoho času zamýšlet se nad těmi poznávacími principy a postupy, které přesahují vlastní předmět sociologie a soustřeďují se na obecně vědní až filozofickou rovinu poznání. Je pravděpodobné, že mnohým sociologům se proto může zdát problematika výkladových schémat jako něco prakticky málo využitelné.

Pokoušíme-li se však odpovědně reagovat na zvyšující se nároky řídící praxe na adekvátnost a relativní úplnost postižení struktury a vývoje společenských organických celků, nemůžeme se — až na výjimky — omezovat na postupy jediné vědní disciplíny a často dokonce ani na předmětný rámec společenských věd.

Je žádoucí nejen akceptovat všeobecné gnozeologické postuláty věcně i metodologicky jinak orientovaných disciplín, ale také usilovat o zobecňování jejich specifických, a nutně do značné míry jednostranných poznatků.

Pojednání o výkladových schématech je příspěvkem k řešení tohoto úkolu a jsem přesvědčen, že jejich aplikace může posléze významně zpětně ovlivňovat jak povahu otázek, které si sociologie klade, tak i adekvátnost jejich řešení.

Jde ovšem o problémy, u nichž nejsou dosud často známy spolehlivé cesty vedoucí k řešení ani tato řešení sama. Cílem statí je především podnítit další úvahy o možnostech integrace společenskovědního poznání.

Literatura

- Abramova, N. T.: *Celostnost i upravljenje*. Moskva 1974.
- Afanasjev, V. G.: *Problema celostnosti v filosofii i biologii*. Moskva, Mysl' 1964.
- Artjuch, A. T.: *Kategorial'nyj sintez teorii*. Kijev, Naukova dumka 1967.
- Balicki, W. — Dziamski, S. — Kmita, J. — Nowak, L. — Such, J. — Topolski, J.: *Zalozenia metodologiczne „Kapitalu“ Marxa*. Warszawa 1970.
- Bartoš, J.: *Problémy kauzální metody a historického výkladu pojmu*. Praha, Academia 1977.
- Beránková, S. — Potůček, M. — Zeman, M.: *Tvorba a využití komplexního modelu tělovýchovné organizace v ČSSR (část I, II, III)*. In: *Teorie a praxe tělesné výchovy*. Roč. 28, 1980, č. 8, 9, 10, s. 450–455, 550–554, 583–588.
- Bertalanffy, L. von: *General System Theory. Foundations. Development. Applications*. New York 1968.
- Blauberg, I. V.: *Problema celostnosti v marxistskoj filozofii*. Moskva, Vyssšaja škola 1964.
- Blauberg, I. V. — Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost' sistěmnogo podchoda*. Moskva, Nauka 1973.
- Bunge, M.: *Příčinnost*. Moskva, Izd. inn. lit. 1962.
- Celiščev, V. V.: *Filosofskie problemy semantiki vozmožnych mirov*. Novosibirsk, Nauka 1977.
- Černík, V.: *Problém zákona v marxistickej metodológii vied*. Bratislava, Pravda 1977.
- Čížek, Fr.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Faifr, V. — Gál, F. — Grim, A. — Potůček, M. — Zeman, M.: *Komplexní modelování*. Praha, IMP ČSR 1978.
- Fedorenko, N. P.: *Komplexní národohospodářské plánování*. Praha, Svoboda 1976.
- Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.
- Filkorn, V.: *Pre-dialectical Logic*. Bratislava, Nakladateľstvo SAV 1963.
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*. Cambridge, MIT Press 1971.
- Frolov, I. T.: *O pričinnosti i celesoobraznosti v živoj prirode*. Moskva, GIPL 1961.
- Habr, J.: *Prognostické modelování v hospodářské praxi*. Praha, SNTL 1976.
- Hegel, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik*. In: *Hegels Werke*, Bd. III, IV, V. Berlin 1833–1834.
- Hempel, C. G.: *The Logic of Functional Analysis*. In: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in Philosophy of Science*. New York 1965.
- Jasný, J.: *Problémy determinace a explikace v moderních vědách*. Hradec Králové 1970 (strojopis).
- Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds): *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.
- Jirásek, J.: *Organizační řízení (vývoj teoretické mysli)*. Díl I–V. Praha, ÚFS ČSAV 1976.
- Kant, I.: *Kritika čistého rozumu*. Bratislava, Pravda 1979.
- Kazakevič, T. A.: *Celesoobraznost' i cel' v obščestvennom razvitiji*. Leningrad, Izd. Leningr. Univ. 1969.
- Klusoň, V.: *Cílový princip v celospolečenském plánování*. In: *Otázky plánování a řízení ekonomiky*. Praha, Academia 1978, s. 34–53.
- Kuhn, T.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1970.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Sborník. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Kuzmin, V. P.: *Princip sistěmnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva, Politizdat 1976.
- Lange, O.: *Celek a vývoj ve světle kybernetiky*. Praha, Svoboda 1966.
- Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha, SNPL 1953.
- Makarov, M. G.: *Katěgorija „cel“ v marksistskoj filosofii i kritika teleologii*. Leningrad, Nauka 1977.
- Maruyama, M.: *Paradigmatology and its application to cross-disciplinary, cross-professional and crosscultural communication*. In: *Papers of the IXth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Chicago 1973.
- Marx, K.: *Kapitál*. Praha, SNPL 1954–1956.
- Miklin, A. M. — Podol'skij, V. A.: *Katěgorija razvitija v marksistskoj dialektike*. Moskva, Mysl' 1980.
- Mužik, J.: *Subjekt a objekt*. Praha, NPL 1964.
- Myrdal, G.: *Value in social theory*. London, Lowe and Brydone 1968.
- Nowak, St.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Piaget, J.: *Múdrosť a ilúzie filozofie*. Bratislava, Pravda 1977.
- Pittendrigh, C. S.: *Adaptation, natural selection and behaviour*. In: *Behaviour and evolution*. New Haven 1958.

- Pontrjagin, L. S. — Boltjanskij, V. G. — Gamkrelidze, R. V. — Miščenko, J. F.: *Mate-
matická teorie optimálních procesů*. Praha, SNTL 1964.
- Potůček, M.: *Možnosti uplatnění teleonomického výkladového schématu v komplexním
modelování. Náměty k pojetí komplexního prognosticko-plánovacího systému*. Vý-
zkumná studie SPEV III — 3.2. 12. Praha, OKM Sportpropag 1980a.
- Potůček, M.: *Zobrazení cílů v modelech systémové dynamiky*. Ekonomicko-matema-
tický obzor, XVI, 1980b, č. 3, s. 241—264.
- Potůček, M.: *Teleonomické výkladové schéma v modelování sociálního rozvoje*. In:
Sborník z 5. mezinárodní konference o systémovém inženýrství, Karlovy Vary,
ČSVTS 1981 (v tisku).
- Šadovskij, V. N.: *Обecná теорие системů а системové методы аналýзы vědeckého po-
znání*. In: Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds.): *Dialektika а системový přístup*. Praha,
Svoboda 1979, s. 155—170.
- Smuts, I. C.: *Die holistische Welt*. Berlin 1938.
- Stěpin, V. S. — Tomil'čik, L. M.: *Praktičeskaja priroda poznanija i metodologičeskije
problemy sovremennoj fiziky*. Nauka i téchnika, Minsk 1970.
- Tenzer, O.: *Základní formy determinace jevů*. Učební text VŠE, Praha, SPN 1968.
- Thom, R.: *Structural Stability and Morphogenesis. An Outline of a General Theory
of Models*. Massachusetts, Benjamin 1975.
- Ursul, A. A.: *Metodologické aspekty informace*. Praha, Academia 1975.
- Verworn, M.: *Die Frage nach den Grenzen der Erkenntnis*. Jena 1908.
- Zelený, J.: *Dialektika а системové myšlení*. In: Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds.):
Dialektika а системový přístup. Praha, Svoboda 1979, s. 32—47.
- Zeman, J.: *Dialektika, informace а odraz*. Praha, Horizont 1978.

Резюме

**М. Потучек: Проблемы характера и применения интерпретационных схем в общест-
воведческом познании**

Статья посвящена роли схем интерпретации в процессе научного познания с ориен-
тацией на область общественных наук. Схемы интерпретации действительности пони-
маются как такие обобщенные формы организации познания, которые делают воз-
можным это познание, опосредствуют его и в то же время активно воздействуют на
него. Они необходимые, но не достаточные условия этого познания.

Отдельные интерпретационные схемы иерархически упорядочены. На самом низком
уровне абстракции находятся схемы интерпретации, описывающие отношения между
явлениями: причинные, взаимодействующие и условные схемы интерпретации. На
среднем уровне абстракции различаются системные, телеономические и холистические
схемы интерпретации. Самой общей схемой интерпретации является диалектика, ко-
торая содержится в зачаточном состоянии уже в схемах интерпретации более низкого
уровня абстракции и которая в то же время направляет, организует и координирует
их использование, дополненное другими инструментами познания.

Схемы интерпретации тесно корреспондируют иерархическим ступеням научной
познавательной деятельности (предметной, системной и синтетической) и типам законов
(фактуальному, идеализированному и имманентному, отнесенному к конкретным целям).
Они касаются в частности общенаучного и философского уровня научного познания
и создают тем самым, кроме прочего, почву для гносеологического анализа неформа-
лизованных и формализованных методов познания, применяемых в общественных
науках (включая моделирование) и для решения актуальных задач межотраслевого
сотрудничества.

Представленное понимание схем интерпретации является открытым в смысле воз-
можности дальнейшей разработки и обогащения.

Summary

Potůček M.: Problems Connected with the Character and Application of Interpretation Schemes in Social Cognition

The present contribution is concerned with the role of interpretation schemes in the process of scientific cognition, with particular regard to the area of sciences. The interpretation schemes of reality are conceived as generalized forms of knowledge organization of a kind facilitating, mediating, and simultaneously actively influencing this knowledge. At the same time they represent necessary, though insufficient conditions of this knowledge.

Individual interpretation schemes are hierarchically arranged. On the lower level of generalization there are relational interpretation schemes concerned with relations among phenomena: causal, interactional and conditional interpretation schemes. The higher level of generality comprises system, teleonomic and holistic interpretation schemes. Dialectic provides a frame of reference for both levels; it simultaneously orientates, organizes and coordinates their application, complemented by further cognitive tools.

Interpretation schemes closely correspond to the hierarchical levels of scientific cognitive activity (i. e. the objective, the system and the synthetic level), as well as to the types of laws (i. e. the factual, the idealized and the immanent — relating to concrete entities). They concern primarily the general-scientific and the philosophical level of scientific knowledge, thus preparing the ground — among other things — for the gnoseological analysis of both non-formalized and formalized cognitive procedures applied in the social sciences (inclusive of modelling), as well as for the solution of urgent tasks in the area of interdisciplinary cooperation.

The submitted conception of interpretation schemes is open to further elaboration and development.

Errata

Z technických důvodů došlo při sazbě článku M. Potůčka k některým chybám:

Strana	Odstavec	Řádek	Chybně	Správně
404	nadpis třetí	3. 1.—2.	společenském předkládané	společenskovědním předpokládané
405	první pátý	8. 9.	fakultní poznávacích	faktuální poznávaných
408	čtvrtý	10.	<i>systemová, teleo- nomická a holistická</i>	<i>systemové, teleo- nomické a holistické</i>
409	třetí	2.	odvozují	dovozují
413	třetí	3.	pojmu	pojmy
422	nadpis první	2. 2.	Cognition of sciences	Science of social science

Několik poznámek(1) k tomuto tématu je vedeno snahou upozornit na problémy, které vznikají při provádění empirických sociologických výzkumů, zejména a především výzkumů aplikovaných, často až rutinní povahy. Jde o problémy, na něž lze nahlížet z různých pozic. Na jedné straně je můžeme prohlásit za fundamentální a současně banální (ve smyslu známé, jasné, vyřešené), na druhé straně se tato přiznaná fundamentalita může jevit jako určité zaklínadlo, za nímž se skrývají otázky ne zcela ujasněné nebo opomíjené a podceňované.

Nebude snad na škodu pokusit se v poměrně úzce vymezeném záběru o jakousi inventarizaci těchto problémů, spojených s přípravou a plánováním empirických výzkumů. Nejde ani tak o zásadní, či dokonce nové řešení, jako spíše o připomenutí některých souvislostí, které bývají v praxi empirického výzkumu někdy zanedbávány. Mám na mysli ty případy, kdy třeba v úvodním projektu zformulujeme cíl výzkumu a v jiné etapě práce — třeba až při zadání třídění na počítači — pracovní hypotézy. Tento typ výzkumné práce, s nímž je nutno polemizovat, se může rozvíjet v podmínkách chvatu a „hladu“ po sociologické informaci a stojí na hranicích diletantského pěstování oboru.

Sociologická veřejnost dnes již celkem všeobecně přijala názor „jaká hypotéza, takový výzkum“ za svůj. Na otázku, kde kvalitní hypotézy vzít, pohlížíme s vědomím aktuálnosti vyvstávajících problémů, a to zejména tam, kde se v rámci empirického výzkumu pohybujeme v různých tematických okruzích. Ať již máme možnost čerpat hypotézy z teorie nebo z empirie, jejich základním zdrojem a prvním krokem, který vlastně dává empirickému výzkumu smysl, je spojení hypotézy s daným konkrétním *výzkumným problémem* (srovnej [Jadov 1977: 58]. Hypotéza samozřejmě vychází z rozpracování předmětu výzkumu, přitom je spjata s cílem výzkumu nejenom z hlediska obsahu, ale i z hlediska typu a kvality získané informace.

Stanovení výzkumných cílů představuje první filtr, v němž se výzkumný problém mění v předmět a v soustavu hypotéz. Přijmeme-li předpoklad, že v procesu empirického výzkumu disponujeme strategií, která zaručuje soulad mezi požadavky na vstupu (hypotézy) a výstupu (fakty), je souvislost mezi cílem výzkumu a hypotézou jasná. Cíl výzkumu udává požadovaný typ informace a hypotézy musí tento vstupní požadavek co nejpresněji vyjádřit. Je žádoucí, aby toto základní strategické rozhodnutí bylo učiněno včas a výrazně, neboť spoléhat na to, že ve výzkumu nějak vhodné informace získáme nebo doplníme, může být ošidné. Stejně tak dobře můžeme zjistit, že výzkum sice „nějakou“ informaci přináší, že však tato informace neodpovídá původnímu požadavku.

(1) Rozšířený referát přednesený na semináři *Funkce teorie v sociologickém výzkumu* v Alšovicích v roce 1980. Nastíněné problémy se v jistém smyslu doplňují a překrývají s koncepcí diskutovanou v článku s. Potůčka. Oba texty do určité míry odrážejí stav metodologie a reprezentují řešení některých metodologických otázek na našich pracovištích.

Blíže zkoumání souvislosti cílů výzkumu a hypotéz provádíme proto, abychom vyloučili možnost, že výzkum nesplní požadovaný cíl, protože nebyl správně formulován tento cíl, anebo jemu odpovídající hypotézy. Naznačujeme tím současně, že souvislost mezi hypotézami a cíli je do značné míry vzájemná.

1. Hierarchie výzkumných cílů

Obecným cílem empirického sociologického výzkumu je shromáždit relevantní empirickou informaci ve vztahu k problémové situaci, která je východiskem výzkumu. Formulace konkrétních cílů je přirozeně nejvíce ovlivněna tím, co na samém počátku výzkumu víme o problémové situaci (předmětu) a o místě jejího vzniku (objektu).⁽²⁾ Dostatek poznatků o obou těchto aspektech umožňuje výzkumníkovi zaměřit v momentu rozhodování vysoko v hierarchii cílů.

Výsledný tvar výzkumu by měl být určován také charakterem požadované výstupní informace. I když při zahájení prací má každá taková rozvaha pravděpodobnostní ráz, je třeba rozhodnout, jaké *hlavní cíle* budeme sledovat.⁽³⁾ Z tohoto hlediska je možné uvažovat o určité klasifikaci, resp. hierarchii cílů, i když je samozřejmé, že v jednotlivých výzkumech se překrývají a kombinují:

Orientační cíle charakterizují ten typ bádání, pro něž se hodí spíše název sociologický průzkum (popřípadě šetření). Takový výzkum většinou zahajuje zkoumání určité oblasti, v níž není k dispozici dostatek informace ani o předmětu, ani o objektu. Krajním případem je situace, kdy se přistupuje ke zkoumání nového sociálního jevu nebo dosud blíže neidentifikované populace.

Deskriptivní cíle představují kvalitativně vyšší typ informace, a to samozřejmě tehdy, jestliže kvantitativní popis ústí v kvalitativní zhodnocení dat. Naplnění deskriptivních cílů nemůže být chápáno jako ateoretický, „plochý“ empiricismus. Zajímavé je to, že na vstupu takového výzkumu dosti často chybí informace o objektu. Jinak řečeno, dostatečná informace (rozpracovanost) o předmětu dává popisu základní řád, zabezpečuje hodnotu získávané informace.

Explanační cíle sleduje výzkum, který je spojen s relativně vysokými teoretickými ambicemi, v němž jde o vysvětlení jevů a o formulaci kauzálních závislostí mezi zkoumanými proměnnými. Tyto cíle jsou typické spíše pro základní výzkum (badatelský) než pro aplikovaný výzkum a výrazně ovlivňují celou strategii řešení úkolu — zejména volbu technik a jejich ověřování, určení výběrového souboru, způsobů zpracování dat apod. Předpokládá se většinou dostatečná informovanost badatele jak o předmětu, tak o objektu výzkumu. Přes vysokou míru informací na vstupu jde o výzkum velmi komplikovaný, teoreticky i metodologicky náročný.

Sociotechnické cíle představují úkol nejnáročnější. Je možné o nich uvažovat tam, kde máme jasno o předmětu výzkumu a alespoň zčásti i o objektu.

(2) Rozlišení předmětu a objektu je možno provést mnohem přesněji zdůrazněním gnozeologického aspektu; předmět totiž vzniká aktivním spolupůsobením poznávacího subjektu, musí být tedy teoretickým odrazem reality; na druhé straně je vždy určitou redukci, výběrem některých, samozřejmě pokud možno relevantních charakteristik, souvislostí atd.

(3) Poněvadž v článku používám poněkud schematizující klasifikace cílů a do jisté míry i hypotéz, odkazuji na podrobnější a didakticky instruktivnější výklad ve skriptech *Metody a techniky sociologického výzkumu I* (v tisku UK), na němž jsem se autorsky spolupodílel s dr. M. Petruskem, CSc.

Jsou přirozeně spojeny s otázkami explanace, ovšem východiskem pro jejich naplnění může být také informace deskriptivního typu. Proto nelze tento typ cílů jednoznačně nadřazovat nad předchozí. I když se to většinou implicitně předpokládá, považuji za užitečné v každém jednotlivém výzkumném úkolu výslovně uvést, zda výzkum má přinést převážně sociotechnickou informaci, anebo zda sociotechnické závěry budeme považovat za pravděpodobně možný, avšak do jisté míry vedlejší produkt. I tato rozhodnutí totiž ovlivňují formulaci hypotéz.

Je smysluplné rozlišovat cíle hlavní, jichž musí být dosaženo, a cíle vedlejší. Také předběžná bilance informací o předmětu a objektu ve vztahu k výzkumným cílům je užitečná: umožňuje rozhodnout o případném zkrácení výzkumu, vypouštění některých etap (například předvýzkumu, zkrácení celé přípravné fáze apod.).

Například výzkumný úkol *Pracovní a sociální podmínky projektantů k. p. Energoprojekt* (řešený na katedře sociologie filozofické fakulty UK v roce 1980) byl koncipován jako aplikovaný s perspektivou sociotechnických doporučení směrem ke komplexnímu programu péče o pracující. Protože však prakticky zahajoval výzkumnou činnost v podniku bylo hlavní intencí orientovat se v problematice, zmapovat její základní charakteristiky. Informace o objektu byly velmi kusé (navíc ve vztahu k zadavateli byl celý tým složen z externistů), bylo jasné, že technický studia dokumentů nemohou být ani v přípravné fázi rozsáhleji uplatněny. Téma výzkumu bylo přitom formulováno takřka standardním způsobem.

Byl proto proveden v podstatě *orientační výzkum*, i když neměl daleko k typu deskriptivnímu (díky relativně jasné představě o předmětu a předpokládaných souvislostech). Použití běžných způsobů operacionalizace dovolilo zkrácení přípravné fáze. Výstupem byla hrubá a jistě ne úplná deskripce základních obrysů, indikace některých specifických problémů. Byly shromážděny praktické náměty pro sféru řízení, především však byly určeny směry příštího výzkumu, který by měl přinést podrobnou deskripci a položit základy pro hlubší explanaci a konkrétnější sociotechnické závěry.

Naproti tomu v současnosti probíhající výzkum skupin pracovníků řídících energetické bloky (prováděný také katedrou sociologie FFUK) je založen na velmi podrobné deskripci řady charakteristik pracovních skupin. Kombinuje různé technické postupy, které je třeba v přípravné fázi postupně ověřit. Jednotlivé fáze šetření (výzkumy v jednotlivých elektrárnách) budou ukončeny analytickými zprávami (včetně sociotechnických návrhů). V tomto ohledu představuje výzkum *deskriptivní typ*. Je však zřejmé, že opakováním šetření a rozšířením výsledného souboru dat vzniká možnost provést výzkum *explančního rázu*, ověřit teoretické hypotézy, například o vlivu velikosti, heterogenity skupiny, skupinové atmosféry na výkonnost skupiny, na individuální uspokojení, na stabilizaci pracovníků atd., a zachytit proces formování rysů kolektivismu. Tomu účelu bylo přizpůsobeno i vypracování podrobného úvodního i pracovního projektu (s perspektivou na několik let dopředu).

Exkurs do výzkumné praxe dokumentuje význam specifikace cílů, současně však naznačuje, že přechody mezi jednotlivými typy nejsou nikterak ostré, že v realitě výzkumné práce se jednotlivé cíle prolínají. V každém výzkumu se vyskytují oblasti, kde je třeba teprve se orientovat, vedle oblastí, jejichž systematická deskripce je rutinní záležitostí; těžko bychom hledali výzkumnou zprávu, která neobsahuje žádnou explanaci. Kategorizace cílů má usnadnit postavení dominujících záměrů a také rozdílu ve strategiích jednotlivých akcí.

Přestože při plánování empirického výzkumu vždy intervenuje velká variabilita faktorů, které se spolupodílejí na volbě výzkumných cílů (například časové dispozice apod.), je nutné zvolit určitou základní rovinu v hierarchii cílů. Je proto vhodné posoudit stávající znalosti o předmětu výzkumu, a to nejenom kvantitativně; kvalita této vstupní informace je silně ovlivněna — samozřejmě mimo jiné — i *charakterem hypotéz*, které jsou v této fázi k dispozici.

Je samozřejmě možné postavit problém trochu jinak: Je vůbec uskutečnitelný výzkum „bez hypotéz“? Je to přípustné? I když možnost výzkumu bez hypotéz nelze zcela vyloučit a i když v některých výzkumech (lépe snad: fázích badatelské činnosti) dospíváme k hypotéze teprve prostřednictvím analýzy dat, budí představa takového přístupu vcelku oprávněné obavy (jde přece o cílenou systematickou činnost...). V naprosté většině výzkumů se dá (a také má) pracovat s hypotézami od samého začátku. Je ovšem třeba odlišit, zda jde o vědecké hypotézy, vycházející z teorie nikoli jenom tím, že jsou formulovány pomocí teoretických pojmů a kategorií, ale že jsou součástí (produktem) systému poznatků a zákonitostí, že mají výrazný explanační potenciál atd., anebo zda jde o pouhé domněnky, o hypotézy ad hoc apod.

O postupu tvorby tzv. explanatorních hypotéz píše zajímavě F. Čížek [1974: 238—239], v kontextu jeho úvah ovšem zaznívají spíše přírodovědné tóny. Podnětnost jeho stanovisek spočívá v postižení skutečnosti, že nová vědecká myšlenka vystupuje zpočátku jako domněnka, formovaná velmi často intuitivně. Zdá se tedy, že rozlišení určité hierarchie hypotéz (například: domněnka — hypotéza, hypotéza deskriptivní — explanační, hypotéza „předvědecká“ — „vědecká“, tj. explanačně predikční atd.) vnese do problému více světla. V této souvislosti zasluží citaci F. L. Kerlinger: „Je sice možné provádět výzkum bez hypotéz, zvláště v explorativních výzkumech. Je však těžké představit si moderní vědu v celé její přísné a ukázněné plodnosti bez vůdčí síly hypotéz.“ [Kerlinger 1972: 40]

V návaznosti na to, co bylo řečeno výše, je třeba zdůraznit, že otázku *východisek výzkumu* rozhodně není možno redukovat na problém hypotéz. Stupeň ujasněnosti hypotéz může být při zahájení výzkumných prací různý. To však neznamená, že se můžeme obejít bez ideově teoretických východisek, na jejichž základě jsou v průběhu výzkumu hypotézy dále upřesňovány, systematizovány a zdokonalovány.

2. Hypotéza jako základní vstupní informace výzkumu

Dosavadní praxe empirických výzkumů nás přesvědčuje o tom, že zdaleka ne vždy se daří vycházet z hypotéz odvozených z teorie.⁽⁴⁾ Velmi často není příslušná teorie prostě k dispozici, ne vždy také obsahuje dostatečné heuristické momenty. Zdrojem hypotéz a následující konstrukce teorie předmětu výzkumu může pak být empirie (například dříve formulované empirické generalizace), či dokonce jen individuální sociální zkušenost.

Ve všech návodech k empirickému výzkumu se dočteme, že hypotéza musí být operacionalizovatelná. Méně často je uvažován případ, kdy hypotéza, která je alespoň potenciálně operacionalizovatelná, k dispozici prostě není.⁽⁵⁾ V takové situaci musí výzkumník rozhodnout o *empirické řešitelnosti* problému. Výzkumná praxe, podporovaná nezájmem metodologických příruček právě o tuto situaci, badatele spíše svádí k reformulaci problému nebo minimálně k roztržce mezi cíli a hypotézami. Může to vést k situaci, že se výzkumem „řeší neřešitelné“, nebo — a to častěji — se výzkumné cíle v průběhu výzkumu substituuji (toto kulantní slovo ovšem může znamenat i podvrh) cíli obvykle nižšího řádu, nebo se k jejich „naplnění“ použije neadekvátní informace.

(4) Máme zde na mysli spíše teorie nižšího stupně obecnosti, někdy i parciální teorie (mají-li povahu teorie) jednoho sociálního jevu. Od problému struktury sociologické teorie v dalším výkladu odhlédneme.

(5) Nejde o absenci hypotézy vůbec, ale trochu paradoxně o to, že se jedná o hypotézy vysokého stupně obecnosti a abstrakce, vysoce teoretické.

Postulujeme zde nutnost analýzy hypotéz (týká se především východiskových hypotéz) a možností jejich operacionalizace. Vstupní informace je totiž:

- *úplná*, jsou-li hypotézy operacionalizovány (tj. jsou formulovány v empirických pojmech a jsou jednoznačně spojeny s určitým a indikovatelným souborem ukazatelů) a je znám postup jejich verifikace (otázka odpovídajícího výzkumného nástroje);
- *dostatečná*, je-li operacionalizace hypotéz jen částečná (jsou „empiricky kryty“, ale chybí algoritmus verifikace);
- *neúplná*, jestliže jsou k dispozici teoretické hypotézy, o nichž lze předpokládat, že jsou operacionalizovatelné;
- *nedostatečná*, pokud nejsou k dispozici žádné hypotézy anebo hypotézy pouze teoretické, empiricky neverifikovatelné.(6)

V případech, kdy charakter vstupních hypotéz je neuspokojivý, je třeba znovu provést logicko-teoretickou, systémovou analýzu problému, formulovat nové teoretické hypotézy a pokusit se o jejich operacionalizaci. Je zřejmé, že sociolog se širokým teoretickým rozhledem má situaci v mnohém usnadněnou a má větší šanci nalézt řešení.

V drtivé většině případů je možné i za nepříznivé výchozí situace formulovat operacionalizovatelné hypotézy, které lze verifikovat takovými technickými postupy, aby bylo dosaženo deskriptivní informace. Současně však je třeba upozornit na to, že splnění explanačních nebo sociotechnických cílů do jisté míry předpokládá optimální stav či tvar vstupních hypotéz. Na zlepšování tohoto stavu se musí podílet jak oblast sociologické teorie, tak metodologie.

Jakmile výzkumník dospěje k soustavě hypotéz a zodpoví otázku řešitelnosti výzkumu, může začít uvažovat o tom, jaké hypotézy (jakého typu) mají být ověřeny. V zásadě stojí před dvěma typy — *hypotézami deskriptivními* a *explanačními*. Deskriptivní hypotézy se vztahují k popisu zkoumané reality, přičemž:

- *identifikační hypotézy*(7) předpokládají výskyt určitých jevů za určitých podmínek, popřípadě určité „rozměry“ jevů;
- *relační hypotézy* předpokládají existenci nějakého vztahu mezi dvěma (nebo více) jevy, opět za určitých podmínek; mohou se týkat *strukturních vztahů* mezi jednotlivými elementy nebo mohou mít podobu *funkční závislosti*;
- *klasifikační hypotézy* postulují určitou skupinu vlastností, které za daných podmínek(8) charakterizují příslušný jev.

Všechny deskriptivní hypotézy můžeme ověřovat na základě souhrnné sociologické informace, založené na matematicko-statistickém zpracování dat.

Explanační hypotézy jsou „silnější“, neboť obvykle předpokládají existenci kauzálních vztahů mezi jevy a odhalení nutných, zákonitých, podstatných stránek a vztahů v získaných faktech (kauzalitu ovšem chápeme dialekticky a ex-

(6) V tomto kontextu zužujeme problém verifikace na verifikaci prostřednictvím empirického výzkumu. To neznamená, že ignorujeme jiné způsoby ověření správnosti teorie. I jednotlivé akty ověření jsou však momenty historické společenské praxe; marxistické pojetí praxe (jako kritéria pravdivosti poznání) nelze zaměňovat za novopozitivistické principy verifikace (včetně „konkurenčního“ Popperova principu falzifikace) — viz F. Čížek [1974: 152].

(7) Filozofové by pravděpodobně hovořili o bytné identifikaci, někteří sociologové o faktuálních či extenciálních hypotézách.

(8) Používáme-li obratu „za daných podmínek“, pak vedle poukazu na relativnost a parciálnost empirického zkoumání sociální reality máme na mysli velmi aktuální požadavek, aby výzkumník znal celospolečenské poměry a širší kontext svého zkoumání. V tomto směru by měl být znalcem teorie i praxe v jejich průniku.

planace může být v některých případech založena i jinak, například funkcionálně). Do algoritmů jejich verifikace je proto třeba vedle běžných postupů zařadit experimentální proceduru,⁽⁹⁾ v aplikovaném výzkumu se poměrně zřídka setkáváme s uplatněním procedury historické. Na možné obtíže při kauzální interpretaci výsledků experimentu upozorňuje — i když z odlišného stanoviska — S. Nowak [1975: 232].

Tím, že připomínáme některé z podstatných charakteristik hypotéz vstupujících do procesu empirického výzkumu, chceme ukázat, že vedle přímé vazby hypotéz a cílů není zanedbatelná ani metodologicko-strategická stránka věci: že totiž hypotézy určitého typu (konvenující určitým cílům) implikují určité algoritmy verifikace a kladou specifické nároky na oblast použitých technik sběru i zpracování dat. Metodologické konsekvence ovšem netvoří jádro našeho tématu. Protože si všímáme jenom některých aspektů problematiky úlohy hypotézy v sociologickém výzkumu, odkazujeme na podrobný výklad v sovětské *Příručce pro sociology* [1980: 158 an.], v níž je mimo jiné prezentována o něco hrubší, ale hluboce zdůvodněná typologie hypotéz.

3. Typy hypotéz a volba cílů

U málokterého výzkumu bychom si mohli dovolit předem tvrdit, že jeho výsledný tvar (výstupní informace) bude jednoznačně závislý na typu počátečních hypotéz. V průběhu výzkumu je totiž možné nahrazovat slabší hypotézy silnějšími, například strukturní funkčními, nebo dokonce deskriptivní explanačními. Takové doplňování souboru hypotéz ovšem předpokládá prodlužování přípravné fáze výzkumu, zvyšuje materiální nároky a v neposlední řadě i nebezpečí, že v průběhu prací zjistíme, že přesnější formulace hypotéz prostě není v našich silách. Proto nelze souhlasit s postupem, kdy přijmeme určité cíle bez ohledu na charakter vstupních hypotéz s tím, že v průběhu výzkumu získáme hypotézy vyššího řádu. Jestliže se můžeme důvodně domnívat, že se takové doplnění podaří, je lépe uskutečnit je před definitivním rozhodnutím o cílech výzkumu.

Proces rozhodování o cílech výzkumu včetně posouzení možností výzkumu z hlediska vnitřní logiky heuristických postupů je založen na řešení sledu konkrétních otázek, z nichž první část se týká problému řešitelnosti výzkumu. Postupně se můžeme tázat:

- Máme k dispozici hypotézy?
- Je možno formulovat hypotézy teoretické?
- Lze teoretické hypotézy operacionalizovat?
- Můžeme stanovit u operacionálních hypotéz způsob verifikace?

Jde o určitou bilanci zdrojů hypotéz, o zhodnocení stavu rozpracovanosti problému a o jeho zasazení do určitého kontextu (tedy o teoretické postižení obecnějších souvislostí problému). Současně je třeba posoudit metodologické prostředky empirického zkoumání daného problému. Pokud se nám nepodaří uspokojivě vyřešit uvedené otázky, nemá smysl pokoušet se o empirické řešení úlohy.

(9) Ve specifickém kontextu zde platí Leninovo vymezení správnosti odrazu lidského myšlení: „kritérium této správnosti je praxe, experiment, výrobní činnost“ [Lenin 1958: 117]. Je zde naznačena souvislost experimentálních postupů s praxí samotnou. Svým způsobem vžitě oddělování teorie, empirie a praxe je vůbec trochu schematické a zjednodušující.

Soubor operacionalizovatelných — tedy nikoli operacionalizovaných — hypotéz (jde o počátek výzkumu) pak podrobujeme dalšímu „dotazování“:

- Jaké hypotézy měly být ověřeny podle plánu, tj. podle cílů výzkumu?
- Jsou tyto hypotézy k dispozici?
- Nejsou-li, lze je doplnit?
- Jsou k dispozici ještě silnější než plánované hypotézy?

Tímto postupem (který byl M. Petruskem algoritmizován do podoby vývojového diagramu — (viz pozn. 3), dospějeme k relativně přesnému odhadu vybavenosti hypotézami. Prakticky lze rozlišit tři základní situace:

1. Máme k dispozici identifikační a strukturní hypotézy.
2. Máme k dispozici všechny deskriptivní hypotézy.
3. Máme k dispozici explanační hypotézy.

Těmto třem situacím odpovídá zhruba trojí charakter výstupní informace: v prvním případě jde o informaci *orientační*, ve druhém *deskriptivní* a v posledním *explanační*. Uvedenou konfrontaci si můžeme ověřit, zda původně plánované cíle jsou — samozřejmě předběžně — kryty souborem vstupních (ponejvíce východiskových) hypotéz a zda je jejich dosažení reálné. Jinak může dojít k přecenění nebo podcenění potenciální informační hodnoty výzkumu. Pro dosažení souladu mezi cílem a vstupními informacemi je právě tento postup hodnocení hypotéz určitým přínosem a nemusel by zůstat jenom učebnicovou záležitostí.

Poněkud stranou zůstala otázka, za jaké situace projektovat dosažení cílů *sociotechnických*. Je samozřejmé, že i orientační informace může být zdrojem užitečných informací pro praxi a může mít charakter určité direktivy. Skutečně účinné sociotechnické vyústění ovšem předpokládá přinejmenším podrobný popis daného stavu.

Nabízí se otázka, zda by nebylo vhodné důsledněji odlišovat sociotechnická doporučení založená na deskriptivní (případně ještě nižší) informaci od doporučení založených na explanaci (vysvětlení zákonitosti). Intuitivně cítíme, že doporučení založené na pravděpodobnostní verifikaci pomocí třídění (de facto na vyvrácení statistické nulové hypotézy) v sobě nutně dále nese silně pravděpodobnostní charakter a liší se od doporučení, jehož základem je empirická generalizace, teoreticky pevně zakotvená, blížíci se svým charakterem třeba i parciální zákonitosti. Je možné, že někdy v budoucnu budeme výrazněji diferencovat mezi sociotechnikou nižšího řádu (pravděpodobnostní) a vyššího řádu (kauzální) — samozřejmě ovšem v empirické rovině, neboť sociotechnika na makroúrovni musí nutně vycházet z poznání zákonitostí společenského vývoje. V praxi — tedy mezi zadavateli empirických výzkumů — nebude však lehké toto rozlišení vysvětlovat a prosazovat. S tím, že stanovení cílů výzkumu musí respektovat dosaženou úroveň metodologické vybavenosti sociologie, si totiž zadavatelé výzkumů občas (a někdy zase ne tak docela právem) nechtějí lámat hlavu.(10) Vždy to však bude právě sociolog, který ponese odpovědnost

(10) Byl jsem účastníkem oponentury úvodního projektu, na níž zadavatel požadoval předem(!) vymezení sociotechnických doporučení. To je přirozeně extrém. Současné se zdá, že sociologové podceňují možnost zmenšovat obtíže při transformaci pravděpodobnostních výroků do podoby sociotechnických doporučení. Při domýšlení Engelsonových a především Leninových názorů o rozhodující roli praktické verifikace se právě v oblasti sociotechniky skrývají nevyužité rezervy. Avšak kdo z našich výzkumníků ví, zda (neřku-li proč) jeho doporučení prakticky funguje? V každém případě jsou pokusy systematicky zachytit účinnost sociotechnických zásahů (k nimž je ovšem někdy od doporučení dosti daleko) až příliš skromné.

za kvalifikované propojení požadavků zadání s adekvátním souborem výzkumných postupů při respektování dialektiky vnějších a vnitřních faktorů působících v empirickém výzkumu.

* * *

Volba cílů v empirickém sociologickém výzkumu představuje velice významný, o to však složitější krok, jenž ovlivňuje celou strategii výzkumné práce. Zvláště u aplikovaného výzkumu bývá výzkumník v momentu této volby ovlivňován řadou vnějších faktorů, mezi nimiž dominují zadání výzkumu a zájmy zadavatele. Taktéž vnitřní faktory mimognozeologické povahy se do podoby cílů výrazně promítají (například materiální vybavení pracoviště, organizační předpoklady, časové dispozice, personální vybavení atd.). Přesto však momenty gnozeologicko-metodologické zde mají — v bezprostředním spojení s řešeným sociálním problémem — své významné postavení. Bilance vstupních informací a posouzení hypotéz z hlediska jejich perspektivního informačního přínosu — nebo jinak řečeno: z hlediska jejich explanačního potenciálu — v tomto ohledu představují základnu pro seriózní určení hlavních cílů, pro koncipování strategie výzkumné akce a pro další rozpracování metodiky čtení.

V úvodních projektech empirických výzkumů se většinou setkáváme s vyjádřením teoretických předpokladů ve formě několika východiskových hypotéz, jimiž je v podstatě vymezen předmět. Stojí však za námahu pokusit se o vyhodnocení hypotéz z hlediska gnozeologického, tj. z hlediska typu a informační hodnoty. Přitom nejde jen o precizní vymezení cílů,⁽¹¹⁾ ale také o reálný odhad náročnosti metodologických postupů, které budou v další fázi rozpracovány, o vytvoření východisek pro operacionalizaci hypotéz, a konečně také o naznačení základních výkladových schémat pro interpretaci dat. Vědomí významu souvislosti mezi vstupními a výstupními parametry výzkumného procesu může jeho praktickým efektům jenom prospět.

Literatura

- Cížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Kerlinger, F. L.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Spisy, sv. 14. Praha, SNPL 1958.
Nowak, S.: *Metodologie sociologického výzkumu*. Praha, Svoboda 1975.
Průručka pro sociology. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

И. Бурянек: К вопросу зависимости между гипотезами и целью исследования

Постижение связи между целью эмпирического социологического исследования и типом гипотез, имеющихся в начале исследования в распоряжении исследователей, является весьма важным для стратегии исследования. Гипотеза — один из важнейших элементов исходной основы исследования. Цели исследования подразделяются на ориентировочные, описательные, разъяснительные и социотехнические; для их выбора важен баланс данных об объекте и предмете исследования, информация «на входе».

(11) Při stanovení cílů (z hlediska uvedené typologie) je obvykle obtížné sladit přání zadavatele s teoreticko-metodologickými předpoklady sociologie pro zkoumání příslušné oblasti sociální reality.

Наряду с количеством данных о предмете, в процесс принятия решений вступает и качество этой информации. Речь идет о проблеме экспланационного (разъяснительного) потенциала, «силы» гипотез. Различаются описательные (фактуальные, структурные, функциональные, классификационные) и объяснительные гипотезы. Для достижения описательных целей необходимо наличие всех типов описательных гипотез, экспланационные исследования предполагают присутствие разъяснительных гипотез (оценка того, удастся ли сконструировать их и операционализировать в подготовительной фазе). В заключение рассматривается вопрос социотехнических целей, их дифференциации и проблемы их верификации посредством практики.

Summary

Buriánek J.: On the Interrelation between Hypotheses and the Research Aim

The comprehension of the interrelation existing between the goal of empirical sociological research and the type of hypotheses available at its beginning is of paramount significance for the strategy of the research procedure. The hypothesis is one of the most important elements of the starting points of research. As regards their classification, orientational, descriptive, explanatory and sociotechnical research aims can be distinguished. Important for their selection is the balance of information concerning the research theme and object of „input“ information.

Besides a vast amount of information on the subject it is also the quality of this information that becomes involved in the decision-making process. It is a problem of the explanatory potential, of the „strenght“ of hypotheses. Distinction is made between descriptive (factual, structural, functional, classificatory) hypotheses on the one hand, and explanatory hypotheses on the other. The participation of all types of descriptive hypotheses is necessary for attaining descriptive goals, while explanatory research requires the presence of explanatory hypothesis (involving an estimate of the possibility of their construction and operationalization in the preparatory phase). In conclusion the question of sociotechnical goals and recommendations, their differentiation, and problems of their verification through practice are subjected to discussion.

Jindřich Filippec — Blanka Filipcová: Socialistický způsob života — skutečnost i program

Praha, Horizont 1980, 197 s.

Je mnoho důvodů, proč problematika způsobu života stále stojí v popředí zájmu nejen vědeckých, ale i politických a hospodářských pracovníků. Jedním z nich je skutečnost, že způsob života lidí v současné socialistické společnosti je výsledkem působení složitého komplexu procesů budování socialismu a současně i východiskem procesů dalších. V životním způsobu lidí se tak odrážejí úspěchy i problémy dosavadního vývoje, je v něm možno nalézt zdroje a inspirace dalšího vývoje.

Způsob života není nějakým abstraktním pojmem, je výrazem určitého reálného uspořádání života lidí. Životní způsob spjatý se socialistickou společností je formován podle zákonů vývoje lidstva, zahrnuje proto také rozpory dané etapy vývoje společnosti. Jde o složitou problematiku, jejíž důsledná vědecká reflexe má nesmírný význam pro praktickou politiku, a to jak z hlediska krátkodobých úkolů, tak — a to především — z hlediska dlouhodobého programu rozvoje. Proto je třeba uvítat každý seriózní přístup k poznání složité a mnohostranné dynamiky formování socialistického způsobu života. Za pozitivní přínos k poznání této oblasti je třeba pokládat knihu Jindřicha a Blanky Filipcových.

Autoři se uvedenou problematikou systematicky zabývají dostatečně dlouhou dobu. Mohli proto vytvořit práci, jejíž hlavní předností — ve srovnání s podobnými nesčetnými tituly u nás — je to, že obsahuje skutečně zasvěcený rozbor našeho reálného způsobu života. Jejich analýza se opírá o fundované využití mnoha různých faktických informací statistického i empiricky sociologického charakteru. Nejde však jen o analýzu. Autoři usilují i o zobecnění zkušeností, naznačují řadu problémů, jež v kontextu argumentovaných úvah jsou inspirující a mohou vyvolat plodnou diskusi.

Prvé dvě kapitoly knihy mají obecně filozofický charakter. Je zde především rozvedena a zdůvodněna významnost *problematiky cílevědomého formování socialistického způsobu života* na základě objektivně působících zákonů společenského rozvoje. Procesuální charakter tvorby socialistického způsobu života, a tedy i stupeň jeho výzrátosti, souvisí s rozvojem celé společnosti. Proto pro správné hodnocení dosaženého stavu reálného způsobu života, jeho dílčích forem a projevů, má veliký význam přesné určení etap vývoje socialistické společnosti v historické perspektivě přechodu lidstva od kapitalismu ke komunismu. Aniž se autoři podrobně zabývají touto problematikou, potvrzují správné význam dialektické jednoty výrobního způsobu společnosti a způsobu jejího života. Tato dialektika je ústředním metodologickým přístupem a z určitých aspektů i objektem výzkumu v rámci celé knihy.

Za velice podnětnou pokládám druhou kapitolu recenzované knihy a to především proto, že je zde řešena problematika dialektiky základny a nadstavby, se snahou postihnout aktivní podíl nadstavbových prvků ve způsobu života celé společnosti. Tímto přístupem se překonává v naší literatuře převažující značně obecné osvětlování vazby mezi procesy základny a nadstavby společnosti. Nebývá zejména docenována úloha institucí jako nástroje působení na jednání lidí a součástí řízení společenských procesů. Souhlasím s názorem, že celistvost společnosti se rozvíjí a rodí v rozporech. Za diskusní však pokládám tezi, že s překonáváním třídních rozdílů se přenáší těžiště rozporů do vztahu mezi společností a individuem (s. 67). Jde o to, jakou roli v novém typu neantagonistické sociální struktury hrají další sociální pospoli-

Třetí kapitola má název *Socialistický způsob života — od projektu k realitě*. Její obsah bychom mohli charakterizovat jako metodologicko-analytický. Pozitivum zde spatřuji zejména ve snaze osvětlit problematiku rozpornosti a jejích projevů ve způsobu života, včetně otázek hodnocení této rozpornosti z hlediska podstatnosti či nepodstatnosti. Souhlasím s názorem, že celistvost společnosti se rozvíjí a rodí v rozporech. Za diskusní však pokládám tezi, že s překonáváním třídních rozdílů se přenáší těžiště rozporů do vztahu mezi společností a individuem (s. 67). Jde o to, jakou roli v novém typu neantagonistické sociální struktury hrají další sociální pospoli-

tosti, jako jsou například profesní skupiny, lokální společenství atd. Nakolik zprostředkovávají v té které etapě vývoje socialistické společnosti rozpor mezi jednotlivcem a společností. Domnívám se, že jednotlivé složky sociální struktury nehrají navíc jen tuto zprostředkující úlohu, jsou i výrazem určitých, více či méně integrovaných skupinových zájmů, jež sice nemají antagonistický charakter, ale mohou (a jistě jsou) být zdrojem společenských rozporů.

Velice sympatické je zdůvodnění toho, proč životní způsob v naší společnosti musí být zkoumán jako proces změny (s. 79). Diskuse obtížnosti zjišťování této procesualnosti je velmi podnětná pro badatelskou činnost. Rozbor problematiky indikátorů zjišťování způsobu života – subkapitola *Výzkum – modely – ukazatele* – ukazuje možnosti a meze různých přístupů i omezenost empirických, nedostatečně teoreticky fundovaných sociologických výzkumů.

V této souvislosti upozorňuji na jisté porušení jinde důsledně respektovaného principu dialektické jednoty výrobního způsobu a způsobu života. Na s. 96 se uvádí, že: „mezi sociálně ekonomickým postavením třídy či vrstvy a jejím způsobem života je vztah příčiny a následku se silnou zpětnou vazbou“. Domnívám se, že tím není postížena dialektická jednota způsobu výroby a způsobu života, že nejde pouze o zpětnou vazbu, ale o vnitřní rozpornost dvou stránek života společnosti. Za diskusní pokládám rovněž tezi, i když podmíněně formulovanou, že pokud „výrobní vztahy nezakotví v životě lidí, nestanou se v té či oné míře a podobě interiorizovanou normou jejich jednání, nerozvinou se v jejich životních aktivitách, zůstávají v podstatě „principem“, tedy „počátkem“. Domnívám se, že výrobní vztahy jsou objektivní daností, nacházející výraz především v příslušném politickém uspořádání společnosti a proto stupeň interiorizace v normu není nezbytnou podmínkou jejich fungování. Současně tím ovšem nepodceňuji význam této interiorizace pro jednání lidí.

Kapitola čtvrtá je zaměřena na postižení přeměn způsobu života v souvislosti s výstavbou socialismu v ČSSR. Otázky homogenizace podmínek života jsou zde řešeny v souvislosti se sbližováním tříd. Autoři poukazují na to, že aktivnímu a všestrannému využití optimálních objektivních podmínek homogenizace v životě lidí brání různé faktory, jež souvisí s dosaženým stupněm rozvoje výrobních sil a rozvoje socialistického vědomí. Je možné k tomu dodat, že zde působí i faktory plynoucí z nevyužitých rezerv v optimálním fungování institucionální výstavby společnosti.

Kapitola je zaměřena dále na analýzu vývoje třídně sociální struktury společnosti jako na rozhodující oblast projevu homogenizačních procesů. Ilustrace relevantními údaji a statistickými přehledy přispívá k dobré informovanosti čtenáře. Kapitola je doplněna diskusí o úloze potřeb v rozvoji člověka a zajímavými údaji o volném čase jako nedílné součásti současného způsobu života. Podnětná je úvaha, vedená nad některými poznatky z našeho současného způsobu života, o procesech sjednocování společenských a individuálních potřeb a zájmů. Obtížnosti (nejen gnozeologického rázu) spočívají právě v konkrétní identifikaci obsahu společenského zájmu. Autoři publikace správně zdůrazňují jak objektivní podmíněnost vzniku potřeb lidí, tak jejich aktivní úlohu v ekonomickém a politickém jednání.

Závěrečná kapitola se zabývá možnostmi osvěty při utváření socialistického způsobu života. I zde je řada přínosných podnětů, jež jsou zdůvodněny analýzou dostupných zkušeností a teoretických publikací. Jako celek má tato kapitola význam hlavně pro praktickou propagandistickou práci, ve sdělné podobě se zabývá náročnými teoretickými problémy ze speciální oblasti výchovy.

Recenzovaná kniha je významným příspěvkem k poznání dialektiky procesů našeho současného způsobu života. Její hodnota je nejen v obsažnosti, informovanosti a ve vysokém stupni teoretického sdělení problematiky, ale podle mého soudu také v podnětnosti, již provokuje k zamyšlení, k formulaci dalších tezí a jejich rozvíjení.

Přínosné je i to, že rozbor uskutečňování programu socialistického způsobu života je prováděn v důsledné ideové konfrontaci s různými relevantními buržoazními názory. Zasloužená kritika hlavních tezí a představitelů těchto koncepcí dodává knize ucelený a akční charakter.

Práce J. a B. Filipcových bude proto nesporně užitečná jak pro oblast dalšího vědeckého zkoumání procesů tvorby socialistického způsobu života, tak i pro praktickou politickou práci.

František Zich

Istorija buržoaznoj sociologii prvoj poloviny XX veka (Dějiny buržoazní sociologie první poloviny století)

Moskva, Nauka 1979, 308 s.

Vydáním kolektivní práce *Dějiny buržoazní sociologie první poloviny XX. století* pod redakcí L. G. Jonina a G. V. Osipova, která se zabývá kritickou analýzou vývoje buržoazní teoretické sociologie od dvacátých let našeho století, realizovali sovětsští sociologové významný ediční záměr a splnili mimořádně závažný badatelský úkol. Spolu s dříve publikovanými díly *Kritika soudobé buržoazní teoretické sociologie* (Moskva 1977) a *Dějiny buržoazní sociologie XIX. a počátku XX. století* (Moskva 1979), jež obě byla už v Sociologickém časopise recenzována, vznikla třísvazková pomůcka, která kriticky analyzuje dosavadní vývoj buržoazní sociologie od jejího vzniku až po současnost. (V minulém století postihuje vývoj buržoazní sociologie včetně empirických sociálních výzkumů, ve XX. století pouze vývoj teoretické sociologie.) I když sami autoři chápou uvedené svazky zatím pouze jako příspěvek k další práci na vytvoření systematických a hlubokých marxistických kritických dějin buržoazní sociologie, existuje tak poprvé dílo, které může a určitě bude plnit úlohu marxistické učebnice dějin buržoazní sociologie, jejíž potřeba byla intenzivně počítována.

Stejně jako dvě uvedené předchozí publikace byla i recenzovaná práce připravena oddělením teorie a dějin sociologie *Institutu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR*, což do značné míry zajišťuje obsahovou i formální jednotu celého třísvazkového díla.

V předmluvě k recenzované práci autoři píší, že studie v knize obsažené zdůvodňují kritický pohled na stereotypní představu o charakteristických rysech buržoazní sociologie mezi dvěma světovými válkami, jež se v sovětské literatuře vytvořila. Tato etapa je obvykle nazývána „empirickou“, poukazuje se na teoretickou bezradnost prováděných výzkumů, na absenci širokých teoretických a světonázorových syntéz apod. Názor, že buržoazní sociologie byla v tomto období teoretická, se autorům knihy jeví jako hluboce mylný. Zdůrazňují, že právě v této periodě se vytvořily a aktivně projevil tak vlivné školy a směry buržoazní sociologie, jako sociální akcionismus (teorie sociálního jednání), psychoanalytická sociologie, různé varianty sociologie porozumění atd. V této době byly vypracovány základní myšlenky Sorokinovy „integrální sociologie“, jež zaujala místo vedle globálních teoretických konstrukcí N. Danilevského, A. Toynbeeho a O. Spenglera. V této době se zformovaly směry buržoazní sociologie, které se v posledních letech staly velmi známými, tj. symbolický interakcionismus (v pracích G. H. Meada), fenomenologická sociologie (v pracích A. Schütze) a „kritická sociologie“ frankfurtské školy (v knihách a statích M. Horkheimera a T. Adorna). Objevily se tedy ideje, jež jsou základem buržoazního sociologického myšlení dalších desetiletí až do naší doby. A právě tato skutečnost značně ztížila práci autorů: na rozdíl od teorii a koncepcí buržoazní sociologie XIX. a počátku XX. století, které ve své většině vznikly, zformovaly se a uzavřely svůj „životní cyklus“ na začátku analyzovaného období, mnohé ze směrů a škol, jež jsou předmětem recenzované studie, stále existují a dodnes aktivně fungují. Snaha sledovat vývoj těchto směrů po celou dobu jejich působnosti je podle autorů předmluvy příčinou určitého narušení chronologického rámce práce.

První kapitola knihy, nazvaná *Positivismus v soudobé sociologii*, jejímž autorem je M. S. Komarov, podává obecnou charakteristiku sociologického pozitivismu, kriticky analyzuje novopositivismus a vznik empirické sociologie a samostatnou pozornost věnuje rovněž fyzikalismu v sociologii. Dále se zabývá vývojem od radikálního pozitivismu k novonaturalismu, jehož výsledkem byl strukturální funkcionalismus, a podrobněji rozebírá rovněž novopositivismus z hlediska jeho vztahu k metodologii empirického sociálního výzkumu. Závěr kapitoly je věnován hlavní formě soudobého pozitivistického naturalismu, již je teorie sociální směny, reprezentovaná Homansem, Blauem a Emersonem, a dvěma základním tendencím antipositivistické kritiky v rámci buržoazní sociologie, tj. kritice z pozic frankfurtské školy a kritice z pozic fenomenologické sociologie.

Druhá kapitola má název *Durkheimovská sociologická škola* a napsal ji A. B. Gofman. Je v ní nejprve vysvětleno, čím uvedená škola byla, jaké funkce plnila, jaké byly její hlavní institucionální formy a které faktory způsobily, že se úspěšně rozvíjela i po smrti svého zakladatele. Kapitola charakterizuje činnost a sociologickou tvorbu těch autorů, kteří tvořili jádro školy, tj. M. Mause, G. Davyho, P. Fauconneta, C. Bouglého a M. Halbwachse. Všimá si rovněž díla L. Lévy-Bruhla, který není považován za příslušníka durkheimovské školy, i když s ní měl úzké spojení. A. B. Gofman upozorňuje, že v intencích sociologismu měla škola silný vliv rovněž na další

společenské vědy, jejichž představitelé se Durkheimovi podařilo získat ke spolupráci. Byli to zejména ekonomové, právníci, historikové, lingvisté a etnologové.

Poté si autor kapitoly klade otázku, proč byla škola ve Francii v období třetí republiky tak úspěšná. Jako odpověď uvádí tři důvody: a) úspěch sociologismu byl podmíněn vítězstvím a upevněním pozic buržoazie; ze všech směrů francouzské sociologie odpovídaly koncepcí durheimovské školy nejlépe názorům a snahám liberální buržoazie a inteligence této doby a jejich heslům solidarismu, scientismu a antiklerikalismu; b) úspěch školy byl částečně podmíněn i tím, že její metodologické teze byly plodnější pro rozvoj výzkumů společnosti než koncepce jiných buržoazních škol; c) faktorem úspěchu byla i Durkheimova osobní autorita jako vědce, učitele a organizátora, a také vysoká soudržnost školy, s níž se po této stránce nemohla srovnávat žádná jiná skupina francouzských sociologů.

A. B. Gofman se zabývá i příčinami rozpadu školy. Konstatuje, že počátkem třicátých let se škola ocitla ve vážné krizi a její prestiž v ideologické rovině výrazně poklesla. Bylo to podle Gofmana způsobeno tím, že škola nereagovala na nové podmínky vyvolané Říjnovou revolucí, silicím třídním bojem, růstem uvědomění dělnické třídy a vznikem a rozvojem Francouzské komunistické strany. Durkheimovci zůstali u studia archaických společností, stále věřili, že ve společenském životě vládne harmonie a konsensus, že organická solidarita je normou kapitalistické společnosti a anomie její patologií; slabě reagovali na nové intelektuální proudy epochy. Takový postoj charakterizuje Gofman jako naivní a neadekvátní, zejména tváří v tvář univerzitnímu spiritualismu, který byl tradičním nepřítelem sociologismu, i tváří v tvář nově vznikajícímu nepříteli, jímž se stal existencialismus. Na poklesu školy se podílelo rovněž šíření marxismu ve Francii. Původně soudržná skupina úzce spolupracujících autorů se postupně rozpadla v souhrn vědců pracujících individuálně a nezávisle na sobě. Škola se také přestala doplňovat mladými sociology, pro něž hlavním zdrojem inspirace nebyla už díla Durkheimova a durkheimovců, ale marxismus, respektive Weber, Pareto či americký empirismus. Pád třetí republiky znamenal rovněž rozpad a zánik durkheimovské školy.

Třetí kapitola je nadepsána *Sociologie Pitirima Sorokina* a pochází z pera I. A. Golosenka. Sorokin je charakterizován jako představitel pokusu integrovat různé ideje a přístupy, čímž má dodnes hluboký vliv na buržoazní kulturu epochy imperialismu. Během celé své činnosti zůstával v rámci tzv. analytické tradice, což znamená, že konstruoval jednotnou sociologickou teorii na základě systémové analýzy společenského života. Mezi buržoazními představiteli této snahy byl podle Golosenka nejvýznamnější, a to z těchto důvodů: a) disponoval velikou filozofickou a sociologickou erudicí, hlubokou znalostí jak rané západoevropské (Pareto, Simmel, Durkheim), tak i východoevropské (Petrażycki, Kovalevskij) analytické sociologie a široce ji propagoval; b) rozsah jeho sociologických zájmů byl velmi široký a zahrnoval různé úrovně zkoumání — od empirické přes úroveň středního dosahu až po obecnou teorii; c) usiloval o syntézu všeho cenného, co se v dějinách sociologie nahromadilo, přičemž cílem takto budované jednotné teorie mělo být adekvátní vysvětlení pravého smyslu probíhajících událostí.

Sorokinova tvorba je autorem kapitoly rozdělena do dvou základních období, odpovídajících dvěma Sorokinovým pokusům o obecnou syntézu. První z nich zahrnuje dvacátá léta, kdy Sorokin pochopil hlubokou krizi evolucionistických názorů a spatřoval východisko v obecně teoretických tezích behaviorismu a scientismu. Šlo tedy v podstatě o pozitivistickou syntézu. Ve třicátých letech se Sorokin pokusil přehodnotit situaci v humanitních vědách, syntetizoval rysy různých, často protikladných přístupů (scientismu a humanismu, redukcionismu a hodnotové interpretace, kvantitativních procedur a porozumění, funkcionálně strukturní analýzy a principu cyklických změn) a dospěl k tzv. integrální syntéze. V obou případech však jde o varianty téhož sociologického idealismu.

Základní nedostatky Sorokinovy sociologie shrnuje I. A. Golosenko do tří bodů: a) jde o metafyzickou redukci společenské integrace na její jednu, tj. duchovní složku, což vedlo k přeměně sociologie v kulturologii; b) Sorokin nebyl schopen odhalit skutečné integrační procesy společenského života (souvislost kulturních systémů s politickým, sociálním a především s ekonomickým systémem základny) a ignoroval pojem formace jako teoretického kritéria opakovatelnosti v djinách, což ho vedlo k vytváření mýtů, ke zcela svévolnému zacházení s historickým materiálem; c) Sorokin interpretoval poznávací procesy v termínech sociologické fenomenologie.

Čtvrtou kapitolu napsal V. V. Paciorkovskij a nazval ji *Teorie sociálního jednání*. V její první části se zabývá formováním koncepcí sociálního jednání a uvádí, že se na jejím vytváření podíleli autoři, jako Becker, von Wiese, Znaniecki, MacIver, Mead, Parsons a Schütz, že ovšem jejím zakladatelem byl M. Weber, který rozlišil pojmy chování, jednání a sociální jednání. Při výkladu je srovnáváno Weberovo, Znaniecké-

ho a Parsonsovo pojetí jednání, přičemž hlavní pozornost je v celé kapitole věnována analýze a kritice Parsonsových idejí a konstrukcí, neboť koncepce tohoto autora je podle Paciorkovského nejrozvinutější formou buržoazního teoretického myšlení.

Paciorkovskij kriticky analyzuje základní pojmy Parsonsovy sociologie, jako je jednající osoba, cíl, situace a normativní orientace jednání, rozebírá parsonsové pojetí tzv. systémů jednání a popisuje, jak se v Parsonsově sociologii po druhé světové válce začínají objevovat výrazné funkcionalistické rysy. V závěru kapitoly je provedena obsáhlá shrnující kritická analýza parsonsové koncepce sociálního jednání, přičemž za hlavní metodologické slabiny Parsonsovy obecné sociologické teorie považuje sovětský autor mimohistorické zkoumání společenského života a odmítání objektivní zákonitosti sociálních procesů. V Parsonsově teorii byla podle Paciorkovského dovršena tendence rozpouštět specifikum sociálního v jiných stránkách společenského života, především v individuální psychice jednajících osob.

Autorem páté kapitoly, nazvané *Psychoanalytická sociologie*, je S. A. Efirov. Vysvětluje v ní nejprve, jaký je vztah freudismu a sociologie. Konstatuje, že freudismus je jedním z nevlivnějších směrů buržoazního myšlení našeho století. Tento vliv překračuje rámec psychologie a je zřejmý ve filozofii, sociálních vědách i v umění. Vedle existencialismu, novopozitivismu a technicisticko-industrialistických koncepcí se freudismus stal v prvních desetiletích XX. století jednou z dominant buržoazního vědomí.

Příčiny vlivu freudismu souvisejí podle Efirova s celkovou sociální a intelektuální situací buržoazní společnosti. Hluboká vnitřní rozpornost tohoto směru, v němž se prolínají prvky humanismu a antihumanismu, konzervatismu a radikalismu, naděje a zoufalství, scientistického racionalismu a iracionalismu, byla v souladu s rozporným vědomím liberální inteligence XX. století.

Efirov upozorňuje, že otázka existence psychoanalytické sociologie je velmi spletitá. Jedni chápou tento pojem velmi široce a zahrnují do něj mnoho směrů, v nichž lze určité vlivy freudismu vysledovat, jiní naopak samu možnost vytyčení otázky psychoanalytické sociologie odmítají. Vliv psychoanalytických koncepcí na buržoazní sociologii XX. století je však podle Efirova velmi výrazný.

Freud nebyl sociolog, ale v jeho dílech postupně sílila tendence k sociálně filozofickým zobecněním. V jeho pracích jsou explicitě či implicitě obsaženy určité sociologické ideje. Efirov konstatuje, že v řadě freudistických a postfreudistických škol proces sociálně filozofické transformace a „sociologizace“ značně pokročil.

Pokud jde o často diskutovanou otázku vztahu freudismu a marxismu, píše o ní sovětský autor toto: „Ve dvacátých letech interpretovali a hodnotili marxisté tuto doktrínu velmi různě. V té době se zformovala vulgarizátorská tendence freudo-marxistického integracionismu. Od třicátých do padesátých let byla hodnocení freudismu v marxistické literatuře zpravidla jednoznačně odmítavá a někdy zcela povrchní. Teprve v posledních letech se studium Freudova ideového dědictví více diferencovalo. Na Západě vznikly v této době nové varianty freudo-marxistických koncepcí. (s. 200–201.)

S. A. Efirov se zabývá i výchozími idejemi Freudova sociálního učení a upozorňuje na jejich „ambivalenci“ neboli vnitřní rozpornost. Kriticky referuje dále o Freudově pokusu o analýzu některých sociologických pojmů, jako jsou společnost, kultura, sociální struktura, sociální vztahy, sociální vazby, vůdcovství, sociální vývoj a změna, sociální kontrola, sociální normy, sociální pořádek a socializace individua.

Freud, jak známo, hledal univerzální klíč k vysvětlení a řešení všech lidských i společenských problémů ve svérázné pojetém psychologismu. Proto podle Efirových slov Freudovy sociální konstrukce vypadají někdy tak naivně a archaicky nejen ve srovnání se sociální teorií marxismu, ale i s doktrínami klasiků buržoazní sociologie.

Kapitola obsahuje i kritický rozbor sociálních doktrín Freudových žáků, které Efirov dělí do tří proudů: konzervativního, liberálního a levičácky radikalistického, přičemž si všímá názorů Adlerových, Jungových, Rankových a zejména Reichových.

V závěru výkladu je analyzována tzv. postfreudistická sociologie, reprezentovaná F. Alexanderem, K. Horneovou, G. Sullivanem, A. Kardinerem, R. Lintonem, H. Marcusem a E. Frommem, jemuž je věnována hlavní pozornost.

Poslední kapitola, *Sociologie porozumění*, byla zpracována L. G. Joninem. Autor v úvodu vysvětluje, jaké je racionální jádro problematiky porozumění v buržoazní sociologii a zabývá se jejím vztahem k marxismu. Rezlihuje tři základní typy porozumění v buržoazní sociologii: 1. naturalistickou racionalizaci porozumění, jež je reprezentována jednak „objektivně rozumějícím“ přístupem K. Poppera, jednak „hlediskem porozumění“, vlastním teoriím „sociálního jednání“ T. Parsonse, R. MacIvera aj.; 2. tzv. dialektický (fakticky eklektický) model porozumění v té podobě, jak je rozpracován v kritické teorii J. Habermase a v novokantovské hermeneutice K. O.

Apela; 3. deskriptivní sociologii porozumění představovanou sociologií porozumění A. Schütze a lingvistickou sociologií P. Winche.

Zamýšlí se dále nad sociálně politickou situací a situací ve společenských vědách na přelomu XIX. a XX. století, jež se stala společenským a gnozeologickým předpokladem vzniku problematiky porozumění. Hlavní pozornost se v této souvislosti věnuje názorům W. Diltheye.

Jádro kapitoly tvoří marxistická analýza a kritika uvedených tří hlavních koncepcí porozumění v soudobé buržoazní sociologii a filozofii.

Celý výklad pak ústí ve srovnání koncepce porozumění, naturalismu a marxistické sociologie.

* * *

Hlavní přínos knihy *Dějiny buržoazní sociologie první poloviny XX. století* byl zdůrazněn už v úvodních větách recenze. Jde o průkopnické dílo a každý, kdo podobný pokus podstoupí, se nevyhne ani určitým problémům. Domnívám se, že diskusní otázkou knihy je zvolený časový úsek, v němž je vývoj buržoazní sociologie kriticky sledován. Na to ostatně upozorňují v úvodu i autoři sami. Jde totiž o to, že v knize není zachycen vývoj buržoazní sociologie v celé první polovině XX. století, ale pouze zhruba od počátku dvacátých let. Na druhé straně vývoj některých směrů není sledován jen do poloviny našeho století, ale v podstatě do současnosti. To je ovšem dáno objektivně a autoři prakticky ani jinak postupovat nemohli, poněvadž ve vývoji buržoazní sociologie (ostatně stejně jako ve vývoji jiných myšlenkových proudů) neexistují zpravidla ostré předěly, určené zaokrouhlenými časovými údaji. Ukazuje se, že při sledování vývoje buržoazní sociologie a při jeho členění je vhodnější nedržet se čistě chronologických kritérií, ale sledovat spíše její jednotlivé typy, a to od jejich vzniku až po jejich vyústění. Jinak dochází k tomu, že například s výkladem Parsonsových názorů se setkáváme jak v recenzované práci, tak i v díle *Kritika soudobé buržoazní teoretické sociologie*, stejně tak jako se setkáváme s výkladem některých otázek vzniku problematiky porozumění v recenzované práci i v *Dějinách buržoazní sociologie XIX. a počátku XX. století*.

Druhá diskusní otázka se týká výběru proudů, směrů a škol, o nichž kniha pojednává. Všechny jsou nesporně pro danou dobu reprezentativní a jejich kritická analýza byla zvolena oprávněně. Domnívám se však, že samostatné pozornosti by si zasloužili přinejmenším ještě dva autoři, jejichž teoretická činnost plně spadá do sledovaného období a jejichž dílo vývoj buržoazní sociologie výrazně ovlivnilo. Mám na mysli Floriana Znanieckého, o němž se recenzovaná kniha sice zmiňuje, ale hlubší analýzu jeho názorů neprovádí. Přitom jde o autora, jehož specifické pojetí sociální skutečnosti, zejména tzv. humanistický koeficient, i některé obecné metodologické otázky by marxistická sociologická kritika neměla nechat bez povšimnutí. Ostatně jeden ze spoluautorů recenzované knihy V. V. Paciorkovskij věnoval nedávno F. Znanieckému samostatnou kritickou studii. (V. V. Paciorkovskij: *Gumanističeskaja sociologija i filosofija kulturny F. Znaněckogo*. In: Sociologičeskije issledovanija č. 1, 1979, s. 167—174).

Druhým autorem, jemuž by v recenzované knize podle mého názoru patřilo místo, je K. Mannheim, a to zejména díky své sociologii vědění i některým teoretickým pracím, v nichž se snažil z buržoazních pozic řešit otázky krizového vývoje kapitalistické společnosti třicátých let.

Konečně se domnívám, že více pozornosti by mohlo být na některých místech knihy věnováno tomu, jaké bylo vzájemné působení a vzájemný vliv jednotlivých směrů a reprezentantů buržoazní sociologie první poloviny XX. století, i jejich srovnání. Při výkladu freudismu se například nabízí zajímavé srovnání Freudovy teorie nevědomí, Paretovy teorie reziduí a Durkheimova pojetí tzv. vnitřní duality lidské přirozenosti.

To jsou ovšem pouze dílčí připomínky a poznámky, samy jsou rovněž diskusní a nemění nic na tom, že recenzovaná práce je velmi cenným příspěvkem k marxistickým kritickým dějinám buržoazní sociologie. Zvláště je třeba vyzvednout, že systematické marxistické analýze byly v tomto rozsahu a na této úrovni podrobeny některé buržoazní sociologické směry vůbec poprvé. To se týká zejména durkheimovské sociologické školy po Durkheimově smrti, Sorokina, psychoanalytické sociologie a některých reprezentantů koncepce porozumění v soudobé buržoazní sociologii.

V závěru lze s pocitem uspokojení konstatovat, že se díky pohotovosti nakladatelství Svoboda připravuje české vydání všech tří výše uvedených svazků. I českoslovenští zájemci o sociologii budou mít tedy možnost v dohledné době čerpat z těchto sovětských studií cenné poznatky o vývoji a kritice buržoazní sociologie.

Jan Sedláček

Moskva, Mysl' 1980, 252 s.

V etapě budování rozvinuté socialistické společnosti vstupují empirické sociologické výzkumy do práce stranických, státních a společenských orgánů, institucí i výrobních podniků. Jejich význam a počet neustále roste a spolu s tím rostou i zkušenosti sociologů odrážející se v bohaté knižní produkci. Většina autorů je přitom vedena snahou nejen prezentovat výsledky výzkumu, ale i přispět k dalšímu propracování metodologie, a tím i k podstatnému překonávání různých, stále se ještě objevujících nedostatků, jako například neujasněnosti cílů a programu zkoumání, přeceňování kvantitativních metod, nedoceníení významu analýzy dosaženého teoretického poznání zkoumané problematiky apod.

I když práce G. T. Žuravleva není specificky metodologická, jsou v ní velmi zajímavě analyzovány různé otázky metodologie, metod a technik empirických výzkumů používaných při zkoumání ideologické práce. Východiskem a inspirací jsou sociologické výzkumy, prováděné v úzké součinnosti nebo přímo na základě objednávky orgánů KSSS v různých komunitách, na závodech apod.

Práce obsahuje pět hlavních kapitol. Autor v nich mimo jiné usiluje o vyjádření specifiky sociologického přístupu ke sféře ideologické práce. Dále uvádí některé poznatky z těchto výzkumů a zkušenosti s jejich využíváním.

První kapitola se zabývá *metodickými problémy empirického výzkumu ideologické práce*. V její úvodní části autor zejména připomíná metodologickou úlohu historického materialismu. Přitom uvádí, že: „... *pouhá znalost zákonitostí a východisek formulovaných historickým materialismem a teorií vědeckého komunismu je nedostatečná pro konkrétní sociologické výzkumy ideologické činnosti. Obsažného – vědeckého spojení empirických dat a teorie je možno dosáhnout pouze při postupném přechodu od obecnějších východisek k méně obecným kategoriím, pojmům, termínům v procesu rozpracování programu výzkumu a od méně širokých zobecnění k širším zobecněním při interpretaci získaných výsledků.*“ (s. 11)

Druhá část první kapitoly je věnována problematice uplatňování principu stranickosti ve výzkumech ideologické práce. Jsou zde kritizovány snahy buržoazních sociologů o deideologizaci sociologie a zdůrazněn význam principu stranickosti pro řešení všech aktuálních výzkumných problémů.

Třetí a čtvrtá část kapitoly jsou věnovány spojení sociologického výzkumu se životem, s potřebami stranických orgánů a zhodnocení místa sociologického výzkumu v poznání ideologické práce.

Ze široké škály zkušeností, které Žuravlev uvádí, chce zdůraznit zejména to, že při mnohých orgánech KSSS všech stupňů již pracují aktivity, které se zabývají sociologickým zkoumáním ideologické práce. Výsledky sociologických výzkumů slouží pak stranickým i dalším orgánům při zdokonalování ideologické práce.

Autor zdůrazňuje nezbytnost spojování sociologického výzkumu se zkušenostmi z ideologické práce stranických orgánů a aktivit. Uvádí pozitivní zkušenosti se sociologickými výzkumy v ideologické práci a současně upozorňuje na problémy a těžkosti, které se při tomto zkoumání objevují.

Další kapitoly (2, 3, 4) podávají přehled základních metodických zásad sociologického bádání. Jde o standardní přehled, a proto se omezím jen na stručnou charakteristiku.

Ve druhé kapitole se autor zabývá otázkami projektů výzkumu, hypotéz ve výzkumu, druhy sociologických výzkumů ideologické práce a typy výzkumných úkolů. Otevírá rovněž otázku spojení řídicích a výzkumných úkolů.

Třetí kapitolu věnuje problematice technik sociologického výzkumu. Nesporně zajímavé jsou zde úvahy o možnostech a potřebě vzájemného spojení a využití metod práce stranického aparátu a technik sociologického výzkumu při zkoumání ideologické práce.

Ve čtvrté kapitole se zaměřuje na způsob analýzy základní sociologické informace. Dotýká se problematiky zobecňujících ukazatelů, možností použití matematických metod při zpracování a analýze prvotních dat a v neposlední řadě i otázek teoretické analýzy základní sociologické informace.

Závěrečná, pátá kapitola postihuje nesporně aktuální problematiku, kterou představuje využívání výsledků sociologických výzkumů při stranickém vedení ideologické práce. Jde v podstatě o tři základní otázky:

1. sociologické výzkumy jako zdroj ideologické informace,
2. úlohu aplikovaného sociologického výzkumu při zkoumání efektivnosti ideologické práce,
3. rozpracování praktických doporučení na základě výsledků aplikovaných výzkumů.

Rozbor těchto problémů je završením autorovy snahy o postžení specifiky sociologických výzkumů zaměřených na poznání vlastního procesu ideologické práce a její efektivnosti. Jako zkušený ideologický pracovník a současně sociolog reálně, strážlivě posuzuje možnosti, jaké skýtá sociologický výzkum při poznání této tak důležité oblasti.

K velkým přednostem Žuravlevovy práce patří, že obsahuje nejen úvahy o projektu, metodách, technikách sociologického výzkumu a zpracování dat (tyto otázky jsou šířeji zpracovány v jiných, speciálně zaměřených publikacích), ale i o specifčnosti zkoumání ideologické práce.

Kniha zasvěceně zobecňuje nejen výsledky a zkušenosti sociologického zkoumání ideologické práce, ale zejména zkušenosti z *využití informací*, které byly touto cestou získány.

Je pak jen logické, že autor může v závěru vyslovit některé názory a doporučení směřující k dalšímu zkvalitňování sociologického výzkumu v této náročné sféře. Je to například poukaz na potřebu vytvořit při stranických orgánech systém informací o úrovni ideologické práce, dále některá doporučení vztahující se k lepší exploataci shromažďovaných informací či požadavek zpracování tzv. typových projektů sociologického výzkumu pro poznání různých stránek ideologické práce.

Kniha je poměrně rozsáhlá a obsahuje velké množství konkrétních údajů z provedených výzkumů. Nabízí pohled do sféry, které naše sociologie zůstává dosud nemálo dlužna. Ukazuje značné možnosti rozvoje marxistického sociologického výzkumu orientovaného na splnění společenské objednávky. Je zajímavá nejen pro pracovníky v oblasti ideologie, ale pro všechny, kteří se zabývají problematikou sociologického výzkumu.

Jaroslav Ražnok

A. G. Charčev: Brak i sem'ja v SSSR (Manželství a rodina v SSSR)

Moskva, Mysl' 1979, 367 s.

Za posledních dvacet let v Sovětském svazu značně vzrostl zájem o různé problémy rodinných a manželských vztahů. Zkoumáním těchto vztahů se zabývají sociologové, psychologové, demografové, etnografové, právníci, pedagogové, lékaři, neboť manželství a rodina jsou za socialismu nejen osobními, ale i společenskými hodnotami. Ústava SSSR, která byla přijata v říjnu 1977, má na zřeteli základní podmínky pro další vývoj rodiny v rozvinuté socialistické společnosti: plnou rovnoprávnost manželů nejen ve vztazích v rodině, ale i ve všech sférách společenských vztahů a činnosti lidí.

Profesor A. G. Charčev patří k vedoucím sovětským badatelům v oblasti rodiny a manželství. První vydání jeho knihy *Manželství a rodina v SSSR* (1964) velmi vysoce hodnotili čtenáři i odborníci. Toto dílo bylo recenzováno i v ČSSR (Sociologický časopis 1966, č. 1). V roce 1979 vyšlo druhé přepracované a doplněné vydání knihy, v níž se autor znovu zabývá širokým komplexem problémů týkajících se vývoje rodinných a manželských vztahů v socialistické společnosti, formuluje řadu metodologických a metodických otázek spjatých se sociologickým výzkumem manželství a rodiny a podává argumentovanou kritiku buržoazních koncepcí v této oblasti. Teoretické závěry a praktické pokyny jsou založeny na rozsáhlém aktuálním statistickým a faktickým materiálu, který je výsledkem zobecnění empirických výzkumů.

Druhé vydání knihy, stejně jako první, tvoří osm kapitol. V první kapitole, *Manželství a rodina jako objekt sociologického výzkumu*, věnuje autor mnohem více místa tomu, jak se v marxisticko-leninské sociologii řeší problémy sociálního života, včetně rodiny. Konkrétně na straně 29–35 formuluje čtyři základní úkoly marxisticko-leninské sociologie rodiny, upozorňuje na úspěchy, jichž bylo dosaženo při objasňování toho, jaké typy sociálních vztahů jsou charakteristické pro současnou rodinu, jak souvisí rodina s ostatními sociálními společenstvími, sférami sociálního života aj. Konstatuje, že současní sovětsští sociologové N. Jurkevič, E. Vasiljevova, L. Čujko, N. Solovjev, M. Mackovskij a další významnou měrou přispěli ke zkoumání rodinných vztahů. Zároveň poukazuje na nutnost zabývat se těmi problémy rodiny, které jsou na pomezí sociologie a sociální psychologie, sociologie a historie, sociologie a etnografie, a využít sekundární analýzy dat, jež byla v těchto vědách již získána.

Je známo, že důležitou podmínkou pro úspěšné řešení metodických problémů v sociologii rodiny je spojení různých způsobů získávání informací o složitých jevech. Profesor Charčev soudí, že dotazování ani jinou metodu nelze pokládat za naprosto spolehlivě, jsou-li používány izolovaně. Je nutno podle možnosti využívat všech racionálních prostředků výzkumu — pozorování, interview, dotazníku, deníku, analýzy korespondence, životopisů, pomocné a statistické dokumentace atd. Takový komplexní přístup zajišťuje značnou mnohostrannost sociologického výzkumu a dodatečně prověření objektivitu získaných výsledků (s. 53).

Není nutno zabývat se podrobně druhou, třetí a čtvrtou kapitolou knihy, neboť je zde jen málo nového ve srovnání s prvním vydáním. Zajímavé doplnění je ve čtvrté kapitole, *Socialistická revoluce a manželské a rodinné vztahy*, kde jsou na s. 158–171 uvedeny některé nové statistické údaje, například o celkové obytné ploše, která byla dána do užívání, o růstu počtu podniků veřejného stravování, o školních zařízeních, o úrovni vzdělání aj.

Pro čtenáře jsou bezesporu nejzajímavější poslední čtyři kapitoly monografie, v nichž se A. G. Charčev opírá o podrobné údaje empirických výzkumů (dotazování obyvatelstva a expertů, statistické materiály, pozorování, dokumentaci aj.), právě tak jako o práci jiných autorů, a zabývá se nejdůležitějšími teoretickými a sociálními problémy soudobé sovětské rodiny, zejména pak otázkami spojenými s formováním rodiny (charakteristika předmanželského chování, orientace a očekávání v souvislosti s životní činností rodiny, hlavní směry sociální regulace v této sféře).

Autor nově formuluje název páté kapitoly, *Manželství a problémy jeho stabilizace* (v 1. vydání *Manželství v SSSR*). Velmi seriózně zde přistupuje k otázce motivace manželství. Využívá dat sociologických výzkumů, jež získali Z. Fajnbura v Permu a N. Jurkevič v Minsku. Konstatuje, že drtivá většina těch, jichž se dotazoval Fajnbura, pokládá lásku za nutnou podmínku manželství. Sám poznamenává, že chápání motivu lásky, zvláště jak je odráženo a interpretováno v individuálním vědomí, je neurčitě a variabilní a často závisí na osobních zkušenostech člověka, na stupni kritičnosti při hodnocení a sebehodnocení. Autor vyslovuje pochybnost o správnosti Fajnburova redukování motivace rodiny na tři základní faktory: na vlastní biologický faktor, sociálně kulturní a ekonomický. Připomíná, že k sociálně kulturním jevům patří kromě lásky také odpovědnost, sociální prestiž, strach z osamělosti. Při zavedení obecnějších formulací motivace se počet odpovědí uvádějících jako základní motiv manželství lásku značně zmenší.

Autor více oceňuje materiály knihy N. Jurkeviče, *Sovětská rodina*, v níž byla podrobněji zkoumána souvislost mezi motivy manželství a stupněm dosažení spokojenosti. N. Jurkevič totiž vytipoval nejen šťastná a nešťastná manželství, ale i střední skupinu manželství uspokojených, a tím podstatně zpřesnil závěry Z. Fajnbura. Tabulka č. 10 (s. 190), přejatá z knihy N. Jurkeviče, poskytuje tento zajímavý obraz: motivy spojené s bezprostředním (tj. láskou nezprostředkovaným) projevem sexuální psychologických potřeb: zájem, sympatie, snaha zbavit se samoty atd. tvoří 33,7 % odpovědí žen a 42,1 % mužů.

A. Charčev analyzuje také novější údaje o motivech uzavření manželství, jež získal S. Golod (stať S. Goloda byla uveřejněna v roce 1977). Z nich je patrné rozdílné hodnocení motivů manželství u mužů a žen. Ukazuje se, že více než v jednom případě z deseti jsou láska a společné zájmy charakteristickou motivací jen pro ženy, zatímco muži jsou při uzavírání manželství častěji motivováni soucitem, pocitem samoty, pravděpodobností brzkého narození dítěte nebo jsou obětí náhody. V manželstvích z vypočítavosti převládá u mužů zájem o manželčin byt, ženy se orientují především na materiální zajištění budoucího manžela.

Autor si všímá i předmanželských sexuálních vztahů. Opírá se o zvláštní výzkum (provedený S. Golodem) názorů leningradských dělníků a zaměstnanců na možnost předmanželského pohlavního styku: 91 % dotázaných mužů a 81 % dotázaných žen pokládalo za možné navázat předmanželský pohlavní styk s milovanou bytostí, 60 % mužů a 14 % žen také se známou osobou. A. Charčev soudí, že podobné odumírání „dvojí“ morálky musí vést nejen k sexuální emancipaci ženy, ale i ke kvalitativní změně sexuálního chování obou pohlaví.

Ve srovnání s prvním vydáním knihy je věnováno více pozornosti příčinám, motivům a podmínkám rozvodů i hodnocení jejich sociálních důsledků. Z prezentovaných dat je patrné, že důležité místo mezi motivy rozvodů zaujímají konflikty s rodiči i nedostatečná odpovědnost části mládeže za osud vytvářené rodiny. Z toho vyplývá, že je nutno věnovat zvýšenou pozornost problematice sociálního plánování, otázkám sídlišť a pohodlného bydlení mladých rodin, právě jako výchově mladé generace k manželství a rodičovství.

Autor v této souvislosti charakterizuje zvláštnosti mužské a ženské situace v manželském a rodinném životě: muži jsou citlivější na nepohodlí, na nepohodlí každo-

denního života a na obtíže fyzické adaptace, ženy na nedostatečné projevy lásky a úcty ze strany svých manželů. Autor se domnívá, že „určitý ‚deficit pozornosti‘ mužů vůči ženám, patrný z výsledků dotazování, může zásadně zosřtřit rozpory vzniklé působením jiných faktorů.“ (s. 201)

Podobně jsou dále analyzovány některé momenty související s pomocí při zakládání rodiny: příprava mládeže na budoucí rodinný život, propagace optimálních vzorů předmanželského chování a orientace na manželství, vytváření podmínek pro správný výběr manželského partnera, zlepšování situace manželů v jednotlivých oblastech země, poskytování pomoci lidem, kteří hodlají uzavřít sňatek atd. Profesor Charčev vyjadřuje názor, že profylaxe konfliktů mezi manžely, operativní a kvalifikovaná pomoc při jejich řešení jsou zvláště důležité především pro manželství z lásky, protože právě taková manželství jsou nejzranitelnější z hlediska psychologických obtíží.

V novém vydání knihy zkoumá autor také souvislosti růstu rozvodovosti se snižováním porodnosti, přičemž se opírá o svá pozorování i o materiály výzkumů, jež byly v sedmdesátých letech publikovány v pracích J. Šlindmana, P. Zvidrinše, L. Čujka, L. Darského a V. Borisova. Dospívá k přesvědčení, že stoupání rozvodovosti negativně působí na porodnost a nízká porodnost — s plánováním druhého a často i prvního dítěte teprve na pátý, šestý či pozdější rok manželství — podstatně oslabuje schopnost mladé rodiny čelit odstředivým silám, které v ní působí. Přesto nelze zcela souhlasit s tvrzením A. Charčeva, že „materiální a morální stimulace prvního a zvláště druhého a třetího dítěte bude přispívat nejen ke zvyšování přírůstku obyvatel v centrálních a západních regionech země, což je velmi důležité, ale i k jistému snižování rozvodovosti“. Praxe ukazuje, že nedostatečně zajištěné rodiny často bývají pevnější a trvalejší než rodiny, které jsou materiálně dostatečně zajištěny. Jestliže mezi manžely neexistují nebo jsou narušena vzájemná mravní pouta, harmonie společných zájmů, identických názorů na život, sotva pomohou navrhované materiální „injekce“, byť by se týkaly i dětí. Nezřídka právě rodiče s vysokými příjmy mají jedno nebo dvě děti. Tento problém je třeba dále a podrobněji zkoumat.

Značná pozornost je v práci věnována i vlivu urbanizace a života ve velkých městech na zvyšování rozvodovosti. S růstem měst zesilují migrační procesy, oslabuje se sociální kontrola a aktivizují se faktory, které způsobují destabilizaci rodiny. Podle názorů autora vyjadřují destabilizační faktory spíše působení náhodných vnějších sil než objektivní historickou zákonitost vývoje socialistické společnosti.

V novém vydání knihy A. Charčev podrobně rozebírá a srovnává reálné tendence ke snižování početnosti rodiny ve vysoce vyspělých kapitalistických zemích a uvádí (na s. 248) hypotézu amerických sociologů, podle níž v těch zemích, kde existuje kontrola porodnosti, bude porodnost nejnižší za těchto dvou polárních podchovů nespočívá na nich. Je přirozené, že ženy, mají-li své mimorodinné zájmy a starodinný status) buď příliš široké, nebo příliš úzké. Autor tuto hypotézu svým způsobem konkretizuje. Muži, i když jsou velmi zaměstnaní svou profesí, obvykle plánují větší počet dětí v rodině než ženy, neboť hlavní tíha péče o děti a o jejich výchovu nespočívá na nich. Je přirozené, že ženy, mají-li své mimorodinné zájmy a starosti, si nepřejí zvyšovat počet dětí v rodině.

Na základě sociologických výzkumů v šedesátých a sedmdesátých letech dospívá A. Charčev k závěru, že na plánování rodiny v socialistických zemích bezprostředně působí v podstatě tytéž faktory jako v ostatním světě: úroveň blahobytu obyvatelstva, profesionální pracovní činnost žen, stupeň efektivnosti a dostupnosti prostředků pro kontrolu porodnosti, industrializace a urbanizace, prodloužení průměrné délky života a snížení dětské úmrtnosti. I nyní je reálný počet dětí v sovětské rodině ve srovnání s ideálním „modelem“ podstatně menší, neboť zvláště v západních regionech země a ve velkých městech celkově převládají rodiny s jedním dítětem nebo bezdětné (s. 251).

Pasáže týkající se demokratizace rodiny a základních sociálních funkcí rodiny již analyzovala J. Bauerová v recenzi prvního vydání. I v novém vydání se A. Charčev zabývá dvěma skupinami sociálních funkcí rodiny: materiální a duchovní. Uvádí nové statistické údaje týkající se struktury příjmů a vydání rodin dělníků a kolchozníků, vybavenosti rodin moderní technikou, rozvoje služeb atd. i příslušná zobecnění a závěry. Přehodnocuje v této souvislosti názor na individuální pracovní činnost ve sféře drobných řemeslných výrobců, ve službách, v zemědělství.

Velmi zajímavá je poslední kapitola, *Problém budoucí rodiny*. Autor zde kritizuje některé názory buržoazních sociologů H. Kahna a A. J. Wienera vyjádřené v knize *The Year 2000*, zejména to, že směšují demografické a vědeckotechnické změny ve společnosti se změnami, které se přímo týkají vědomí a životní činnosti člověka, včetně jeho sexuálního a reprodukčního chování, a ignorují tak takový důležitý

článek společenské struktury, jakým je sociálně ekonomické zřízení. Nepřiklání se přitom k žádné alternativě dalšího vývoje rodiny diskutované v soudobé buržoazní sociologii: monogamní svazek muže a ženy kontra různé druhy soužití.

Autor vyjadřuje svůj názor na obecné tendence vývoje rodiny a rodinných vztahů (s. 347–349). Vyslovuje prognózu, že se v nejbližší budoucnosti bude zvyšovat počet uzavíraných manželství, že se budou sbližovat ukazatele porodnosti v různých oblastech země a že se bude stabilizovat rodina s průměrným počtem 2–2,5 dětí. Dále bude pokračovat tendence k vytváření nukleární rodiny, bude se zvyšovat integrace a sociální způsobilost rodiny, její úloha při formování mladé generace, bude se snižovat rozvodovost v důsledku lepší připravenosti mládeže na manželství a serióznějšího vztahu k volbě životního partnera atd.

Sovětský čtenář získal velmi užitečnou knihu, jejíž vědecké teze a závěry vytvořené na základě provedených výzkumů a pozornosti mají velký teoretický i praktický význam pro řešení složitých otázek manželství a rodiny.

Vasil Ljubčenko

Deset let symposií o mládeži v Primorsku

Ve dnech 22.—26. září 1980 se v mezinárodním mládežnickém táboře Jiřího Dimitrova v bulharském Primorsku konalo mezinárodní symposium věnované problematice mládeže. V tomto roce, který završil již desetiletou tradici, bylo jednání věnováno problematice mravní výchovy mladé generace. V průběhu uplynulých deseti let byly projednány nejrůznější teoretické, metodologické i praktické otázky sociálního výzkumu mládeže. Namátkou je možné uvést následující témata: *Využití výsledků sociologických výzkumů mládeže v praxi*, *Anketní a neanketní metody sociologických výzkumů mládeže*, *Základní proměnné empirického výzkumu mládeže*, *Sociální aktivity mládeže*, *Realizace mládeže a využití výsledků empirického zkoumání mládeže v sociální praxi* apod.

Symposium *Primorsko 80* bylo charakterizováno především snahou pořadatelů, ale i všech účastníků, využít získané poznatky z vědecké práce v uplynulém období pro řešení těch problémů, které se v oblasti mladé generace jeví jako nejaktuálnější, které jako nejaktuálnější jsou kvalifikovány v nejrůznějších dokumentech komunistických stran a státních orgánů socialistických zemí.

Sama volba tématu byla organizátory zdůvodněna tak, že mravní výchova — ve zvláště úzké součinnosti s výchovou společensko-politickou — je nesporně završením celého komplexu jednotlivých složek a fází výchovného procesu. Jako taková je ukazatelem efektivity jak cílevědomých, tak i spontánních výchovných vlivů. Rozpracování těchto problémů, vědecká diskuse a konfrontace jednotlivých poznatků je jedním z nezbytných předpokladů dalšího zefektivňování práce v oblasti výchovy mladé generace.

Dosavadní dobré zkušenosti z primorských konferencí se projeví v racionální organizaci jednání, umožňující větší sevřenost a tematickou homogennost diskutovaných problémových okruhů. Na rozdíl od předešlých let neprobíhalo jednání v oddělených sekcích, ale pouze v plenárních zasedáních. Kromě toho byly hlavní referáty předem připraveny a publikovány v mezinárodní příloze *Problémy mládeže* č. 21. Tento způsob organizace umožnil autorům hlavních referátů, mezi nimiž byl P. E. Mitev, V. T. Lisovskij, V. Friedrich, M. Ch. Titma a další, zdůraznit pouze nejdůležitější závěry svého zkoumání a hlavní pozornost i časové kapacity věnovat diskusi k daným tématům. Od extenzivního systému přednášení jednotlivých referátů v podobě jakési řady „monologů“ se přešlo k intenzivnímu systému živé diskuse, rozšiřující pohled na otázky obsažené v hlavních referátech.

Po úvodním projevu prof. K. Vasileva bylo pracovní jednání zahájeno ředitelem hostitelského *Ústavu vědeckého výzkumu mládeže* s. P. E. Mitevem, který se zaměřil pouze na nejpodstatnější myšlenky svého referátu. Zdůraznil nezbytnost zkoumání objektivních podmínek, obecných determinant výchovného působení, mezi něž patří především určení specifických životních cyklů, jimž mladí lidé ve svém ontogenetickém vývoji procházejí. Zabýval se pozitivními, ale i některými negativními rysy procesu formování mravního profilu mladé generace, tak jak se jeví na základě empirického zkoumání. Diskuse k referátu se zaměřila především na konkretizaci jednotlivých charakteristik mládeže a na konkretizaci myšlenek o objektivní podmíněnosti výchovného procesu. Diskuse k tomuto tématu nebyla vlastně ohraničena prvním jednacím dnem; vracela se k němu naprostá většina vystupujících a diskutujících v průběhu celého symposia.

Z ostatních vysoce podnětných a závažných referátů za zvláštní zmínku stojí referát V. T. Lisovského *Všestranný rozvoj osobnosti — nejzávažnější aspekt mravního profilu mládeže*, který byl zaslán a pořadateli opublikován, referát J. Ožegova, N. Blinova a N. Slepčova *Formování aktivní životní pozice — nejzávažnější úkol mravní výchovy mládeže*, přednesený prof. Ožegovem, referát V. Friedricha a H. Müllera, *Formování socialistické životní orientace mládeže*, přednesený H. Müllerem, zasláný a publikovaný referát M. Ch. Titmy *Metodologické problémy zkoumání mravního profilu mládeže* atd. Velmi podnětná byla i vystoupení V. Šubkina a B. Grušina.

Naše sociologie mládeže byla reprezentována delegací, kterou vedl D. Holda (ÚML UK) a jejímiž členy byli J. Hudeček a M. Tuček, pracovníci ÚFS ČSAV, V. Dančíková, pracovnice ÚV SSM a J. Munk, pracovník ÚML UK. Na jednání se delegace podílela dvěma referáty — D. Holdy *Metodologické problémy zjišťování efektu mravní výchovy mládeže* a J. Munka *Mravní výchova v kontextu procesu výchovy studentů vysokých škol*. Kromě toho se všichni jednotliví členové delegace zúčastnili diskuse k různým otázkám.

Tak jako v předešlých letech byla i tentokrát v průběhu symposia uskutečněna porada řešitelů mezinárodního výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na rozvoj třídní a sociální struktury socialistické společnosti*, na níž byl projednán jednak stav prací na společné mezinárodní monografii, jednak bezprostřední úkoly, jejichž splnění je nezbytné pro úspěšné završení tohoto výzkumu.

Jako každoročně zajistili také hostitelé setkání vedoucích představitelů ústavů, středisek a skupin zabývajících se výzkumem mládeže. Na tomto setkání došlo k výměně nejdůležitějších poznatků z dosavadní výzkumné činnosti, byly vyměněny informace o současném a perspektivním zaměření jednotlivých pracovišť a ujasněny možnosti rozvoje mezinárodní spolupráce. Zanedbatelné nejsou ani výsledky bilaterálních setkání s některými delegacemi (mimo oficiální program). Zde byly především konkretizovány informace ze společné porady vedoucích představitelů. Naše delegace uskutečnila takovéto setkání se sovětskou a bulharskou delegací, respektive s delegací *Ústavu vědeckého výzkumu mládeže*.

Závěrečné zasedání zhodnotilo průběh symposia, shrnulo určení obecných zákonitostí, souvisejících s rozvojem socialismu. V tomto směru tedy splnilo symposium cíle, které si organizátoři před sebe postavili. Oficiální i neoficiální jednání a setkání umožnila prohloubit informovanost o partnerských pracovištích, umožnila navázání osobních kontaktů apod.

Jedním z přínosů primorských symposií je i navázání úzké spolupráce mezi *Ústavem vědeckých výzkumů mládeže* v Sofii a *Ústavem marxismu-leninismu Univerzity Karlovy* v Praze, zakotvené v *Dohodě o spolupráci*. Kromě jiného to byla právě tato dohoda, která umožnila oběma pracovištím přejít od spolupráce charakterizované vzájemnou výměnou metodických a obsahových materiálů, výměnou osob na krátkodobých studijních či pracovních pobytech ke společné práci na konkrétních výzkumných úkolech.⁽¹⁾

Vytvořená tradice sociologických symposií v Primorsku zavazuje organizátory i pro následující období. Tato setkání se stala neodmyslitelnou součástí vědeckovýzkumné práce v oblasti mládeže.

Přesto že nadále budou symposia v Primorsku organizována pouze každý druhý rok (vzhledem k tomu, že v mezidobí bude organizována Mezinárodní varnská sociologická škola), jejich tradice zůstane zachována, především vzhledem k významu, který tato setkání mají pro rozvoj disciplíny i mezinárodní spolupráce v oblasti výzkumu mládeže.

Dalibor Holda — Jan Munk

Zpráva o konferenci „Systém komunistické výchovy na vysokých školách“

Ve dnech 4.—7. 11. 1980 se konala v Hradci Králové celostátní konference řešitelů resortního úkolu MŠ ČSR RŠ 12 *Systém komunistické výchovy na vysokých školách*. Pořadatelem konference bylo koordinující pracoviště — *Ústavu marxismu-leninismu UK* spolu s odborem marxismu-leninismu MŠ ČSR. Jednání se zúčastnili i zahraniční hosté ze SSSR, BLR a NDR, kteří se obdobnou problematikou zabývají ve svých zemích.

Jednání bylo zaměřeno především na celkové zhodnocení výzkumné práce, bilančování dosažených výsledků v probíhajícím posledním roce šesté pětiletky a na možnost koordinace výsledků jednotlivých dílčích a etapových výzkumných úkolů. V neposlední řadě pak byla diskutována otázka skutečně efektivního využití konstatovaných poznatků pro oblast společenské decize.

(1) Příkladem může být již zmíněný mezinárodní výzkum *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a rozvoj sociální struktury socialistické společnosti*. V tomto případě se díky použití stejných indikátorů podařilo uskutečnit i společné zpracování dat na téžé počítači. Zpracované výsledky se staly základem, jednou z datovýchází připravované česko-bulharské monografie věnované problematice reprodukce socialistické inteligence. Příprava této monografie byla předmětem jednání, zahájeného po skončení symposia, v němž československý autorský kolektiv zastupovali autoři této informace (dalšími autory jsou F. Charvát a A. Matějovský).

Jednání v plénu zahájil prof. L. Novotný, CSc., ředitel ÚML UK a profesor UK pro politicko-výchovnou práci. Zdůraznil nezbytnost realistického zhodnocení výsledků procesu komunistické výchovy na vysokých školách, poukázal na nutnost prosazování kritičnosti i sebekritičnosti tak, aby úspěchy dosažené v této pětiletce byly v následujícím období ještě výraznější. Analyzoval oblast světonázorové výchovy a v jejím kontextu specifické poslání ústavů marxismu-leninismu na vysokých školách, které spočívá v těsné spolupráci s odbornými katedrami na jednotlivých fakultách. V závěru referátu se pak věnoval nejbližším úkolům na vysokých školách. Podtrhl nezbytnost perspektivního přístupu v utváření plánů komunistické výchovy pro další období, a to nejen v rámci pedagogického procesu na jednotlivých fakultách vysokých škol, ale i ve sféře mimostudijních aktivit posluchačů vysokých škol. Další jednání probíhalo ve třech sekcích. První sekce, řízená Z. Kolářem, se soustředila na otázky *Metod a výsledků komunistické výchovy na vysoké škole*. Pozornost referentů byla soustředěna nejen na vymezené téma, ale zejména na otázky praktické aplikace zjištěných výsledků a jejich možného začlenění do rámce teoretické koncepce systému komunistické výchovy.

Z jednání vyplynulo, že problémy, na něž bude třeba soustředit pozornost v další výzkumné práci, jsou zejména tyto: nezbytnost jednoty cílů a prostředků výchovného procesu, návaznost a těsná spojitost odborné a ideové přípravy studentů, otázka dostatečné připravenosti pedagogů pro systém komunistické výchovy, hledání optimálních proporcí aktivity studenta a pedagoga v rámci výchovného procesu, aplikace výsledků výzkumné práce ve výchovné praxi.

Ústředním tématem jednání druhé sekce, řízené D. Holdou, byla *Problematika osobnosti vysokoškolského studenta a profil absolventa vysoké školy*. Program se vyznačoval konkrétností jednání a intenzivní diskusí. Bylo předneseno celkem 19 diskusních příspěvků informujících o výzkumech zaměřených na zkoumání profilu vysokoškolského studenta a absolventa. Pokrývaly v podstatě jádro celého resortního úkolu, tj. tři základní tematické okruhy:

- problém stanovení hlavních charakteristik studentů vysokých škol z hlediska cílů komunistické výchovy
- problém změn charakteru studentů vysokých škol v průběhu vysokoškolského studia a jejich předpokládaného chování po ukončení vysoké školy, tj. po přechodu do praxe
- problém vztahu studentů jako subjektu výchovy k výchovně vzdělávacímu systému, který na studenty jako objekt výchovy působí.

Jednotlivé výzkumné úkoly, a tedy i diskusní příspěvky, nebyly zaměřeny pouze na jeden z uvedených okruhů, ale v různých proporcích často sledovaly aspekty uvedených problémových okruhů. Mimořádná pozornost byla věnována efektu výchovného procesu na vysokých školách, zejména pak změnám, k nimž na základě tohoto procesu v průběhu studia dochází. Závěry, které bylo možné na základě výsledků víceetapových úkolů formulovat, naznačily celou řadu problémů výchovného procesu vysokoškolského studenta: především však zjištěný a ověřený fakt, že mladí přicházejí na vysoké školy již s poměrně vyhraněnými osobnostními charakteristikami, které se v průběhu studia spíše vyhraňují a nepodléhají principiálním změnám. Tyto závěry se potvrdily především v oblasti relativně obecných charakteristik, jako jsou hodnotové orientace, ale i v případě konkrétnějších ukazatelů, jako je vztah ke studiu a socioprofesionální orientace studentů.

V sekci vystoupili rovněž přítomní zahraniční hosté. A. Kutev z Ústavu vědeckých výzkumů mládeže při ÚV DKSM v Sofii hovořil o *úloze komsomolu ve výchovném procesu na vysoké škole*. Zástupci Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku hovořili o *samostatnosti a aktivitě studenta při studiu* (Hoffmann) a o *významu estetické kultury v rámci komunistické výchovy* (Schauer).

Tématem třetí sekce byla *Problematika světonázorové výchovy*. Zde se soustředili především učitelé oborových kateder, kteří se zabývali problematikou světonázorové výchovy v souvislosti s výukou odborných předmětů. Její předsedající – L. Pecha – zhodnotil v úvodním slově práci řešitelů v uplynulém pětiletém období a vyzdvihl pozitivní aspekty výzkumné práce jednotlivých etapových úkolů, zejména pak snahu vtělit dosažené výsledky co nejdříve do praxe odborné výuky. Celkem 17 přednesených příspěvků a následující diskuse odhalily možnosti, které poskytuje výuka odborných předmětů, ať už filozofických, společenskovědních či exaktních, pro stále prohlubování světonázorové výchovy studentů vysokých škol.

V průběhu jednání této sekce vystoupili přítomní zahraniční hosté: V. M. Lenděl z Užhorodské státní univerzity hovořil o *úloze politického vědomí v komunistické*

výchově studentů a G. V. Kandybo z Vysoké školy technologické v Minsku o úloze metodologických principů komunistické výchovy ve výuce na vysoké škole.

V závěrečném dni plenárního zasedání vystoupil Z. Šafář, dosavadní koordinátor hlavního úkolu Systém komunistické výchovy na vysokých školách. Ve svém referátu se soustředil nejen na genezi tohoto úkolu po formální stránce, ale provedl podrobnou analýzu výsledků dosažených v jednotlivých etapách výzkumné práce.

Účastníci konference byli také informováni o plánech výzkumné práce v budoucím období. Konkrétní informace o úkolech státního a resortního plánu v 7. pětiletce přenesl s. Švarc z Vysoké školy ekonomické v Bratislavě a s. Z. Šafář a D. Holda z Ústavu marxismu-leninismu UK Praha.

Konference splnila své cíle a lze říci, že byla nejen určitým završením pětileté výzkumné činnosti pracovníků resortu školství, ale v mnoha směrech i východiskem pro rozsáhlejší, hlubší a kvalitnější analýzu existujících problémů výchovného procesu na vysokých školách.

Zdena Čermáková

Z obsahu č. 3 1981 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

Bauch, V. — Karásek, J. — Jančovičová, J.: KSČ a úlohy marxisticko-leninskej sociológie v súčasnosti; *Sloboda, M.:* K otázke vzťahu socialistického kolektívu a spoločenskej skupiny; *Rurik, R.:* Základné cesty formovania spoločensko-politickej aktivity osobnosti za socializmu; *Kohout, J.:* Předmarxovská etapa sociální analýzy; *Štefániková, L.:* Sociálno-psychologické aspekty rodiny ako socializačného činiteľa.

Z obsahu č. 4 1981 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného Slovenskou akademií vied v Bratislavě

Cirbes, V.: Spoločenské vedy po XVI. zjazde KSČ; *Benkovičová, L.:* Koncepcia osobnosti v marxisticko-leninskej sociológii; *Alijevová, D.:* „Sociológia sociológie“ ako kritika západnej sociológie; *Schenk, J.:* Kauzálnne modelovanie a jeho základné etapy; *Gál, F. — Bútorová, Z.:* Dynamické modelovanie a prognózovanie vybraných aspektov spôsobu života.

Z obsahu č. 3 1981 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Bulharskou akademií vied v Sofii

Věda, vzdělání a ideologie v boji za výstavbu rozvinuté socialistické společnosti; Dvanáctý sjezd BKS a sociologická věda; *Mitev, P. E.:* Sociologické aspekty Kapitálu; *Markov, M. — Tanev, G.:* Sociální organizace: metodologická analýza; *Kelle V.:* Sociologické aspekty vztahu vědy a kultury; *Kal, A.:* Metodologické problémy sociologického výzkumu způsobu života v nových městských čtvrtích.

Z obsahu č. 4 1981 časopisu

OBŠČESTVĚNNYJE NAUKI,

vydávaného Akademií vied SSSR v Moskvě

Ančiškin, A.: Základní směry intenzifikace společenské výroby; *Mikulskij, K.:* Sociální faktory ekonomického růstu v socialistické společnosti; Společenské vědy Moldavie; *Samoščenko, I. — Syrych, V.:* Dialektika a metody právní vědy; *Zlobin, I.:* Zákonitosti kulturně historického procesu.

СТАТЬИ

Грзал Л. - Дюринова В.: Всеобщее и особенное в международном рабочем движении	337
Матею П. - Музил И.: Общество — пространство — индивид. Попытка концептуализации проблемы территориальной дифференциации социально-экономической структуры с особой ориентацией на условия жизни	347
Кара К.: Цыгане в ЧССР и их общественная интеграция	366
Камарыт Я. - Штайндл Р.: Проблема причин и смысла агрессивного поведения	380

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Потушек М.: Проблемы характера и применения интерпретационных схем в общественном познании	404
Бурианек И.: К вопросу зависимости между гипотезами и целью исследования	423

РЕЦЕНЗИИ

Зих Ф.: И. Филипец - Б. Филиппова, Социалистический образ жизни — действительность и программа (на чешском языке)	432
Седлачек Я.: История буржуазной социологии первой половины XX века	434
Ражнок Я.: Г. Т. Журавлев, Социологические исследования эффективности идеологической работы	438
Любченко В.: А. Г. Харчев, Брак и семья в СССР	439

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Голда Д. - Мунк Я.: Десять лет симпозиумов о молодежи в Приморске	443
Чермакова З.: Сообщение о конференции «Система коммунистического воспитания в вузах»	444

Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ №3/1981	447
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 4/1981	447
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 3/1981	447
Из содержания журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ № 4/1981	447

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1981. Číslo vyšlo v srpnu 1981.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 17; 1981 (6 issues) Dutch Glds. 83,—.
© ACADEMIA, Praha 1981.